

UNIVERZITNÁ KNIŽNICA V BRATISLAVE

Studia 2014
Bibliographica
Posoniensia

S
B

SB

Studia
Bibliographica
Posoniensia
2014

Univerzitná knižnica v Bratislave
2014

© Univerzitná knižnica v Bratislave, 2014

Zostavovateľka

Mgr. Miriam PORIEZOVÁ, PhD.

Lektori

Mgr. Marcela Domenová, PhD.

PhDr. Viliam ČIČAJ

Redakčná rada

Mgr. Petronela BULKOVÁ, PhD., PhDr. Zuzana HUDECOVÁ,
PhDr. Klára MĚSZÁROSOVÁ, Mgr. Miriam PORIEZOVÁ, PhD.,
PhDr. Lýdia SEDLÁČKOVÁ, Mgr. Michaela SYBILOVÁ, PhD.

Obálka a grafický návrh

Akad. maliar Ladislav VANČO

CIP – katalogizácia v knihe – Univerzitná knižnica v Bratislave

Studia bibliographica Posoniensia 2014 / zost. Miriam Poriezová. –
Bratislava : Univerzitná knižnica v Bratislave, 2014. – s. 184

ISBN 978-80-89303-44-1

ISSN 1337-0723

MDT

01(082)

* bibliografia

* štúdie

* zborníky

Obsah

Contents

- 9 Miriam PORIEZOVÁ – Petronela BULKOVÁ
Úvod / *Introduction*
- 11 Lucia LICHNEROVÁ
Nemecká tlačená kniha ako súčasť súkromnej knižnice 17. storočia
vo vybraných slovenských mestách (pozostalostný súpis ako prameň) /
*German printed book as a part of a private library of the 17th century in selected
Slovak towns (an estate inventory as a source)*
- 26 Gabriela ŽIBRITOVÁ
Katalógy knižníc ako prameň vo výskume dejín knižnej kultúry.
Možnosti a obmedzenia (Šľachtická knižnica Ostrožičovcov z Ilavy
(1647, 1677) / *Library catalogues as a source in the research of the book culture
history. Possibilities and limitations. (The noble library of the Ostrozics
from Ilava (1647, 1677)*
- 42 Tomáš JANURA
Neznáme šľachtické knižnice 18. storočia z Liptovskej, Trenčianskej
a Zvolenskej stolice / *Forgotten libraries of noblemen from Liptov, Trenčín
and Zvolen County from the 18th century*
- 58 Zita PERLECZKÁ
Rukopisy a vzácne tlače v knižnici Jozefa Bellaiho /
The manuscripts and rare books in the Joseph Bellai's Library
- 71 Dušan LECHNER – Zlatica PYTLOVÁ
K takmer neznámym katalógom v Univerzitetnej knižnici v Bratislave /
About two almost unknown catalogues in The University Library in Bratislava
- 80 Erika JURÍKOVÁ
Panovníčka Mária Terézia v latinských textoch z obdobia baroka /
The Sovereign Maria Theresa in Latin baroque texts

- 89 Angela ŠKOVIEROVÁ
Kazateľ v 18. storočí : jeho čítanie, informačné zdroje a podklady na prípravu kázní (Na príklade kázni D. Mokoša) / *A preacher in the 18th century: his reading, information sources and documents to prepare sermons (At the example of D. Mokoš's sermons)*
- 99 Ivona KOLLÁROVÁ
Katechizmus Jána Čaploviča : Čitateľské poznámky ako prameň poznania historických osobností? / *Catechism of Ján Čaplovič: Readers notes as the source of knowledge of historical figures?*
- 117 Marcus CONRAD
Ein Verlagsarchiv als Quellenfundus für die Rekonstruktion der Interferenzen von Buch-, Wissenschafts- und Sozialgeschichte / *Archív vydavateľstva ako pramenná báza pri rekonštrukcii vzájomných prienikov dejín knihy, vedy a spoločnosti*
- 132 Petronela BULKOVÁ
Komunikačné siete v poslednej tretine 18. storočia. Korešpondencia Johanna Scholtza a Johanna Jacoba Gebauera / *Communication networks in the last third the 18th century: the correspondence of Johannes Scholtz and Johann Jacob Gebauer*

Projekty / Projects

- 159 Eva AUGUSTÍNOVÁ
Výskum katalógov historických knižníc ako fenoménu kultúrneho dedičstva Slovenska a Slovákov
- 167 Eszter DEÁK
Die Dokumente einer gelehrten Diskussion – Ludwig Schedius und seine Korrespondenz / *Svedectoá učenej rozpravy – Ludwig Schedius a jeho korešpondencia*

Recenzie / Reviews

- 172 Petronela BULKOVÁ
KOLLÁROVÁ, Ivona. Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ : typografické médium v jozefínskej dobe. Bratislava : Vydavateľstvo Rak, 2013. 296 s. ISBN 978-80-85501-57-5.

- 177 Jan PIŠNA
VOIT, Petr. Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I.
Severinsko-kosořská dynastie 1488-1557. Praha : KLP, 2013. 463 s.
ISBN 978-80-86791-98-2.
- 181 Miriam PORIEZOVÁ
V. ECSEDY, Judit a kol. A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei
XVII. század. 2. kötet. Budapest : Országos Széchényi Könyvtár –
Balassi kiadó, 2014. 376, 1215 s. ISBN 978-963-506-924-8.
- 183 Zoznam autorov / *The List of Authors*

Úvod

Miriám Poriežová – Petronela Bulková

Problematika pramennej základne využívanej pri výskumoch dejín knižnej kultúry je v našej odbornej literatúre rozpracovaná torzovito. Škála prameňov, relevantných pre takéto výskumy, je typologicky i obsahovo rozmanitá. V uplynulých rokoch na stránkach zborníka rezonovalo množstvo subtém z dejín knižnej kultúry. Štúdie mapujúce problematiku vydavateľstva, knižnej distribúcie, čítania, čitateľstva a knižníc, vychádzali z analýz rozsiahleho spektra historického pramenného materiálu. Zámerom predkladaného zväzku je upriamiť pozornosť na potenciál vybraných typov prameňov a poukázať na ich limity. Autori si mohli zvoliť prístup hĺbkovej analýzy jedného typu prameňa, alebo pri riešení vybraného výskumného problému spracovať potenciál viacerých typov pramenného materiálu a dokumentovať ich charakteristiky.

Do pozornosti bádateľov sa dostali rukopisné i tlačené pramene. Autori sa v desiatich štúdiách zamerali na tieto ústredné typy prameňov:

Prvý z nich reprezentujú *súpisy a katalógy* historických knižníc, ktoré dokumentujú charakter už neexistujúcich knižných zbierok z obdobia 17. – 18. storočia, poukazujú na potenciál špecializovaných katalógov Univerzitetnej knižnice v Bratislave a približujú osudy časti dochovanej súkromnej knižnice. *Panegyrická a kázňová tvorba* z 18. storočia vytvorili východisko pre dve štúdie, v ktorých autorky mapovali charakteristiky týchto typov prameňov a poukázali na ich význam a možnosti pri výskume dejín knižníc kultúry, čitateľstva i biografistiky. Výpovedná hodnota *rukopisných poznámok* čitateľa umožnila priblížiť vnútorný svet významnej osobnosti slovenských dejín a jeho nekonvenčný filozoficko-náboženský svetonázor. Bohatou studnicou informácií pre výskumy dejín knižnej kultúry sú *archívy vydavateľských a kníhkupeckých domov*. Tieto zbierky sú však zachované iba výnimočne. V zahraničí v súčasnosti prebieha intenzívny proces ich sprístupnenia prostredníctvom digitalizácie. Ukrývajú významný pramenný materiál (*korešpondencia, účtovná evidencia, objednávky* atď.), ktorý má pre výskum uhorského knižného trhu, komunikačného priestoru a vzájomných vzťahov predstaviteľov nemeckej a uhorskej inteligencie nesmiernu hodnotu.

Na stránkach zborníka informujeme o pripravovaných a prebiehajúcich projektoch sprístupnenia historického pramenného materiálu. Prvý z nich sa realizuje na pôde Žilinskej univerzity a vzťahuje sa na spracovanie a výskum *katalógov historických knižníc*. Druhý projekt predstavuje pripravovanú *edíciu korešpondencie* profesora estetiky na peštianskej univerzite Ludwiga Schedia (1768 – 1847).

Tri recenzie aktuálnych noviniek slovenskej, českej a maďarskej odbornej literatúry uzatvárajú aktuálne číslo zborníka.

Pri prepise mien osobností v štúdiách prednostne rešpektujeme ich formy uvádzané v Slovenskom biografickom slovníku. Avšak, do úvahy berieme i názory a výslovné želania autorov.

Nemecká tlačená kniha ako súčasť súkromnej knižnice 17. storočia vo vybraných slovenských mestách (pozostalostný súpis ako prameň)

Lucia Lichnerová

Úvod

Cesty, ktorými sa tlačená kniha v 17. storočí dostávala do rúk majiteľov knižníc, boli rozmanité. Z dôvodov absencie relevantných prameňov niektoré možno identifikovať len obťažne. Ďalšie zachované pramene umožňujú distribučné kanály sledovať podrobnejšie a zároveň aj konštatovať, že okrem kníh, ktoré boli na našom území vytlačené, sa k záujemcom prostredníctvom relatívne dobre fungujúceho knižného obchodu dostávali aj zahraničné tituly. Postupnou distribúciou kníh sa podarilo dobovým mešťanom rôznych povolání vybudovať pomerne hodnotné súkromné knižnice, ktorých fond tvorila aj nemecká kniha. Okrem nemeckej tlačenej knihy zahraničnej proveniencie mala celkom logicky primárnu šancu stať sa súčasťou fondu aj nemecká kniha vydaná na Slovensku, ktorá z kvantitatívneho hľadiska tvorila pomerne reprezentatívny podiel na celkovej tlačenej produkcii do konca 17. storočia.

V profile tlačenej produkcie na našom území od počiatkov kníhtlače do konca 17. storočia prevládala latinská spisba – takmer 55 %, potom maďarská – 25 %, nemecká – 12 % a slovenská – 7 %. Na základe analýzy retrospektívnych bibliografií registrujúcich obdobie do konca 17. storočia slovenskí typografi vyprodukovali okolo 343 nemeckých vydaní s markantnou prevahou evanjelických titulov (98 %) slúžiacich evanjelickej komunite v šírení viery, živote vo viere, ako aj rozvoju evanjelického školstva.¹

¹ Na rozdiel od celkovej produkcie, ktorej charakter počas vydávania ovplyvňovali spoločenské a náboženské pomery, u nemeckej produkcie môžeme sledovať pozoruhodnú osobitosť v podmienkach, v ktorých vznikala, ale najmä v jej funkcii a obsahu. Pokiaľ v celkovej produkcii tvorili viac ako polovicu náboženské tlače (najmä polemiky, pohrebné kázne a spevníky), jednu štvrtinu školské tlače (dominujú učebnice a dizertácie) a zvyšok príležitostné verše a kalendáre (vo veľkej miere tu absentovali vedecké diela), v dimenziách nemeckej produkcie možno sledovať opačný smer: veľké zázemie tu našla najmä nenáboženská literatúra. Kým náboženské diela tvorili len 38 %, zvyšok patril príležitostnej literatúre – 29 %, školským, vedeckým a populárno-náučným dielam – spolu 33 %. Špecifiká sa neprejavovali len v obsahovom zameraní, ale aj v autorskom a kníhtlačiarskom zázemí a v neposlednom rade aj vo vydavateľských motívoch, ktoré viedli k jej vzniku.

Na základe uvedeného by sme mohli výskyt na Slovensku vydanej nemeckej knihy v meštianskej súkromnej knižnici 17. storočia právom očakávať. Originálnym prameňom pre tento účel je pozostalostný súpis vtedajších obyvateľov slovenských miest, ktorý okrem iného hmotného majetku registroval aj knihy. Analýza zachovaných pozostalostných súpisov súkromných knižníc 17. storočia môže potvrdiť alebo vyvrátiť, či „hlavné slovo“ pri budovaní súkromných knižníc v slovenských mestách zohrala pôvodom „tunajšia“ nemecká kniha alebo zahraničná. Pozostalostný súpis tak môže priniesť odpovede na otázky:

- aké miesto mala nemecká kniha v súkromnej meštianskej knižnici 17. storočia,
- ako súviselo zloženie fondu s nemeckou produkciou na našom území,
- či bola akvizícia nemeckej „knihy“ náhodná alebo riadená a ak áno, čím,
- či možno sledovať rozdiely medzi skladbou knižnice jednotlivých geografických oblastí a profesií vtedajších majiteľov knižných zbierok.

Pozostalostný súpis ako prameň

Predstavu o stavbe fondu meštianskych súkromných knižníc 17. storočia prezentuje príspevok na základe publikovaných pozostalostných súpisov obyvateľov Levoče, Košíc, slovenských banských a ďalších uhorských miest, ktoré sú k dispozícii v maďarskej edícii *Adattár*, z ktorých obsahu je zrejmé, že väčšina publikovaných „katalógov“ vznikla za účelom zhotovenia pozostalosti alebo inventára majetku, ktorého neoddeliteľnú súčasť tvorili aj knižné zbierky. Napriek mnohým nedostatkom pozostalostných súpisov súvisiacich s nedokonalosťou vtedajšej „bibliografickej registrácie“² je dnes ich existencia takmer jediným prameňom pre rekonštrukciu vtedajších súkromných knižných zbierok. Niektoré záznamy umožňujú viac, iné menej presne identifikovať konkrétne nemecké tituly pochádzajúce z domácich alebo zahraničných tlačiarň a doplniť mnohé absentujúce údaje o politike knižného obchodu či knižnej akvizícii.

Hoci sa pozostalostné súpisy zachovali ako neúplné torzá, umožňujú identifikovať majiteľa knižnice, často aj jeho profesiu, na základe čoho je možné sledovať budovanie zbierky v intencii profesijných záujmov rôznych profesií (zlatníkov, baníkov, krajčirov, kazateľov a pod.). Nazeranie na kazateľskú knižnicu ako na osobitný fenomén súvisí nielen s kritériom veľkosti, ale aj obsahu knižnej zbierky; podobne aj v štruktúre obyvateľstva novoveku tvorili osobitnú skupinu mešťania, ktorí mali úplné mestské práva (obchodníci a remeselníci) a obyvatelia, ktorých život v meste upravovali zvláštne predpisy (duchovenstvo, šľachta, univerzitní učitelia a študenti).

² V súpisoch je uvedenie všetkých údajov potrebných na identifikáciu titulu takmer výnimkou: vo väčšine prípadov chýba aj presné uvedenie názvu, miesta a roku vydania.

Zo súpisov kníh v pozostalostiach je zrejmé, že knihy boli spisované prevažne podľa formátu alebo podľa toho, komu boli v dedičstve určené. V rámci tohto primárneho delenia obsahoval záznam o knihe údaje o autorovi a názve, ktorý bol väčšinou zaznamenaný v pôvodnom jazyku. V prípade, že bol celý súpis vyhotovený v latinčine, býval názov vyjadrený obsahom knihy a k nemu doplnený jazyk, napr. *Dictionarium Germanicum*. Netreba zdôrazňovať, že práve tieto spôsoby zápisu sťažujú využitie pozostalostných súpisov, nakoľko sú mnohé tituly neidentifikovateľné. V ideálnych prípadoch súpisy obsahovali aj údaj o mieste a dátume vydania, hodnote knihy a o počte exemplárov. Vzhľadom na ojedinelosť uvedenia miesta vydania a roku vydania zaznamenaných titulov je takmer nereálne sledovať cestu knihy do knižnice jej majiteľa, najmä pokiaľ ide o otázku, či išlo o zahraničné alebo tunajšie nemecké vydania. Jediným, aj keď nie definitívnym spoľahlivým riešením je konfrontácia registrovaných titulov s dostupnými zahraničnými a domácimi retrospektívnymi bibliografiami a ďalšími zdrojmi. Ani tieto cesty však nie je možné skúmať úplne ideálne a vzhľadom na nepresnosť údajov je nutné ich v istom zmysle relativizovať.

Veľkosť meštianskej a kazateľskej knižnice 17. storočia

Podľa zostavovateľov publikovaných pozostalostných súpisov sa za knižnicu považuje každá zbierka obsahujúca 5 titulov.³ Veľkosť knižnice je pre sledovanie nemeckej knihy v súkromných knižniciach podstatná z dôvodu predpokladu, že vyšší počet kníh v zbierke môže byť predpokladom aj pre väčšie zastúpenie nemeckých kníh. Na základe tohto kritéria môžeme zhodnotiť, že meštianska knižnica 17. storočia bez ohľadu na miesto vzniku obsahovala od 5 do 137 titulov,⁴ pričom priemerný počet titulov v tejto knižnici sa pohyboval okolo 40 kníh; relatívne hojne sa vyskytovali najmä veľmi malé súkromné knižnice so 7 – 11 titulmi. Medzi profesie s najnižším počtom kníh v zbierke patrili zlatníci, mäsiari a krajčír. Naopak, najväčší záujem o budovanie knižnej zbierky mali predovšetkým obchodníci, právnici a ženy – vdovy s celkovým počtom kníh až nad 100 titulov. Posledná uvedená skupina však nemusela svoju knižnú zbierku budovať cielene a jej obsah mohol vzniknúť iniciatívou iných osôb. Veľkosť knižnej zbierky žien závisela predovšetkým od statusu manžela a otca – najviac kníh vlastnili manželky solventných manželov a dcéry významných otcov, ktoré knihy s veľkou pravdepodobnosťou získavali dedením. Otázne zostáva, nakoľko predmetné knihy aj využívali. Príkladom môže byť knižnica **Zuzany Schwartzovej**⁵ z Banskej Bystrice, ktorá podľa zápisu zo dňa 13. októbra 1689 obsahovala 53 titulov vo viacerých exemplároch, z ktorých až 95 % tvorili nemecké zahraničné náboženské vydania z Ingolstadtu, Norimbergu, Štrasburgu, Bazileja a z Wittenbergu.

³ Magyarországi magánkönyvtárak III.: a bányavárosok olvasmányai: 1533 – 1750, s. XIX.

⁴ Ide o počet VŠETKYCH kníh v zbierke, nielen nemeckých.

⁵ Pozostalostný súpis č. 67 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

Osobitným druhom profesie, ktorá disponovala najväčším počtom knižničných jednotiek, boli kníhviazači-kníhkupci; spomeňme v tejto súvislosti napr. súpis levočského kníhkupca **Juraja Steinhübel**⁶ alebo **Alžbety Oberlandovej**⁷ v Banskej Bystrici. Vysoký počet kníh v ich „knižniciach“ však nesúvisel so zberateľským či čitateľským záujmom: išlo o knihy, ktorými nebudovali vlastnú knižnicu, ale o sklad kníh slúžiacich na predaj alebo knižnú väzbu. Preto sa do pozostalostných súpisov vtedajších kníhviazačských majstrov dostali okrem kníhviazačských potrieb a materiálu (pergamenu, papiera, kože, dosiek, lepidla, vosku a pod.) aj knihy. Počet titulov, ktoré mali tieto profesie na sklade, sa pohyboval od 200 titulov priemerne v 2 – 3 exemplároch s výnimkou lukratívnych titulov (napr. Komenského Vestibuly, kalendárov, administratívnych kníh), ktoré boli k dispozícii aj v 50 kusoch.

Knižnica kazateľa tvorila z hľadiska počtu špecifickú skupinu. Je evidentné, že pre kazateľa 17. storočia nebola knižná zbierka len prejavom bohatstva či zberateľskej vášne. Priemerná kazateľská knižnica výrazne prevyšovala počet kníh v meštianskej knižnici a počet titulov v nej dosiahol aj vyše 100 kusov; objavujú sa aj knižnice s 283, 291 a 322 titulmi. Predovšetkým obsah kazateľskej knižnice je dnes dôkazom jej premysleného budovania a využívania. Je všeobecne známe, že kazateľská knižnica mala v niektorých prípadoch aj status školskej knižnice. Význam takejto kumulovanej knižnice našiel svoje uplatnenie nielen na pôde evanjelického školstva, ale uvedomovali si ho aj jezuiti: okrem toho, že knižnice ich kolégií „sprístupňovali knihy nevyhnutné ku každodennému vykonávaniu pastoračnej práce kazateľov, spovedníkov a katechétov, v prvom rade slúžili školskému vyučovaniu a ďalšiemu teologickému alebo odbornému vzdelávaniu členov rádu“.⁸ Taktiež napr. spirituáliá z fondov jezuitských knižníc našli svoje uplatnenie nielen na pôde noviciátov, ale aj na jezuitských gymnáziách, ako im to odporúčal aj školský poriadok.⁹

Podiel nemeckej knihy vo fonde meštianskej a kazateľskej knižnice 17. storočia

Na základe predpokladu relácie medzi veľkosťou knižnice a počtom nemeckých kníh by najväčší potenciál pre výskyt nemeckých kníh mali mať práve knižnice kazateľov. Vyjadrenie percentuálneho zastúpenia nemeckej knihy v dobových knižniciach však nie je celkom uspokojivo zrealizovateľné; vzhľadom na úzus dobovej registrácie – spisovať názov knihy v jednom jazyku – spoľahlivé určenie jazyka niektorých titulov nie je možné. Rovnako sa nepotvrďuje ani súvislosť medzi veľkosťou knižnice a výskytom nemeckých kníh: zastúpené sú malé knižnice s vysokým počtom

⁶ Pozostalostný súpis č. 130 v Magyarországi magánkönyvtárak II.

⁷ Pozostalostný súpis č. 27 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

⁸ FÓRIŠOVÁ, M. Ratio studiorum: kniha a jej využitie v jezuitskom školstve: jezuitské školské knižnice, s. 45.

⁹ FÓRIŠOVÁ, M. Náboženská literatúra v zbierkach jezuitských knižníc na Slovensku.

nemeckých vydaní a naopak, veľké knižnice s nízkym počtom nemeckých kníh. Na základe analýzy preto možno len približne skonštatovať, že nemecká kniha bez ohľadu na jej pôvod tvorila asi 28 % z celkového počtu titulov meštianskej a kazateľskej knižnice. Oveľa menej uspokojivé je zistenie, že nemecká kniha vydaná na Slovensku zastupovala len okolo 5 % celkového fondu. V kontexte s celkovou produkciou nemeckých vydaní na Slovensku, ktorých bolo do konca 17. storočia vydaných 343, sa ukazuje, že len 3 % z týchto kníh sa objavili aj v dobových knižniciach slovenských mešťanov a kazateľov. Vzhľadom na extrémne nízky výskyt nemeckých kníh slovenskej proveniencie v knižniciach 17. storočia sa natiška otázka, kam zmizli tieto vydania? Najpravdepodobnejšie vysvetlenie ponúka analýza kvalitatívneho zamerania nemeckej produkcie na Slovensku, ktorá umožňuje skonštatovať, že produktom slovenských tlačiarň bola taká nemecká kniha, ktorá odrážala najmä lokálne obsahy, náboženské a pedagogické potreby a tlače „každodenného života“: hlavnú skupinu tvorili príležitostné verše (32 %), pohrebné a príležitostné kázne (spolu 30 %), školské vydania (učebnice a slovníky – 20 %), kalendáre (14 %) a len 4 % zastupovala odborná a vedecká literatúra. Uvedené naznačuje, že tieto typy tlačí ani nemali perspektívu stať sa predmetom registrácie v pozostalostnom súpise: vzhľadom na krátkodobé využitie a súkromný obsah, tlače obživy a efemérne vydania (napr. kalendáre, príležitostné verše) neboli vhodným reprezentantom hodnoty majetku. Pokiaľ aj boli registrované, pravdepodobne sa dostali do záznamov hovoriacich o tom, že registrujú „roztrhané knihy... nie veľmi potrebné a všetky dohromady v hodnote 2 florénov“, ako to bolo v prípade pozostalosti Zuzany Schwartzovej¹⁰ z roku 1689 v Banskej Bystrici. Ďalšie typy nemeckých vydaní do pozostalostných súpisov síce prenikli, ale vo všeobecnej a v neidentifikovateľnej podobe. Školské vydania boli až na výnimky zaznamenávané len v „skupinových“ záznamoch vo forme „Schulbücher“ alebo len v poznámke, ako napr. v pozostalosti Juraja Francisciho z roku 1631: „Tieto knihy si vzal jeho pozostalý syn Juraj Franciscus, ako aj tie, v ktorých bolo ... napísané jeho meno a ktoré potrebuje do školy“.¹¹

Na podobnom princípe boli registrované aj kázne, najmä zbierky kázní anonymného zberateľa.¹² Kázne môžeme nájsť v súpisoch kazateľov – pravdepodobne im slúžili ako predloha pri koncipovaní vlastných. Mnohé nemecké kázne sa však dostali medzi všeobecné pomenovania „pohrebné kázne“ („Leichpredigten“), „zbierka pohrebných kázní“ („Ein Bandt Vnterschiedlichen Leichpredigten“) alebo medzi „tučný zväzok pohrebných kázní“ („Ein dicker Bandt Leichtpredigten“). Samostatný a konkrétny záznam v pozostalosti si zaslúžili len lukratívnejšie a hodnotnejšie vydania v podobe vedeckej literatúry alebo školské diela od významných autorov.

¹⁰ Pozostalostný súpis na s. 67 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

¹¹ Pozostalostný súpis na s. 14 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

¹² V prípade kázní od významných nemeckých teológov mali kázne svoj samostatný záznam, často však ani v týchto prípadoch nemôžeme identifikovať presné tituly, pretože sa uvádza len ich počet a meno autora.

Motívy akvizície nemeckých kníh Meštianska knižnica

Akvizícia fondu v súkromných meštianskych knižniciach bola riadená predovšetkým pedagogickými a náboženskými potrebami, záujmami, ale aj profesijným zameraním. V prípadoch, že v pozostalostných súpisoch bola uvedená aj profesia majiteľa kníh, sa tento údaj stáva dôležitým prvkom sledovania závislosti získavania kníh od profesijných záujmov. Príkladom môže byť knižnica **Andreasa Gorského**,¹³ lekárnik v Levoči, ktorá svedčí o vplyve jeho profesijných záujmov na skladbu fondu. Jeho rozsiahla, podrobne spísaná zbierka kníh obsahovala najmä nemecké zahraničné vydania z lekárskej oblasti: *Tabernemontani Kraiterbuch*, *Kraiterbuch*, *Gevelhoffens Artzneybuch*, *Satini Güldene Apothek*, *Philiatri Artzney buch*, *Georg Gelmann drey fache Chyrurgische Blumen* a iné medicínske príručky a lekárske knihy. Tieto diela Gorský zrejme nakupoval pre potreby lekárne, čoho dôkazom je aj údaj v jeho pozostalosti prikazujúci „zanechať ich v lekárni a len ostatné knihy rozdeliť medzi pozostalých“. Okrem lekárnikov sa tzv. „*Arztney buch*“ (knihy liekov, liečiv, bylín) vyskytovala aj u iných obyvateľov Levoče, takže pravdepodobne sa používala ako bežná príručka.

Podobným smerom bola orientovaná aj meštianska knižnica Kremničana **Juraja Maiera**¹⁴ z roku 1640. Maier ako kúpeľník a liečiteľ rán vlastnil niektoré nemecké tituly z oblasti liečiteľstva a ranohojčstva: *Wundtartznei oder Arzney Spiegel Ambrosij Parei* a *Practica der wundtartznei Felicis Würtzen*.

Uprostred súkromných fondov riadených profesiou majiteľa sa vyskytla aj knižnica člena Mestskej rady v Levoči **Jána Schandera**,¹⁵ v ktorej dominovala právnická literatúra: *Sachsenspiegel*, *Vorteidigung des Augapfels*. O skutočnom riadení akvizície na základe záujmov zas vypovedá knižnica **Kataríny Kronerovej**,¹⁶ ktorá odzrkadľovala jej záujem najmä o Lutherove diela, ktoré tvorili až 50 % jej fondu.

Rozvoj baníctva, hutníctva a mincovníctva, ktorý ovplyvnil aj rozvoj knižnej kultúry v banských mestách, rozvinuté mestské latinské školstvo a školy pre potreby prípravy odborníkov baníctva a hutníctva,¹⁷ mali vplyv aj na skladbu meštianskych knižníc, v ktorých na rozdiel od iných miest integrálnu súčasť tvorili aj nemecké vedecké diela obsahom zamerané na drahé kovy a baníctvo. Všetky boli dovážané zo zahraničia a boli odrazom motivácie zbierania kníh na základe profesijných záujmov. Nemecké vydania s baníckou tematikou a tematikou mincovníctva vlastnili najmä zamestnanci baní a mincovne. Tak sa napr. v knižnici výrobcu baníckych nástrojov

¹³ Pozostalostný súpis č. 98 v Magyarországi magánkönyvtárak II.

¹⁴ Pozostalostný súpis č. 19 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

¹⁵ Pozostalostný súpis č. 80 v Magyarországi magánkönyvtárak II.

¹⁶ Pozostalostný súpis č. 78 v Magyarországi magánkönyvtárak II.

¹⁷ VLACHOVIČ, J. Dejiny banského školstva na Slovensku v 18. storočí.

v Banskej Bystrici **Jána Matiaša Schafflera**¹⁸ objavil *Ein pergordnung* alebo *Beschreibung wie die Münz durch Italien gehet*, u Kremničana Wolfganga Rolla *Ain puch von der munz ordnung, Ursprung gemeiner pergwerk*, u Michala Schwartza *Pergordnung* a u **Petra Reussa**¹⁹ z Banskej Štiavnice *Iluminierbuch, Figuren büchl, Grosser Calender Kunstbuch* a rôzne vzorové príručky (*Probiere büchl, 1 kleiner Goldtknecht*) slúžiace ako návody na odlievanie mincí, miešanie kovov a tvorbu správnych tvarov mincí.

Kazateľská knižnica

Kazateľská knižnica je unikátnym prípadom akvizície kníh na základe profesijných záujmov, hoci jej jedinečnosť sa neprejavovala len v obsahu, ale aj vo veľkosti knižnice: ako už bolo spomenuté, išlo o knižnice s kvantitatívne najväčším počtom kníh.

Tieto tvrdenia môže dokumentovať knižná zbierka arcidiakona nemeckého kostola v Banskej Bystrici **Matúša Fridelia**,²⁰ spísaná 11. mája 1667. Knihy v pozostalosti boli radené podľa formátu a 172 titulov bolo zapísaných veľmi podrobne: uvádzal sa pri nich názov, autor, miesto a rok vydania, číslo časti pri viacväzkových dielach. Tieto údaje nám umožňujú oveľa podrobnejšie sledovať cestu nemeckej knihy do jeho knižnice. Z banskobystrických kazateľov 17. storočia mala Frideliova knižnica najväčšie zastúpenie nemeckých titulov – tvorili až 40 % (69 titulov), kým u iných kazateľov pôsobiacich v Banskej Bystrici bol záujem o nemecké vydania evidentne nižší. Frideliova zbierka nemeckých kníh pozostávala výlučne zo zahraničných titulov orientovaných na Lutherove, Melanchtonove, Spangenbergove a Matthesiove náboženské diela. Okrem nich mal Fridelius zbierky epitalamií pohrebných a svadobných kázni od rôznych autorov, o ktorých môžeme predpokladať, že mu slúžili ako predloha a inšpirácia pri koncipovaní vlastných. Tieto boli uvedené ako 38 *Leichpredigten Aegidij Hunnij* a 56 *Predigten über die lustige und herrliche Historien Josuae, Hochzeitpredigten*. Jeho knižnica vypovedá aj o záujme kazateľa o kuchárske umenie, pretože jej súčasťou bola aj kuchárska kniha *Ein köstlich neu Kochbuch von allerhand Speisen Annaes Wekerin*. Precíznosť registrovania zbierky kazateľa Matúša Fridelia deklaruje aj skutočnosť, že ako jediný mal pri prekladových dielach uvedené aj meno prekladateľa, napr. *Deütsche Thesaurus Doctoris Martini Lutheri ex Latinae in Germanicae per Georgium Nigrinum* alebo *Postill oder Auslegung aller Sonntäglichen Festäglichen Evangelien Petri Bessaei, In Germanicae translatus Linguae ab Aegidio Albertinio etc.*

Zo začiatku 17. storočia (z rokov 1602 a 1610) sa zachovali aj súpisy kníh ďalších banskobystrických kazateľov – **Jána Bisactia**²¹ a **Pavla Halvepapia**.²² Hoci v oboch zbierkach nemecké vydania predstavovali len 1 %, nemožno ani týmto

¹⁸ Pozostalostný súpis č. 41 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

¹⁹ Pozostalostný súpis č. 55 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

²⁰ Pozostalostný súpis č. 28 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

²¹ Pozostalostný súpis č. 8 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

²² Pozostalostný súpis č. 9 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

knižniciam uprieť záujem o ich bližšiu analýzu, keďže pri veľkom rozsahu všetkých titulov (Bisactius 107 a Halvepapius 283 titulov) netvorili nemecké knihy zanedbateľný počet. Akvizícia nemeckých kníh Joanna Bisactia bola zameraná na získavanie kázní, či už pohrebných alebo svadobných, kým knižnica evanjelického kňaza v Banskej Bystrici Pavla Halvepapia predovšetkým na nemecké diela Martina Luthera a Johanna Matthesia. Vzhľadom na skutočnosť, že Halvepapius bol autorom školského poriadku a rektorom školy v Banskej Bystrici, vyskytuje sa v nej pozoruhodne málo nemeckých titulov, ktoré tento poriadok predpisoval. Ako by sme v tejto súvislosti mohli predpokladať, Halvepapius ako rektor evanjelického gymnázia veľkú časť svojej zbierky daroval práve tamojšej školskej knižnici.²³ Z tohto dôvodu badať v jeho súkromnej zbierke absenciu práve tých nemeckých školských titulov, ktoré by sme tu právom očakávali.

Predstavu o skladbe fondu kazateľskej knižnice dopĺňajú aj zachované pozostalosti kazateľov v Kremnici – **Krištofa Schalla**²⁴ a **Jána Friedricha Neffa**.²⁵ Prvá bola spísaná 17. novembra 1631 a je dôkazom skutočného záujmu majiteľa o budovanie svojej zbierky prostredníctvom nemeckých titulov, ktorých podiel predstavuje až 74 %. Najväčší podiel na jeho nemeckých knihách mali náboženské diela od evanjelického teológa Christopha Fischera, Martina Luthera a Johanna Matthesia. Jeho zbierku dopĺňali aj mnohé vzory kázní uvedené ako *39 Predige* alebo *110 Predige*. V podobnej intencii treba vnímať aj knižnicu **Izáka Šárošiho**,²⁶ kazateľa v Banskej Štiavnici-Hodruši. Podľa inventárneho súpisu z 19. júla 1662 jeho zbierka obsahovala úctyhodných 322 titulov, medzi ktorými 15 % tvorili práve nemecké vydania. Podobne ako ostatní kazatelia, aj Šároši sa pri akvizícii orientoval na zahraničné náboženské vydania. Na rozdiel od ostatných kazateľských knižníc jeho zbierka obsahovala veľkú skupinu kázní, a to nielen pohrebných, ale aj svadobných, vianočných a príležitostných. Dôkazom o využívaní kázní pri písaní vlastných môže byť aj vzorová kniha na písanie kázní od luteránskeho teológa Caspara Hubera *Form zu Predigten*.

Z košických knižníc je pozoruhodná najmä knižnica košického kazateľa **Sebastiána Türcka**²⁷ z roku 1623, ktorá bola odrazom jeho profesijného záujmu, obsahovala aj zbierky kázní od niekoľkých zahraničných autorov v nemčine. Akvizícia zbierok kázní na rôzne príležitosti bola pre kazateľov typickou metódou dopĺňovania zbierky kníh. Azda najpríznačnejšie sa to prejavilo u **Juraja Buchholtza st.**, kežmarského a levočského učiteľa a duchovného, autora mnohých spisov o Spiši a Vysokých Tatrách. Zanechal rozsiahlu knižnicu v počte 291 zväzkov,²⁸ 54 % nemeckých kníh tvoriacich fond tejto kazateľskej knižnice dovoľuje konštatovať, že išlo o bohatú ne-

²³ NAGY, I. Počiatky verejnej knižnice v Banskej Bystrici.

²⁴ Pozostalostný súpis č. 18 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

²⁵ Pozostalostný súpis č. 28 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

²⁶ Pozostalostný súpis č. 65 v Magyarországi magánkönyvtárak III.

²⁷ Pozostalostný súpis na s. 14 v Kassa város ovlasmányai.

²⁸ Pozostalost publikovaná v Magyarországi magánkönyvtárak IV., s. 156 – 168.

meckú knižnicu. Vzory kázni, ktoré zozbieral, pozostávali z nedeľných a oslavných, fašiangových, pohrebných, vianočných, veľkonočných, svadobných a novoročných kázni. Mnohé z nich nie je možné bližšie identifikovať, pretože sú registrované len všeobecne ako „rôzne pekné kázne“ alebo „pohrebné kázne rôznych autorov“. Profesionálne záujmy Juraja Buchholtza st. nepísane rozdelili aj fond jeho zbierky na školské a náboženské vydania, hoci v pozostalosti sú radené podľa formátu. Výnimočnosť zbierky deklaruje aj skutočnosť, že ako jedna z mála obsahuje aj nemecké tituly slovenskej proveniencie. Postaralo sa o to politické dielo Jána Webera *Janus bifrons*, Komenského *Vestibulum* či Rheniov latinsko-nemecký slovník. Netypickým znakom tejto kazateľskej knižnice je zhromažďovanie lekárskejších kníh, kníh bylín a príručiek o more: *Neüer Infections-Ordnung, Kräuter Buch illuminiert Adami Loniceri ist verlohren worden*, či príručiek pre vedenie kostola v podobe cirkevnej agendy a účtovnej knihy. Môžeme sa domnievať, že obdivuhodný rozsah knižnice vyplynul z výkonu Buchholtzovej profesie, v ktorej sa spájala nielen kazateľská, ale aj učiteľská knižnica.

Pôvod nemeckých kníh

Levočské meštianske knižnice

Pozostalostné súpisy levočských mešťanov sú zachované od roku 1635 do roku 1700 v celkovom počte 59 záznamov.²⁹ Z množstva ponúkaných nemeckých zahraničných titulov vyberal dobový mešťan v Levoči do svojej knižnice predovšetkým náboženské vydania slúžiace pre život vo viere. Bázu jeho náboženského vzdelania tvorila Lutherova biblia – *Biblia Lutheri*, ktorá bola zastúpená až v 39 % knižníc. Z evanjelických modlitieb bola viac ako zrejماً prevaha Kegeliových „12 *Andachten*“, ktoré obsahovali aj prvky úvahy a u nás vychádzali len v slovenčine u J. Dadána v Žiline. Ich prvé vydanie v nemčine pochádzalo podľa VD17³⁰ z Lipska a keďže modlitby patrili k obľúbenému vydavateľskému artiklu v Nemecku, poznáme niekoľko ďalších vydaní až do konca 17. storočia. Dopyt po náboženskej literatúre sa orientoval aj na nemecké biblie rôznych miest vydania uvádzaných len ako „*deutsche Bibel*“, ktoré vlastnila takmer polovica levočského obyvateľstva. U levočského mešťana sa prejavil záujem aj o právnickú literatúru a zákony, čoho dôkazom je nemecké mestské právo „*Sachsenspiegel*“ v knižnici u 16 % majiteľov. *Sachsenspiegel* ako najstaršie zachované nemecké zvykové právo bolo vyhotovené Eikom von Repgow v 13. storočí najskôr v latinčine a potom bolo preložené do nemčiny a vydané aj v tlačenej podobe.³¹ Slúžilo aj ako predloha pri riešení mnohých právnych problémov, pretože obsahovalo ústavné právo, súdne právo, trestné právo, rodinné a dedičské

²⁹ Magyarországi magánkönyvtárak II.

³⁰ VD17- Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

³¹ Dresdner Bilderhandschrift des Sachsenspiegels.

právo, ako aj miestne a susedské právo. Zo zahraničnej literatúry sa veľmi často vyskytovala aj modlitebná knižočka pre ženy *Frauen Zimmer Spiegel gebethbuch*, ktorá sa nachádzala vo viacerých knižniciach bez ohľadu na profesiu ich majiteľa. Oblube sa tešili aj príručky, kroniky a kozmografie dovážané predovšetkým z Nemecka – z Kobergu, Norimbergu a z Lipska.

Oveľa menšiu pozornosť venoval levočský evanjelik domácim nemeckým vydaniám. Ojedinele sa v niektorých prípadoch vyskytovali modlitby na každý deň *Christliche Gebeth* od nemeckého evanjelického superintendenta v Jene Johanna Habermanna. Keďže sa však toto vydanie v knižnici levočského meštana objavilo už v roku 1641, hoci u nás boli tieto modlitby prvýkrát vydané v Levoči u Samuela Brewera až v roku 1694, musíme toto dielo vylúčiť zo skupiny slovacikálnych vydaní. Pravdepodobne išlo o vydania modlitieb pochádzajúce z Nemecka, ktoré tu boli vydávané od roku 1618 až do konca 17. storočia.³²

Z domácich nemeckých vydaní preto nízke zastúpenie tvorilo len v tom období veľmi rozšírené politické dielo prešovského lekárnikara Jána Webera *Janus Bifrons* a v niekoľkých prípadoch sa vyskytli Komenského učebnice *Janua lingvarum* a *Orbis Pictus* – konkrétne v knižnici Margaréty Markfeldnerovej a Doroty Güntherovej. Medzi najčastejšie sa objavujúce katechizmy v súkromných knižniciach evanjelikov v Levoči patrili Lutherov *Der Kleine Catechismus* a *Vade Mecum* od superintendenta v Kobergu Caspara Finka, ktoré boli najskôr dovážané. Hojný dovoz *Vade Mecum* z Nemecka pravdepodobne podnietil záujem levočského tlačiaru Samuela Brewera vytlačiť ho pomerne neaktuálne – v roku 1672. Prvé vydanie totiž pochádzalo z Nemecka už z roku 1630 z Kobergu a bolo latinské. Nemecké preklady vznikli až neskôr a aj v Nemecku boli niekoľkokrát dotlačované (napr. už v roku 1682 sa stretávame so 14. vydaním).³³ Levočské vydanie bolo pravdepodobne dotlačou niektorého pôvodného nemeckého vydania, ktoré Fink vydal na vlastné náklady. Katechizmus sa používal najmä ako pomôcka na vyučovanie viery pre „dedinské“ školy, ale aj pre všetkých kresťanov. Vyučovaniu viery na evanjelických školách slúžil okrem Finkovho aj Lutherov Malý katechizmus – *Der kleine Catechismus*. Jeho vydávanie bolo tiež v rukách Brewerovcov v Levoči, ktorí ho do vydavateľského plánu zaradili už v roku 1656 a vytlačili dve jeho vydania. Obe boli dvojazyčné – latinsko-nemecké a obsahovali text v dvoch stĺpcoch. V poslednej tretine 17. storočia však už Samuel Brewer nevydával dvojazyčné, ale len samostatné nemecké vydania tohto katechizmu. Spôčiatku Lutherov katechizmus vychádzal v malom 64°-kovom formáte. Tieto vydania patrili medzi najmenšie knižky vytlačené na území vtedajšieho Uhorska.³⁴

³² Údaj získaný z VD 17 – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

³³ Údaje získané z VD 17 – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts.

³⁴ VALACH, J. Staré tlačiarne a tlačiarri na Slovensku.

Koncom 17. storočia Brewer vydal ešte posledné nemecké vydanie katechizmu v roku 1695, u ktorého zmenil formát a doplnil ho o nové výklady Písma.

Košické meštianske knižnice

Odlíšna skladba košického obyvateľstva mala čiastočne vplyv aj na zloženie fondu tamojšej meštianskej knižnice. Podstatnú úlohu zohralo náboženské presvedčenie prikláňajúce sa na rozdiel od Levoče aj ku kalvínskemu smeru protestantizmu, avšak obsah knižnice tvorili okrem kalvínskych aj luteránski autori, v čom bola skladba košických knižníc podobná levočským. V globálnom pohľade boli však náboženské potreby saturované z iných zdrojov, pretože tu prevládala orientácia na latinské a maďarské tituly.

Na základe analýzy pozostalostných súpisov publikovaných v *Kassa város olvasmányai*³⁵ sa ukázalo, že zo zahraničných nemeckých vydaní mali košickí obyvatelia, podobne ako levočskí, záujem najmä o Habermannove modlitby, Kegeliove „12 Andachten“ a nemeckú bibliu. Náboženské potreby boli saturované evanjelickými dielami Philippa Melanchtona, Martina Luthera, Johanna Spangenberg, ³⁶ nemeckými spevníkmi ako *deutsche Gesangbuchl*, nemeckými bibliami *deutsche Bibel*, *Nemet Bibliatt* a nemeckými katechizmami, uvádzanými len ako *Nemett Catechismus*. Jednako sa však prejavilo inklinovanie Košičanov ku kalvinizmu, čo potvrdzuje výskyt latinských diel Jeana Calvina;³⁷ vlastnil ich každý tretí obyvateľ a niekoľko maďarských exemplárov postily od košického kalvinistu Petra Alvinciho sa nachádzali v 11 % knižníc. Oveľa viac bola zastúpená aj maďarská Biblia, antickí autori Ovídius, Cicero a Vergílius a latinská náboženská spisba.

Čo sa týka svetskej zahraničnej literatúry, musíme skonštatovať znížený záujem o diela tohto druhu, ktoré sa v porovnaní s levočskými knižnicami vyskytovali zriedka. Ak sa aj vyskytovali niektoré svetské tituly, boli najmä v maďarčine, menej v latinčine, niektoré dokonca v poľštine. Preto tu môžeme nájsť hlavne maďarské aritmetiky a kroniky, kým z nemeckých zahraničných vydaní to boli len kniha liečiv *Arztneybuch*, právnická literatúra *Rechtspichl*, cestovná knižka *ein Raisbuch*, *Politica Deutsch*, *Aritmetica deutsch*, *ein deutsch Rhetorica*, *deutsche Orthographj*, ktoré sa objavili v jednej, nanajvýš v dvoch knižniciach.

Podobne ako v Levoči, ani v Košiciach netvorili „domáce“ nemecké vydania tunajších tlačiarov nosný pilier košickej meštianskej knižnice. Zastúpenie mali najmä tie tlače, ktoré boli vydávané najčastejšie. Patrili sem učebnice Jana Amosa Komenického *Orbis Pictus* a *Janua lingvarum*, ktoré sa však nachádzali len v knižnici Ferenc

³⁵ Kassa város olvasmányai.

³⁶ Najviac bol zastúpený Luther (98 % knižníc), Melanchton (80 % knižníc) a Spangenberg (20 %).

³⁷ Vyskytovali sa tieto latinské kalvínske diela: ein buch Synopsis Doctrinae Caluini, Joannis Calvini Harmonia, Institutionen Calvini alt, Institutione Caluini, Joannis Calvini in omnes Pauli Apostolos, Tractatus Theologicus, Commentaria in acta Apostolorum, Epistolae et Responisionis.

Bónisa.³⁸ V knižnici Margaréty Böhmovej³⁹ sa dokonca objavilo Komenského katolicizmus kritizujúce *Trawren über Trawren, vnd Trost über Trost*, ktoré bolo vydané s falošným bratislavským impresom. V jednom prípade sa vyskytla aj príležitostná kázeň od Sebastiána Türcka *Regula Vitae*, vydaná v Košiciach u Jána Festa v roku 1620 v knižnici Jána Schirmera. V rovnako nízkom počte bolo zastúpené politické dielo prešovského lekárnika Jána Webera *Janus Bifrons* a jeho medicínska príručka *Amuletum*, vydaná v čase morovej epidémie.

Meštianske knižnice banských miest

Analogicky, ako v iných mestách, aj v banských saturovali nemeckými titulmi meštianske knižnice, najmä zahraničné tlačiarne. Okrem baníckych titulov, ktoré boli špecifikom tejto oblasti, sa dovážali podobné nemecké tituly, ako to bolo v iných mestách. Náboženské potreby boli saturované Lutherovými dielami, ktoré sa v súpisoch nedajú presnejšie identifikovať, pretože boli zapísané ako *Bücher Lutheri* a vyskytovali sa vo viac ako v dvoch tretinách meštianskych knižníc. Niektorí obyvatelia vlastnili dokonca niekoľko „Lutherových kníh“, napr. arcidiakon nemeckého kostola v Banskej Bystrici Matúš Fridelius mal 6 kníh a kazateľ Eliáš Greschner až 11 kníh. Z konkrétne registrovaných titulov máme informácie o knihy: *Luther Tischreden*, *Postilla M. Lutheri* a *Biblia Lutheri*. Z evanjelických autorov tu našiel svoje zastúpenie aj Filip Melanchton, ktorého diela sa nachádzali takmer v 40 % knižníc (najmä *Postilla Philippi Melanchtonis* a *Loci communes*). Podobne ako u obyvateľov východného Slovenska, aj tu badať záujem o Habermannove a Spangenbergove diela, o nemecké Biblie a modlitebné knihy.

Dostatočná pozornosť sa venovala aj akvizícii svetskej zahraničnej literatúry. Na koncipovanie právnych textov sa používalo nemecké mestské právo *Sachsenspiegel*, *Säxische Kirchenagenda*, *Saxische reformationartikel* z roku 1550 a iné nemecké právne texty, napr. *Ordnungen der Sächsischen Polizei*, *Juristisches Buch*. Z ďalších zahraničných titulov sme objavili *Artznei Puech*, rôzne kozmografie a kroniky. Morová epidémia v banských mestách v 17. storočí mala za následok zvýšený záujem aj o tlače s touto tematikou, preto sa v súpisoch objavili aj knižočky o more, tzv. *Pestilentz buechlein*.

Nemecké vydania pochádzajúce zo *slovenských* tlačiarní nemali ani v banských mestách dominantné zastúpenie a boli skôr ojedinelým zjavom. V knižnici Jána Schindlera sa vyskytoval Komenského *Orbis Pictus*, v knižnici Anny Márie Tuncklovej z Banskej Bystrice Komenského *Janua lingvarum* a Weberove politické dielo *Janus Bifrons*. Vo viacerých knižniciach sa vyskytla nemecká učebnica latinčiny *Compendium* od Johanna Rhenia, nemeckého pedagóga, ktorá tvorila bázovú lektúru pre vyučovanie latinčiny podľa evanjelických školských poriadkov. Iné naše nemecké vydania neboli súčasťou meštianskych knižníc banských miest.

³⁸ Pozostalostný súpis č. 7 v Magyarországi magánkönyvtárak II.

³⁹ Pozostalostný súpis v Kassa város olvasmányai, s. 41.

Záver

Vzhľadom na svoje limity pozostalostný súpis môže byť pre skúmanie výskytu nemeckej knihy v meštianskej a kazateľskej knižnici na našom území v 17. storočí len relatívne uspokojivým prameňom. Napriek tomu pozostalostné súpisy umožňujú vyvodiť aspoň základné závery týkajúce sa kvantity a obsahu nemeckých kníh tvoriacich fondy súkromných knižníc v slovenských mestách 17. storočia. Relativizovať je potrebné predovšetkým predstavu o percentuálnom zastúpení nemeckých kníh v knižniciach vzhľadom na ich pôvod a pomer k celkovej nemeckej tlačenej produkcii na Slovensku do konca 17. storočia.

Pozostalostné súpisy však umožňujú jednoznačne skonštatovať, že záujem dobových mešťanov a kazateľov v Levoči, banských mestách a v Košiciach o nemeckú knihu bol uspokojivý. Hoci sa primárne ukazuje vyšší záujem o nemeckú knihu zahraničnej proveniencie, nízky počet nemeckých titulov pochádzajúcich z domácich tlačiarní neznamená čitateľský nezáujem o tieto tituly. Vzhľadom na charakter nemeckej produkcie 17. storočia na slovenskom území pozostávajúcej najmä zo školských, príležitostných a populárno-náučných titulov, ani nemožno ich výskyt v pozostalostných súpisoch očakávať. Išlo teda skôr o zberateľský nezáujem, resp. o nízku potrebu tieto tituly registrovať v rámci inventarizácie majetku, pretože ich hodnota tkvela skôr v ich využívaní, a nie v ich zberateľskej hodnote.

Hoci percentuálne zastúpenie nemeckých titulov v zbierkach meštianskych a kazateľských knižníc na základe pozostalostných súpisov je možné vyjadriť, treba si uvedomiť, že pokiaľ aj niektorú knižnicu tvorili výlučne nemecké tituly, v konečnom dôsledku tento celok mohol zastupovať len nízky počet kníh. V rovnakých intenciách treba vnímať aj počet slovacikálnych nemeckých vydaní v meštianskej knižnici, ktorý sa pohyboval priemerne do 4 titulov, ale v percentuálnom vyjadrení tento počet v niektorých malých knižniciach dosiahol až 22 %. Takéto chápanie nám zároveň odporúča preferovať pri tomto type výskumu číselné vyjadrenie pred percentuálnym, ktorého presná predstava by mohla byť v niektorých prípadoch skutočne relatívna.

Zoznam bibliografických odkazov

- Dresdner Bilderhandschrift des Sachsenspiegels* [online]. Dresden : SLUB, c2005 [cit.2006-03-01]. Dostupné na internete: <<http://www.tu-dresden.de/slub/proj/sachsenspiegel/sachs.html>>.
- FÓRIŠOVÁ, M. Ratio studiorum: kniha a jej využitie v jezuitskom školstve : jezuitské školské knižnice. In *Dejiny školských knižníc na Slovensku*. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 2003, s. 44 – 63.
- FÓRIŠOVÁ, M. Náboženská literatúra v zbierkach jezuitských knižníc na Slovensku. In *Slovenská, latinská a cirkevnoslovenská náboženská tvorba 15. – 19. storočia*. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2012. ISBN 80-967722-7-9, s. 212 – 228.
- Kassa város olvasmányai : 1562 – 1731*. Szeged : Scriptorum, 1990. ISBN 963-481-803-X.
- Magyarországi magánkönyvtárak II. : 1588 – 1721*. Szeged : Scriptorum, 1992. ISBN 963-481-882-X.
- Magyarországi magánkönyvtárak III. : a bányavárosok olvasmányai : 1533 – 1750*. Budapest : Scriptorum, 2003. ISBN 963-200-468-X.
- Magyarországi magánkönyvtárak IV. : 1552-1740*. Budapest : Országos Széchényi Könyvtár, 2009. ISBN 978-963-200-561-4.
- NAGY, I. Počiatky verejnej knižnice v Banskej Bystrici In *Bulletin Slovenskej asociácie knižníc* [online]. Bratislava : SAK, č. 2, 2004 [cit. 2007-03-02]. Dostupné na internete: <<http://www.sakba.sk/bulletin/2004/bull2/cl3.html>>.
- VALACH, J. *Staré tlačiarne a tlačiari na Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 1987.
- VD17 – *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* [online]. Version 3.4.9. [Wolfenbüttel : HAB, 1996]. Aktualizované 14. 02. 2003 [cit. 2013-05-15]. Dostupné na internete: <www.vd17.de>.

VLACHOVIČ, J. Dejiny banského školstva na Slovensku v 18. storočí.

In *Zborník z dejín vied a techniky na Slovensku*, 3. Bratislava, 1964, s. 36.

Cit. podľa: KOWALSKÁ, E. Špecifiká školstva v banských mestách.

In *Banské mestá na Slovensku*. Žiar nad Hronom : ONV, 1990.

ISBN 80-217-0191-9, s. 261 – 265.

German printed book as a part of a private library of the 17th century in selected Slovak towns (an estate inventory as a source)

Lucia Lichnerová

German printed book was a common part of a bourgeois and preaching library stocks in Slovakia in the 17th century. In comparison with foreign-language titles German printed book had almost one-third representation. Acquisition of German books in private, bourgeois and preaching libraries was managed by religious needs, interests but especially by occupational specialization. There is an indication that libraries of particular areas in Slovakia (The East Slovak- and mining towns) were built from the same foreign and local sources with some exception related to e.g. religious persuasion leaning to Calvinism (Kosice) or to some particularities of a specific geographical area (eg. development of coin minting in Kremnica etc.). The source for more detailed analysis of German books are the estate inventories of Slovak town inhabitants. They allow to develop a concept about quantity, content and origin of German printed books that were part of library stock of holders with different professions. In context with total German production in Slovakia by the end of the 17th century, only 3 % of these books were recorded in the estate inventories; more room for bibliographic registration was given to German foreign books. However it doesn't mean that German book of Slovak provenance didn't have their readers. In regard to their private or local content and ephemerality they only weren't a suitable representative of the asset value in the estate inventories. Therefore only particularly lucrative and valuable issues in the form of scientific and pedagogical literature, mostly foreign, in some cases, Slovak provenance were registered in them.

Katalógy knižníc ako prameň vo výskume dejín knižnej kultúry. Možnosti a obmedzenia

(Šľachtická knižnica Ostrožičovcov z Ilavy (1647, 1677))

Gabriela Žibritová

Úvod

Katalógy historických knižníc sú vzácnym zdrojom údajov o knižniciach a najmä ich fondoch, o vkuse i záujme majiteľov, o čitateľských návykoch dobovej spoločnosti. Možno z nich získať údaje o tom, čo v určitom čase ponúkal knižný trh, aké knihy sa dovážali zo zahraničia. Rôznorodosť záznamov, v mnohých prípadoch stručných a medzerovitých, neumožňuje vždy získať všetky tieto údaje. Okrem teoretickej reflexie o možnostiach využitia katalógov sa zaoberáme knižnicou rodiny Ostrožičovcov. Z rukopisných katalógov ich knižnice zo 17. storočia sme vybrali tlače v češtine a slovenčine, samozrejme v dobovej podobe. Analyzujeme ich, porovnávame so záznamami v bibliografiách a miestami poukazujeme na ich význam. Využitie katalógov je podmienené ich dostupnosťou, väčšinou ide o jedinečné rukopisy.

Katalógy – zoznamy – súpisy

Dôležitosť *katalógov knižníc* tkvie hlavne v tom, že jednoznačne dokumentujú existenciu niektorej knižnice v dejinách a neraz sú aj jedinou stopou, resp. dôkazom jej existencie. Záujem o katalógy knižníc zo strany bádateľov v západnej Európe začal v etape formovania zárodkov výskumu v dejinách knižnej kultúry.¹

V *pozostalostných súpisoch* bývajú knihy spísané spolu s ostatným majetkom. Z aspektu využitia je ich dôležitým znakom, že sú datované, presne je v nich označená osoba vlastníka, aj miesto vzniku, čo je z používateľského aspektu dôležité. Osoba vlastníka môže byť i bližšie charakterizovaná záznamom o povolání, postavení, obyčajne sa uvádza aj dátum úmrtia. Dokumentujú predovšetkým existenciu a zloženie fondov v meštianskych kruhoch.

Katalógy a pozostalostné súpisy vždy vznikli na základe existencie určitého fondu dokumentov. Potvrdzujú, že takýto fond existoval, príp. aj existuje. Možnosti ich využitia sú determinované úplnosťou údajov v záznamoch. Prax pri ich tvorbe

¹ MIGONÍ, K. Dawne katalogi biblioteczne jako źródło wiedzy o kulturze książki, s. 301 – 310.

bola totiž veľmi kolísavá. Kým katalógy aj súpis vyhotovovali rôzne osoby – majitelia, pisári, niekedy farári alebo úradné osoby rôzneho postavenia, pozostalostné súpisy magistrátni úradníci. Mali rozličné vzdelanie, rozdielne jazykové schopnosti, rôznym spôsobom boli konfrontovaní so zahraničnou praxou.

Ďalšiu skupinu tvoria zoznamy a súpisy súvisiace s *distribučnou, kníhkupeckou a kníhviazačskou činnosťou*. Patria sem materiály orientované na príjemcov, teda kupujúcich, najmä kníhkupecké katalógy objavujúce sa v Uhorsku až v priebehu 18. storočia, ponukové zoznamy, propagačné materiály, inzercie o knihách a pod. S činnosťou tlačiarov, kníhkupcov a kníhviazačov súvisia materiály pre úrady – zoznamy vytlačených kníh, zoznamy pre cenzúru, zoznamy zhabaných kníh a pod. Z týchto dokumentov sa dozvedáme o vydaniach, ktoré sa možno nikdy neobjavili v knižniciach a nedostali sa ani do ich katalógov.

Využiteľné sú aj *rôzne iné súpisy* – darovacie zmluvy, exekučné zoznamy, zoznamy zabavených dokumentov a pod., ktoré často sprevádzali súdne procesy.

Avšak existuje aj mnoho materiálov prvoplánovo *nesúvisiacich s dejinami knižnej kultúry*. Ide najmä o materiály hospodárskeho charakteru, z ktorých sa môžeme dozvedieť napr. o platbe pri vyhotovení regálov, o zaplatení za práce v knižnici a pod. Môžu mať podpornú funkciu pri skúmaní dejín knižníc, aj ich katalógov.

Osobitnú kategóriu tvoria *aukčné zoznamy* – často vzácny zdroj poznatkov o obehu kníh, mnohokrát však aj zdroj veľmi vzácných bibliografických údajov, ktoré inde nenájdeme. Zatiaľ sú v našej domácej výskumnej praxi úplne neznáme.

Katalógy knižníc

Podrobnejšie sa budeme zberať *možnosťami využitia katalógov knižníc* pre výskum dejín knižnej kultúry. Existujú rôzne klasifikácie historických knižníc. Ich charakter je potrebné vziať do úvahy (napr. inštitucionálna, súkromná, cirkevná, svetská), pretože spojitosť knižnice s osobnosťou, resp. príslušnosť knižnice k inštitúcii, podmieňuje aj charakter jej fondu. Avšak tento fakt nemá pre možnosti využitia katalógu prioritný význam. Oveľa podstatnejšie pre vymedzenie toho, čo môžeme z katalógu „vytiahnuť“, je úplnosť, príp. medzerovitosť záznamu. Pre popis počas storočí neexistovali akceptované pravidlá, už sme spomínali, že katalógy tvorili – iste gramotní – ale príslušníci rôznych profesií a vzdelanostnej úrovne. K úplnému záznamu, tak ako ho poznáme v súčasnosti, sa približovali iba katalógy jezuitských knižníc.²

Počas dlhých storočí tvorcovia katalógov (nemôžem napísať, že katalogizátori, profesia v tom čase neexistovala) pracovali komplikovaným spôsobom. Namiesto autora a názvu, z čoho by bol zrejmý jazyk tlače, vytvorili akési predmetové heslo v jazyku, v ktorom tvorili katalóg. Napríklad nekompletný a torzovitý záznam

² MONOKI, Könyvtárkatalógusok, könyvjegyzékek Magyarországon 1526 – 1720, s. 49.

v znení „*Cantionale Slavonicum*“.³ Stretneme sa aj s jednoslovnými zápismi – *Rituale*, *Arithmetica*, *Breuiarium*.

Skladba údajov v katalógoch je rôznorodá. Od nej i od našej schopnosti využiť údaje závisí možný prínos výskumu.⁴

Jednou z možností je zhodnotenie fondu knižnice z aspektu jej obsahu, t. j., aké knihy sa vo fonde nachádzajú, akého sú ideového zamerania, ku ktorej konfesii patria, v koľkých vydaniach vyšli, akí známi boli, resp. sú ich autori. Z odpovedí na tieto otázky sa potom odvodzujú závery o čítaní. Ich zákonitosť je v tom – bola kniha v knižnici, tak predpokladáme, že ju aj čítali. Takýto prístup má logiku, ale aj limity. Pokiaľ sa prítomnosť knihy vo fonde nespojí s poznatkami z nejakej ďalšieho prameňa – literárna činnosť majiteľa, korešpondencia, záznamy v denníku a pod., tak sa pohybuje v rovine predpokladov. V mnohých historických knižniciach nájdeme knihy, ktoré zjavne nikdy nikto nečítal. Na druhej strane fakt, že kniha sa v knižnici nachádza, je odrazom istého záujmu majiteľa, ktorý si ju mohol kúpiť, objednať, získať od priateľov a pod. Tiež sme však trochu v rovine predpokladov, pretože v šľachtických knižniciach mali majitelia často „personál“ na akvizíciu a spracovanie, ale predsa aj ten mohol pracovať podľa pokynov majiteľa. O fungovaní knižníc máme veľmi málo údajov. I. Monok vo svojej rozsiahlej monografii⁵ o čítaní vysokej aristokracie v Uhorsku v 17. a 18. storočí vychádza z predmetového triedenia fondov šľachtických knižníc. Analyzuje aj katalógy ostrožičovskej knižnice. Podľa jednotlivých skupín charakterizuje diela, napr. polemické a uvažuje o záujmoch ich majiteľov.

V domácej odbornej literatúre vyšlo nemálo článkov a štúdií napísaných na základe rozboru katalógov knižníc. Mnohé z nich ukazujú, že na základe katalógu, resp. nejakeho súpisu knižnice možno urobiť aj štatistiky a rozbor, avšak ak sa nepodarí zasadiť knižnicu, príj. jej fond do širších súvislostí, nemá práca väčší prínos.

Ostrožičovci a ich knižnica

O rodine Ostrožičovcov nemáme k dispozícii ucelenú monografiu, napriek tomu, že jej rôzni členovia mali počas dlhých rokov v uhorskej politike a v administratívnej významné postavenie. Roku 1533 kúpil panstvo Ilava Mikuláš Ostrožič z Gi-

³ Ide o knižnicu J. Palumbiniho z r. 1665. Uvedené v *Magyarország magánkönyvtárak IV*, s. 108.

⁴ Z vlastnej skúsenosti môžem napísať, že v rámci projektu *Orbis Helveticorum*, ktorý mapoval švajčiarske vydania v knižniciach na Slovensku som využila súpisy historických knižníc z Levoče a Bardejova. Fondy knižníc sa už rozptýlili, v súpisoch však boli uvedené miesta vydania, na ich základe sa dali vyhľadať a identifikovať jednotlivé tlače. Viac v ŽIBRITOVÁ, G. Švajčiarske vydania v najstarších knižniciach na území Slovenska. In *Knižnica*, s. 49 – 55.

⁵ MONOK, I. *Az Ostrosith könyvtár Illaván*, s. 201 – 217.

letinca. Táto šľachtická rodina pôvodne pochádzala zo Slavónska.⁶ Okrem Ilavy rodina postupne nadobudla aj ďalšie panstvá na území dnešného Slovenska. Členovia rodu sa hlásili k evanjelickej konfesii. Posledným mužským potomkom rodu Ostrožičovcov bol Matej, ktorý zomrel v roku 1702 bez potomkov. Práve do obdobia jeho života sú datované aj súpisy ilavskej knižnice (1647, 1677).

Knižnicu zrejme ovplyvnili udalosti v živote jej majiteľa. Roku 1670 upadol do podozrenia z účasti na Vešelénihov sprisahaní a jeho majetky boli zabavené. V roku 1674 Ilavu obsadil veliteľ Trenčianskeho hradu a hrad spustošili.⁷ Až do Matejovej smrti v roku 1702 trvali majetkové spory, ktoré sa skončili zhabaním majetku.⁸ Kým bol M. Ostrožič bohatým a vplyvným šľachticom, podporoval aj vydávanie kníh. Okrem toho, že prispieval na tlač dizertácií a dišpút študentov z Uhorska vo Wittenbergu, pravdepodobne podporil aj vydanie slovenského prekladu diela Filipa Kegeľa v roku 1669 v Žiline.⁹ Na základe prieskumu v online zdrojoch maďarských a viedenských archívov je evidentné, že obsahujú veľké množstvo materiálu týkajúce sa rodiny Ostrožičovcov, najmä osoby Mateja Ostrožiča.

Knižnica na hrade Ilava

O knižnici sa takmer nevedelo, kým sa na konci 20. storočia nenašli jej dva katalógy v Maďarskom národnom archíve (MNL) v Budapešti.¹⁰ Oba katalógy boli publikované v roku 2009 aj s údajmi o ich uložení.¹¹ Záznamy v nich sú predmetovo (tematicky) rozdelené.

V katalógu z roku 1647 je 234 záznamov rozdelených do tried Theologici, Juridici, Historici, pričom do poslednej skupiny je zahrnutý najväčší počet záznamov, v mnohých prípadoch zrejme celkom neodôvodnene. Ako keby začali fond katalogizovať nanovo, v časti B katalógu nájdeme popísanú časť toho istého fondu, rozdelenú do tried Theologici, Politici, Historici Scholastici, Poetici, Medici. Zrejme tvorca katalógu vedel o predmetovom triedení, ale počínal si veľmi neisto. Katalóg z roku 1677 (136 záznamov) je rozdelený do tried Politici, Theologici, Medici, Historici, Scholastici. Záznamy sú stručné, meno autora je – ak je vôbec uvedené – zakomponované do názvu, mnohé názvy sú jednoslovné. Záznamy sú, nezávisle od jazyka tlače, prevažne v latinčine. Z toho vyplýva, že nie je možné spoľahnúť sa na adekvátnosť zaradenia titulov do jednotlivých tried.

⁶ Ilava, s. 55.

⁷ Ilava, ref. 6, s. 59.

⁸ Ilava, ref. 6, s. 60.

⁹ ŽIBRITOVÁ, G. Mecenát šľachty pri vydávaní kníh v 16. – 17. storočí, s. 85.

¹⁰ V katalógu z roku 1647 je 234 záznamov, usporiadaných podľa odborov. Katalóg z roku 1677 uvádza 136 záznamov, usporiadaných podľa rovnakého kritéria.

¹¹ Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552 – 1740, s. 209.

Obr. 1 Ukážka z katalógu z roku 1647

V. Čičaja, ktorý opísal charakteristické znaky šľachtických knižníc a za ich najvýraznejšiu charakteristiku pokladá tematické rozdelenie fondu, na rozdiel napr. od meštianskych knižníc, ktorých fond nebýval takto rozdelený,¹² katalógy ilavskej knižnice zaujali. Okrem iných knižníc opisuje aj tematické rozdelenie ilavskej knižnice.

Jazykové zloženie tlačí

Predstava rozdeliť tlače v katalógoch podľa jazykov je lákavá, nedá sa to však urobiť. Zo záznamov nie je vždy jasné, v akom jazyku je tlač. Ako sme spomínali, v niektorých prípadoch má záznam iba podobu „predmetového hesla“. Katalóg je „napísaný“ po latinsky. Iba v niektorých prípadoch možno jazyk diela identifikovať, ako napr. pri položke „Itinerarium Hungaricum“.

Bohemico – Slavico

Pre potreby príspevku sme zvolili jeden z možných prístupov a podrobnejšie analyzujeme tlače, pri ktorých bol uvedený jeden alebo oba z týchto jazykov. Oba katalógy Ostrožičovskej knižnice obsahujú výnimočne veľa takýchto tlačí, ale sú rozdielne zastúpené.

¹² ČIČAJ, V. Šľachtická knižnica, s. 117.

Obr. 2 Titulná strana rukopisného katalógu z roku 1647

Katalóg z roku 1647

V katalógu nachádzame položku označenú ako „*Manuale Bohemicum M. Hoe*“. Môže to byť *Ewangelitská ruční knížka* z roku 1627, ktorú databáza Knihopis Digital eviduje bez miesta vydania.¹³ Do úvahy prichádza i drážďanské vydanie z roku 1630,¹⁴ nemožno však vylúčiť ani ďalší Hoeho spis z roku 1629,¹⁵ aj ten možno považovať za ... „ruční knížku“.

¹³ Knihopis Digital, z. č. K03087.

¹⁴ Knihopis Digital, z. č. K03088.

¹⁵ Knihopis Digital, z. č. K03091.

Pod položkou „*Precationes Tranoscij Bohemicae*“ sa môžu skrývať Tranovského *Modlitby ...* z roku 1635 vytlačené v Levoči¹⁶ alebo ich ďalšie levočské vydanie z roku 1647.¹⁷ V tomto prípade je naozaj škoda, že nepoznáme rok vydania modlitieb zapísaných v katalógu. Z vydania z roku 1647 totiž nie je známy nijaký výťahok a tento záznam by mohol byť závažným potvrdením existencie tohto vydania.

Tlač „*Knížka, kterakby kto Nemecky a Česky čísti mohl*“ M. Bohatcová charakterizuje ako konverzačnú príručku pre kupcov.¹⁸ Knihopis Digital¹⁹ registruje vydanie z roku 1540, avšak M. Bohatcová upozorňuje aj na existenciu ďalších vydání.²⁰ Ktoré z nich je uvedené v katalógu, sa žiaľ nedá určiť.

Titul „*Confesio Augustana Bohemica*“ nie je podľa názvu presne identifikovateľný. Ďalšia položka v znení „*Knížka o Lekárství konskem*“ sa venuje nepochybne veľmi populárnej téme sledovaného obdobia, bližšie sa však titul identifikovať nepodarilo. Knihopis Digital titul nepozná. Podľa charakteru záznamu v katalógu možno predpokladať, že je presným prepisom titulu diela, nie jeho modifikáciou pisárom. Je možné, že ide naozaj o doteraz neznámu tlač vydanú v Čechách alebo v Uhorsku v českom jazyku?

Ďalší záznam dokumentuje ozajstnú pestrosť pri tvorbe zápisu. Kým v predchádzajúcich záznamoch bol názov opísaný pomerne presne, v katalógu existujú i záznamy, ako napr. „*Házi patika totul*“.²¹ Označenie tót sa používalo v sledovanej dobe na označenie slovenský. Pri tomto titule teda môže ísť o jedno z dvoch vydaní P. Mattioliho *Apatéka domácí... z roku 1595* alebo o ďalšie vydanie z roku 1602.²² Obe vydania vyšli v Prahe, sú v češtine, čo zrejme pisár nerozpoznal, keď uviedol v zázname „*totul*“.

Predstava, že by sa pod záznamom v znení „*Precationes Habermani Bohemicae*“ mohli nachádzať modlitby J. Habermanna vytlačené roku 1639 u Vokála v Trenčíne,²³ je lákavá. V súčasnosti máme k dispozícii z tohto vydania iba neúplný exemplár. Prítomnosť diela v knižnici by dokumentovala aj záujem šľachty o práve vychádzajúce domáce knihy. Habermannove modlitby však vyšli pred rokom spísania fondu knižnice (1647) v češtine mnohokrát v Prahe, Haagu i v Leydene, takže bolo mnoho možností, ako ich získať v češtine.

¹⁶ ČAPLOVIČ, J. Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700, Zv. 1, z. č. 823.

¹⁷ ČAPLOVIČ, ref. 16, z. č. 932.

¹⁸ BOHATCOVÁ, M. Česko-německá konverzace pro kupce. Zdroj: Knihopis Digital, z. č. K03938. – Podľa V. PUMPRLA, V. Knihopisný slovník, s. 559, heslo Klátovský Ondřej (1504 – asi 1551), staršia česká literatúra pokladá O. Klátovského za autora spisku Naučení krátké obojí řeči, resp. Knížky v českém a německém jazyku složené, vytlačenej v Kutnej Hore r. 1642. V tom roku však žiadna tlačiareň v Kutnej Hore nebola.

¹⁹ Knihopis Digital, z. č. K03938.

²⁰ BOHATCOVÁ, ref. 18.

²¹ „Domáca lekárň slovensky“.

²² Knihopis Digital, z.č. K05414 a z. č. K05415.

²³ ČAPLOVIČ, J. Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700, Zv. 2., z. č. 1716.

V prípade, ak záznam vyzerá nasledovne – „*Biblia Bohemica*“ – nie je možné ho presne identifikovať.

Pri titule „*Harpha Davidica*“ nenájdeme nijaké ďalšie údaje. Ak by sme dielo chceli pripísať Štefanovi Pilárikovi, neumožní nám to fakt, že podľa J. Čaploviča²⁴ toto známe Pilárikovo dielo vyšlo v Trenčíne až v roku 1652. Podľa záznamu v bibliografii je dielo neúplné, titulný list aj s dátumom je doplnený zo súpisu J. Ribaya. J. Čaplovič dokladá rok 1652 aj miestami Pilárikovho pôsobenia. Jeho argumentáciu preberá aj bibliografia Régi magyarországi nyomtatványok (zv. III, z. č. 2446). Knihopis Digital²⁵ kladie vznik tlače do roku 1651. Náš katalóg je však z roku 1647. Je možná, aby „*Harfa...*“ alebo nejaká iná tlač s týmto názvom (možno aj cudzojazyčná) vyšla už pred rokom 1651 a inšpirovala Š. Pilárika?

Katalóg z roku 1677 – „*Reinventatio Librorum...*“

V druhom katalógu z roku 1677 je popísaná časť fondu knižnice Ostrožičovcov, pričom niektoré tituly už boli zapísané v predchádzajúcom katalógu. Zrejme sú tu zaevidované aj novonadobudnuté tlače.

V prípade položky „*Harffa Davidica Sathanae mimica Stephani Pilyarik lib. 1*“ ide zrejme o už vyššie uvedené trencianske vydanie. Záznam v znení „*Orationes Johan(nis) Avenarii Sclavicae*“ identifikujeme ako modlitby J. Habermanna.²⁶ V katalógu je však ešte jeden záznam, uvedený ako „*Sclauonicae rationes Joan(nis) Avenarii*“. Ako sme už spomínali, Habermanove modlitby vyšli do roku 1677 mnohokrát v Čechách i na Slovensku v Trenčíne 1639 či v Levoči 1656. Keďže katalogizátori použili označenie „*Sclavicae*“, mohli by sme predpokladať, že ide o vydanie zo Slovenska. V týchto vydaniach bolo však použité meno Habermann, a nie označenie Avenarius, preto je pravdepodobnejšie, že ide o vydania, ktoré vznikli v Čechách.

V katalógu je uvedená aj „*Phialla odoramentorum Georgii Tranowskij*“, ktorá vyšla v Levoči v roku 1635, aj v roku 1647, tento exemplár sa však nezachoval.²⁷ Ako sme skonštatovali, katalóg, žiaľ, neuvádza roky vydania. Hoci by to bolo prínosné, zápis nemôžeme považovať za potvrdenie existencie vydania z roku 1647.

V budúcnosti by si zaslúžila pozornosť položka „*Confessio Augustana Sclavico Idiomate*“, ktorá sa opakuje i v tomto katalógu.

Do katalógu je včlenená skupina Medici. V nej opäť nachádzame záznam „*Apatheca Domestica Sclauonico Idiomate*“. „*Apatéka domácí*“ na Slovensku nevyšla, napriek tomu je zrejme české vydanie uvedené ako *Sclauonico*, čo ukazuje, že rozlišovanie medzi vydaniaми v Čechách a na Slovensku podľa spôsobu zápisu jazyka je iba veľmi približné.

²⁴ ČAPLOVIČ, ref. 23, z. č. 1820.

²⁵ Knihopis Digital, z. č. K07175.

²⁶ PUMPRLA, V. Knihopisný slovník, s. 394. Avenarius bolo jedno z mien J. Habermanna.

²⁷ ČAPLOVIČ, ref. 16, z. č. 823, z. č. 932.

**Anno 1677 die 13 Aprilis Facta est Reinventatio Librorum in
Armamentario Illauien(s) existentium hoc ordine**

Libri Politici

1. Hemmingi(?) Arnizaei in 4to libri N. 1.
2. Acta Publica Matthiae Biorenglij(?) in quarto liber N. 1.
3. Directio Methodica Kithonicsi in quarto liber No. 1.
4. Item Hemmingi(?) Arnizaei de Republica in quarto liber N. 1.
5. Articuli Regni Hungar(iae) Lib. 1.
6. Item Articuli Regni Hungar(iae) Lib. N. 1.
7. Decretum Scriptum Sigismundi Regis in folio liber N. 1.
8. Styli variarum l(itte)rarum scripti in folio liber N. 1.
9. Speculum Physico Politicum Johannis Veberi in folio liber 1.
10. Stylus Deliberationum variarum scriptus in folio liber N. 1.
11. Tripartitum Regni Hung(ari)ae in folio liber N. 1.
12. Exemplar reconciliatonis cum Hungaris, nec non reconcilia(t)ionis pacis Turcicae factae in folio lib. N. 1.
13. Tituli Tripartiti seu discursi Politici scripti in folio liber 1.
14. Processus Judi(tiar)ius Lubomerszki in folio liber N. 1.
15. Hieronimi Cardani Proxenera de prudentia Ciuili liber 1.
16. Explicationes scriptae in Tripartitum Politicorum Libri 7. a Georgio Seneberner(?) conscriptorum liber N. 1.
17. Decreta et Constitutiones Regni Hung(ari)ae Francisci Guiciardiani Hippomneses Politicae Liber 1.
18. Leonis Imper(atoris) De Bellico apparatu

Obr. 3 Súpis kníh z roku 1677

V skupine Historici je zvláštny zápis „*Sclauicum colloquium Urbani Regii cum Ana(libus?) in 4to lib. N. 1.*“ Urbanus Regius bol cirkevný hodnosťár, básnik, humanista a teológ, viacero jeho diel bolo preložených do češtiny.²⁸ Jedno z nich – „*Doktora Urbana Regia rozmloúvání s Annou manželkou jeho*“ – vyšlo v Prahe v rokoch 1571 a 1583.²⁹

Kto čítal u Ostrožičovcov slovenské, resp. české knihy, nevieme. J. Skladaná konštatuje, že príslušníci vyššej i nižšej šľachty začínajú používať domáci jazyk vo forme kultúrnej slovenčiny aj v spoločensky dôležitých činnostiach.³⁰ Vieme, že manželka Mateja Ostrožiča, Katarína Sidónia Révaiová, písala listy aj v slovenčine.³¹

²⁸ PUMPRLA, ref. 26, s. 932.

²⁹ Knihopis Digital, z. č. K14826 a z. č. K14828.

³⁰ SKLADANÁ, J. Používanie slovenského jazyka v prostredí strednej a nižšej šľachty na Slovensku v predpisovnom období, s. 7.

³¹ ŽIBRITOVÁ, G. Listy barónky Kataríny Sidónie Révaiovej z rokov 1656 – 1702, s. 284 – 285.

Obr. 4 Titulná strana súpisu z roku 1677

V katalógu nachádzame popísané knihy aj v iných jazykoch, ktoré možno považovať za slovaciká, napr. „*Amuletum Joannis Weber*“, „*Postilla Stökelij*“, *Postila Petra Bornemisu*, spisy Jána Hodika a Zachariáša Lániho. Pod názvom „*Poemata Tranoscij*“ sa môže skrývať iba jeho „*Odarum sacrarum hymnorum...libri tres*“, zbierka latinských ód a hymnien vytlačených v Brzegu (Sliezsko) v roku 1629. Kniha sa pokladá za krásnu ukážku Tranovského básnického majstrovstva. Kontroverznú dobovú udalosť dokumentuje dielo superintendenta Zachariáša Lániho pod názvom „*Spiritus Poso(niensis)*“.

Knihy označené ako „bohemicé – slavice“ nie sú v katalógu náhodou. Matej Bel v úvode ku gramatike Pavla Doležala vyzdvihol Ostrožičovcov spolu s niektorými ďalšími šľachtickými rodmi ako podporovateľov slovanského a slovensko – českého jazyka.³²

Kto využíval knižnicu?

V katalógu z roku 1647 nachádzame i drobnú stopu o používaní knižnice. Pri troch tituloch – *Biblia vulgata*, *Quartum Exemplar Tripartiti*, *Secundum Exemplar Bonfini* – je poznámka, písaná inou rukou ako je záznam: „Víttem die 19. Martij 1653 Ludanra“, v preklade „...odniesol som do Ludanic“. Tie boli ďalším panstvom Ostrožičovcov. Zápis dokumentuje, že knižnica sa zrejme využívala a používatelia prinajmenšom zaznamenali niektoré presuny.

Z korešpondencie barónky Kataríny Sidónie Révaiovej, manželky Mateja Ostrožiča, máme zachovaných 62 listov, ktoré napísala manželovi v rokoch 1656 – 1702. Ich obsah je rôznorodý, týkajú sa hospodárstva, zdravia, vzdelávania, cestovania a noviniek zo spoločnosti.³³ Barónka sa pokladá aj za mecénku vydávania kníh. Niektoré z jej listov boli napísané v Ilave, i keď tam stále nežila. Nijakú zmienku o knižnici, resp. čítaní však v nich nenájdeme.

Prvé správy o zemepanskej evanjelickej škole v Ilave máme z roku 1560. Monografia o Ilave³⁴ uvádza jej rektorov i učiteľov. Konštatuje sa v nej, že najväčší rozkvet dosiahla za pôsobenia Ostrožičovcov, ktorí ju aj významne finančne podporovali. Vzťah medzi školou a ilavskou knižnicou, príp. využívanie ostrožičovskej knižnice školou možno predpokladať, ale konkrétne údaje k dispozícii nemáme.

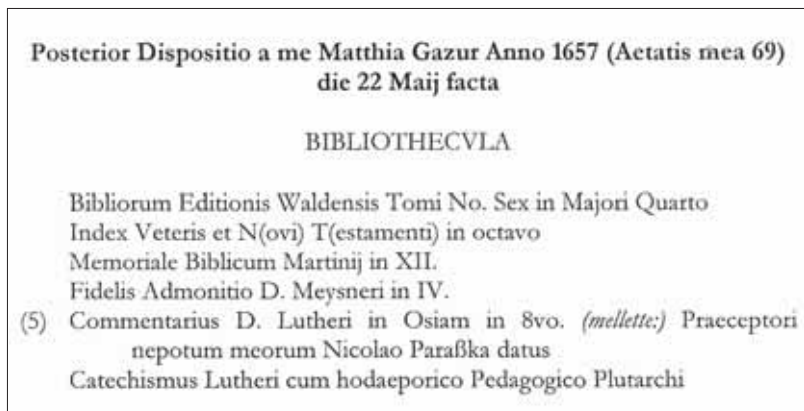
Kde je fond knižnice v súčasnosti?

Nevieme. Katalóg z roku 1647³⁵ spísaný na hrade Ilava je súpisom rodovej knižnice a zachytáva v tom období existujúcu knižnicu. Súpis z roku 1677³⁶ je zrejme súpisom časti, torza knižnice, teda kníh „nachádzajúcich sa v zbrojnici“. V roku 1674 odviezli z Ilavského hradu všetky zásoby zbraní a streliva.³⁷ Pravdepodobne časť fondu uložili v zbrojnici a vyhotovili súpis popisujúci približne polovicu fondu, v ktorom

³² Ilava, ref. 6, s. 244.

³³ ŽIBRITOVÁ, ref. 31.

³⁴ Ilava, ref. 6.

Obr. 5 Ukážka zo súpisu z roku 1657 (M. Gažúr)

chýbajú napríklad biblie (pravdepodobne považované za vzácne tlače), evidované však v súpis z roku 1647.

Ďalšie poznatky o osude fondu chýbajú. Pokusy nájsť knihu z Ostrožičovskej knižnice boli neúspešné. Obrátila som sa na predpokladaných kompetentných,³⁸ všetci však odpovedali negatívne.

Odpovedať na otázku, či mali Ostrožičovci ex libris, supralibros alebo iný spôsob vlastníckeho označovania, teda nemožno. Matej Ostrožič viedol svoje spory s vienskou administratívou, na základe čoho môžeme predpokladať, že výskum vo vienských knižniciach a archívoch by mohol byť v tomto smere v budúcnosti prínosný.

Knižnica Mateja Gažúra

Matej Gažúr bol dvorným kazateľom Ostrožičovcov a súpis jeho súkromnej knižnice sa zachoval ako príloha k ilavským katalógom,³⁹ preto sa automaticky stal predmetom záujmu autorov píšucich o knižnici Ostrožičovcov v Ilave. Zoznam obsahuje 35 titulov rozdelených do predmetových skupín: Bibliothecula (!), Poetici,

³⁵ Catalogus Bibliothecae Arcis Illava, Anno 1647, die 21. augusti conscriptus. Katalóg kníh na hrade Ilava, spísaný dňa 21. 8. 1647.

³⁶ Anno 1677 die 13. Aprilis Facta est Reinventatio Librorum in Armamentario Illauieni(si) existnetium hoc ordine. 13. 4. 1677 bolo vykonané opätovné prehliadnutie (preverenie) kníh nachádzajúcich sa v zbrojnici (hradu) Ilava v takomto poradí.

³⁷ Ilava, ref. 6, s. 59.

³⁸ Knižnica DK v Ilave – O. Tomášová, Občianske združenie Za zachovanie kultúrnych pamiatok Ilavy – L. Resek, Slovenská národná knižnica – dr. L. Jankovič, J. Cabadajová, Štátna Széchényiho knižnica v Budapešti – dr. Farkas Gábor Farkas, ďalej Dr. I. Zmeták.

³⁹ Posterior Dispositio a me Matthia Gazur Anno 1657 (Aetatis mea 69) die 22 Maij facta. Neskoršie usporiadanie bolo vykonané mnou – Matejom Gažúrom dňa 22. 5. 1657 (v mojom veku 69 rokov).

Graeci, Scripti. Podľa V. Čičaja išlo len o „knižničku“.⁴⁰ Nepokladám 35 zväzkovú súkromnú knižnicu kazateľa v polovici 17. storočia za takú bezvýznamnú, aby sme ju museli charakterizovať takýmito zdobeninami. Aj I. Monok vyjadruje údiv nad Gažúrovou knižnicou, pretože viac ako knižnica kazateľa pôsobí ako knižnica intelektuála sčítaného v teologickej literatúre.⁴¹

Upozornila by som na *Citharu Sanctorum* J. Tranovského, čo iste patrilo k výbave kazateľa. Zaujímavejšia je však skupina Poetici. Hoci sú v nej iba tri záznamy, jedným z nich je *Bocatiij Carmina* a v inej skupine nájdeme *Pindarus cum Matthiade Bocatiij*. Náš významný básnik J. Bocatius (+1620) mal zrejme aj svojich dobových čitateľov.

Predpoklady využitia katalógov knižníc vo výskume

Základný predpoklad využitia katalógov je na prvý pohľad triviálny, ale nevyhnutný. Katalóg musí byť prístupný, t. j. musí byť o ňom informácia a následne musí byť dostupný, pričom na forme jeho prezentácie nezáleží.

Jediný, v strojopisej podobe existujúci Súpis katalógov slovacikálnych knižníc v rozsahu 188 strán, vznikol približne v 70. rokoch minulého storočia. Vytvoril ho dr. B. Bálent.⁴² Okrem autora, názvu a počtu strán neobsahuje nijaké identifikačné údaje a je prakticky nedostupný. Z katalógov spracovaných a prístupných maďarskými kolegami sa mnohé týkajú knižníc na území Slovenska a viaceré sa pri písaní prác z dejín knižnej kultúry využili a využívajú. Maďarskí kolegovia pri ich sprístupňovaní pokročili ďalej. Podľa vyjadrenia I. Monoka „Materiál zahrnutý do zväzkov segedínskeho centra pre dejiny knihy možno využívať okrem tlačenej aj v digitalizovanej podobe v Magyar Elektronikus Könyvtár (www.mek.oszk.hu). Okrem toho je dostupný aj na stránke databázy www.eruditio.hu. Na konci septembra 2014 prístupníme novú, viacjazyčnú verziu.“⁴³ Iste je výborné, že ich dostupnosť sa v budúcnosti ešte zjednoduší.

Na Slovensku sú desiatky katalógov, aj rukopisných, uložených v rôznych inštitúciách. Ide o jedinečné dokumenty, ktoré zatiaľ unikli pozornosti tvorcov domácich digitalizačných programov a sú prakticky nedostupné. Databáza historických knižníc, aj s údajom o katalógu a následne digitalizovaný katalóg (ak taký existuje) je na škodu veci, zrejme vecou akejsi vzdialenej budúcnosti.

⁴⁰ ČIČAJ, ref. 12, s. 118.

⁴¹ MONOK, I. A Művelt arisztokrata, s. 208.

⁴² BÁLENT, B. Súpis katalógov slovacikálnych knižníc.

⁴³ MONOK, I. E-mailová komunikácia zo dňa 26. 6. 2014.

Záver

Nie je nijaký problém napísať na záver pár vzletných viet o tom, aký pozoruhodný prameň, zdroj údajov je katalóg historickej knižnice. Neexistuje žiadny presný návod, ako ho využiť. Katalógy sú veľmi rôznorodé. V rámci knihovníckej praxe sa síce tvorili a fungovali pravidlá o organizácii knižnice, o tvorbe katalógov, ale aplikovali sa veľmi voľne. Na území Slovenska, ani v Uhorsku neboli veľké inštitucionálne vedecké knižnice, ani knižnice učených spoločností, ktoré by spravovali odborne pripravení pracovníci. Knižnice boli súkromné, ich majitelia a spracovatelia mohli poznať prax v Európe, o tom svedčí najmä používané predmetové triedenie, ktoré nájdeme v mnohých katalógoch, ale ostatné postupy si vytvárali pravdepodobne sami. Katalogizačná prax sa menila v priebehu storočí, bola iná v 16. a iná v 19. storočí. Spôsob, akým bol katalóg vytvorený, aké údaje obsahuje, dokonca i stupeň čitateľnosti zápisu výrazne determinujú jeho využitie. Treba vziať do úvahy aj fakt, že knižnice v každom období boli súčasťou istého priestoru, fungovali v hospodársko-sociálnom a kultúrnom prostredí, ktoré viac alebo menej vplývalo na ich fungovanie a využívanie.

Ak vyžívame katalóg ako prameň vo výskume dejín knižnej kultúry, treba k nemu pristupovať citlivo, s invenciou, prvoplánové popisy nám poskytnú iba veľmi ploché obrazy.

Prameňe

Anno 1677 die 13. Aprilis Facta est Reinventatio Librorum in Armamentario Illauieni (sic) existnetium hoc ordine. In *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552 – 1740*. Budapest : Országos Széchényi Könyvtár, 2009, s. 67 – 72.

Catalogus Bibliothecae Arcis Illava, Anno 1647, die 21. augusti conscriptus. In *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552 – 1740*. Budapest : Országos Széchényi könyvtár, 2009, s. 56 – 67.

Posterior Dispositio a me Matthia Gazur Anno 1657 (Aetatis mea 69) die 22 Maij facta. In *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552 – 1740*. Budapest : Országos Széchényi Könyvtár, 2009, s. 72 – 74.

Zoznam bibliografických odkazov

Ilava. Zost. A. Bagin, V. Bystrický. Martin : Osveta, 1991. 305 s.

BÁLENT, B. *Súpis katalógov slovacikálnych knižníc*. 188 s. Rozmnož. rkp.

BOHATCOVÁ, M. Česko-německá konverzace pro kupce : K začátkům tištěných učebnic (1531, 1540). In *Sborník Národního muzea*, 1976, roč. 21, č. 3, s. 144.

ČAPLOVIČ, J. *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Zv. 1. Martin : Matica slovenská, 1972.

ČAPLOVIČ, J. *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Zv. 2. Martin : Matica slovenská, 1984.

ČIČAJ, V. Šľachtická knižnica. In *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*. Zv. 1. Martin : Slovenská národná knižnica, 2009, s. 116 – 122.

Knihopis Digital [online]. [cit. 2014-06-17]. Dostupné na internete: <<http://db.knihopis.org/>>.

MIGOŇ, K. Dawne katalogi biblioteczne jako źródło wiedzy o kulturze książki. In *Roczniki Biblioteczne*, 2005, roč. 49, s. 301 – 310.

MONOK, I. *Könyvtárkatalógusok, könyvjegyzékek Magyarországon 1526 – 1720 : Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged : Scriptum KFT, 1993.

MONOK, I. Az Ostrosith könyvtár Illaván. In *Művelt arisztokrata : A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI – XVII. században*. Budapest – Eger : Kossuth Kiadó, s. 201 – 217.

MONOK, I. *E-mailová správa zo dňa 26. 6. 2014*.

PUMPRLA, Václav. *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16. – 18. století*. Praha : Kabinet pro klasická studia; Filosofický ústav AV ČR, 2010. 1320 s. ISBN 978-80-254-7790-8. Heslo Habermann, Johann, s. 394.

Régi magyarországi nyomtatványok. 1636 – 1655. Köt. 3. Budapest : Akadémiai Kiadó, 2000.

SKLADANÁ, J. Používanie slovenského jazyka v prostredí strednej a nižšej šľachty na Slovensku v predspisovnom období. In *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*. Zv. 1. Martin : Slovenská národná knižnica, 2009, s. 3 – 8.

ŽIBRITOVÁ, G. Švajčiarske vydania v najstarších knižniciach na území Slovenska. In *Knižnica*, 2009, roč. 10, č. 4 – 5, s. 49 – 55.

ŽIBRITOVÁ, G. Mecenát šľachty pri vydávaní kníh v 16. – 17. storočí. In *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*. Zv. 1. Martin : Slovenská národná knižnica, 2009, s. 83 – 88.

ŽIBRITOVÁ, G. Listy barónky Kataríny Sidónie Révaiovej z rokov 1656 – 1702. In *Rod Révai v slovenských dejinách*. Martin : Slovenská národná knižnica 2010, s. 278 – 285.

Library catalogues as a source in the research of the book culture history. Possibilities and limitations (The noble library of the Ostrozics from Ilava (1647, 1677))

Gabriela Žibritová

The catalogues of historical libraries are a unique source of information about libraries, especially about their stocks, the taste and interests of the owners; delivery possibilities and acquisition of books in a particular time. Similar information provide also the estate inventories. They were also created on the basis of existence of a particular stock. Another group comprises the lists and inventories associated with distribution (bookselling and bookbinding) activities. Also other kind of inventories created for the administrative needs are known. Using of mentioned sources depends on their nature, complexity of data in a record, but also the availability of relevant sources. The possibilities and limitations of using catalogues are demonstrated at the example of the noble library of the Ostrozics from Ilava, on the basis of two catalogues (1647, 1677). The study particularly presents the analysis of Slovak prints (in contemporary Slovak, Czech and from the territory of Slovakia). The analysis showed the interest of the noble family members in these kinds of prints. The catalogues are still the only confirmation that the library existed. No books from its stocks have been found. The article also deals with the issues of a physical accessibility of catalogues and inventories in Slovakia.

Neznáme šľachtické knižnice 18. storočia z Liptovskej, Trenčianskej a Zvolenskej stolice*

Tomáš Janura

Každý historik pri svojich výskumoch nadobudne počas štúdia archívnych materiálov množstvo informácií, ktoré priamo nesúvisia s momentálne riešenou témou. Z množstva materiálu postupne vyselektuje aktuálne potrebné podklady, ale do akýchsi virtuálnych zásuviek pozakladá tie „zbytočné“ informácie. Ďalším bádaním získa iné nevyhnutné podklady a nakoniec sa jednotlivé zásuvky natolko naplnia, že sa stanú vhodným východiskom na novú štúdiu alebo príspevok. Ťažko vyexcerpované údaje nezapadnú opäť prachom, pričom historik svojou prácou prispieje k obohateniu poznatkov a podelí sa o výsledky svojich objavov.

Výsledkom postupného získavania materiálu sa stala publikovaná štúdia o neznámych knižniciach v šľachtickom prostredí. Úlohou nebolo komplexné vyčerpanie témy, pretože by historik nevládol zastúpiť náročnú prácu knihovníka. Text by mal byť impulzom k širšej interdisciplinárnej spolupráci historikov a knihovníkov, aby sa rozvíjala a vniesla nový pohľad na relatívne známe fakty. Odborníci z oboch strán radšej publikovali výsledky svojej práce samostatne, keďže spoluautorstvo jedného príspevku z oboch vedných disciplín sa im nezdalo dostatočne prestížne. V publikovaných prácach o historických knižniciach sa bádatelia zväčša zaoberali v súčasnosti existujúcimi knihami. Menšiu pozornosť venovali bibliotékam, z ktorých sa zachovali iba záznamy v súpisoch, uložených v archívoch.¹

* Text vznikol v rámci grantu VEGA Štrukturálne premeny komunikačnej praxe v novoveku, č. 2/0099/12 a projektu SAV: CE Slovenské dejiny v dejinách Európy.

¹ Téma historických knižníc, ich výskumy a spracovanie je jednou z oblastí dejín knižnej kultúry, ktorej sa síce venuje pozornosť dlhodobo, napriek tomu výskumy zďaleka nie sú ukončené. Čiastkové výsledky sú prístupné v rôznych formách. Dlhodobo sa mapovaniu a osudom historických knižníc na území Slovenska venuje napr. tím pracoviska Odbor správy HKF a HKD Slovenskej národnej knižnice. Jedným z výsledkov je zatiaľ 4-zväzkový Sprievodca po historických knižniciach na Slovensku. Zost. P. Sabov a kol. Martin : Slovenská národná knižnica, 2001 – 2012. Množstvo výstupov z výskumov zachovaných knižníc či ich torz je publikovaných vo forme štúdií v zborníkoch (napr. KNIHA, Z dejín šľachtických knižníc na Slovensku, Studia bibliographica Posoniensia, Z dejín knižnej kultúry východného Slovenska a i.), k dispozícii je i niekoľko monografií vybraných osobností a ich knižníc. Analýzam vybraných súpisov knižníc v prostredí banských miest sa venoval V. Čičaj. Pre túto oblasť sú dôležité i výstupy maďarských kolegov v rámci série Magyarországi magánkönyvtárak, ktorá obsahuje súpisy osobných knižníc z územia Uhorska.

Práca o neznámych knižniciach sa snažila o historický pohľad na obsahovú stránku knižničných fondov, a nie na dokonalú virtuálnu rekonštrukciu s presne identifikovanými tlačami. Autorský zámer spočíval vo výbere reprezentatívnych vzoriek knižničných súborov šľachticov z rôzneho majetkového prostredia – od zemanov cez strednú šľachtu až po príslušníkov aristokracie. Ich kolekcie tlačí odrážali hodnotové orientácie či jazykové znalosti daného stupňa spoločenského rebríčka. Pri zemanoch by si mal každý odborník i laik uvedomiť, že v 18. storočí sa táto skupina majetkovo výrazne diferencovala. Väčšina zemanov celý život disponovala so zanedbateľným vlastníctvom a ich dopyt po knihách neprekročil hranice bežného čitateľského vkusu. Zaujímali sa hlavne o modlitebné knižky, kalendáre a príležitostné tlače, ktoré si mohli finančne dovoliť.

Pre potreby reprezentatívneho výberu boli použité štyri archívne dokumenty. Tie zachytili v kvalitatívne rôznorodom zápise stav knižníc štyroch šľachticov. Tí svojimi životnými osudmi verejne činných mužov zastupovali rozličné oblasti spoločenského angažovania sa, pri ktorom sa nezaobišli bez vlastnej bibliotéky. Menšie knižné zbierky predstavovali výsledok zberateľskej činnosti dvoch zemanov – vojaka Mateja Kiszelya a úradníka Štefana st. Rakovszkého. Zástupcom strednej šľachty sa stal bohatý Ladislav Radvanszky s knižnicou opierajúcou sa o viac ako dvestoročnú tradíciu svojich predchodcov. Najvyššiu spoločenskú pozíciu za aristokratov obsadil gróf Jozef Windischgrätz, ktorý svojim životným štýlom stelesňoval moderného frankofónneho osvietenca.

Mentálne rozdiely medzi jednotlivými skupinami šľachty pregnantne odrážalo zloženie knižníc podľa jazyka vydania konkrétnych titulov. V prostredí zemianstva v etnicky slovenských hornouhorských stoliciach absolútne dominovala latinčina ako úradný jazyk stoličnej agendy, čo sa odrazilo v zbierkach kupovaných tlačí. K nemčine sa zemanovia stavali s veľkými výhradami, preto ani nevlastnili nemecké knižné diela. Výnimku tvorila knižnica Mateja Kiszelya s prevládajúcou nemčinou, čo súviselo s jeho vojenským povoláním, keďže v armáde sa používala nemčina ako veliaci jazyk. Stredná šľachta taktiež preferovala latinčinu, ale pretože sa častejšie dostávala do kontaktu i s ľuďmi zo stolíc s etnicky pestrejším zložením, musela ovládať nemčinu a maďarčinu pre bežnú komunikáciu. Nemčina dominovala v aristokratickom prostredí, úzko napojenom na okruh cisárskeho dvora vo Viedni. Druhým preferovaným jazykom uhorskej sociálnej i majetkovej šľachtickej špičky bola módna francúzština, ktorá stelesňovala celou Európou kopírovaný dvorský životný štýl kráľovského dvora vo Versailles. Malý záblesk francúzskeho jazyka sa dostal i do prostredia zemanov a strednej šľachty, ktorí tento cudzí jazyk používali na adresách a úvodných frázach rodinnej korešpondencie.

Dôvody vyhotovenia záznamov knižných zbierok

Knihy predstavovali osobný majetok jednotlivca, ktorý nebol vo viacerých prípadoch vôbec písomne zachytený, pretože rozsahom nevelké zbierky obsahovali maximálne 20 kusov tlačí. Nepatrný rozsah knižnice v 18. storočí nepredstavoval významnejšiu majetkovú hodnotu, preto pri viacerých súpisoch všetkého hnutelného vlastníctva jednotlivých šľachticov nebol dôvod presnejšie špecifikovať obsahové zloženie. V mnohých dobových inventároch potom zaznamenali iba existenciu skrine alebo nejakej drevenej police s neurčeným množstvom kníh.

Väčšina súpisov šľachtického majetku vznikala pri príležitosti rôznych majetkovo-právnych prevodov v rámci dedičského alebo exekučného konania. Knižnica v takom prípade tvorila iba jednu časť celého majetku, ktorý svojou finančnou hodnotou prevyšoval cenu samotnej knižnice, čo sa odrazilo i v spôsobe zápisu zbierky kníh. Iným prípadom bolo vyhotovenie katalógov knižníc z iniciatívy samotného majiteľa. Výsledný záznam predstavoval podrobnú správu a presné záznamy o každom diele, pretože bol určený pre potrebu vlastníka a jeho snahe nájsť knihu vo svojej zbierke.

V písomných prameňoch sa najčastejšie zachovali súpisy knižníc v inventároch, spísaných kvôli zabezpečeniu sirotského majetku. Nad ním mali všetky uhorské stolice dohliadať a zabezpečiť kontrolu tútorov, aby nedochádzalo k ožobračovaniu neplnoletých sirôt. V takýchto prípadoch zástupcovia stolíc konali tak rýchlo, ako v prípade smrti vojenského dôstojníka Mateja Kiszelya, ktorý zomrel 25. 2. 1780 a už 1. 3. 1780 ukončili súpis jeho majetku. Okrem knižnice zaznamenali opis kúrie, riadu, zbraní, šiat, ale aj dobytku, aby sa nepoškodili práva najmladšieho vojakovho syna z druhého manželstva – dvojročného Tomáša Kiszelya.²

V prípade pozostalostného súpisu riadneho podžupana Liptovskej stolice Štefana st. Rakovszkého od jeho smrti 2. 2. 1807 uplynulo jeden a pol roka, kým došlo k zapísaniu inventára zástupcami stolice 19. 8. 1808. Veľký časový odstup spôsobilo, že Štefan st. nezanechal po sebe nijaké potomstvo, keďže zostal po celý život slobodným. Stolica nemusela urýchlene zabezpečovať ochranu majetkových práv pozostalých sirôt. Súpis okrem knižnice obsahoval opis všetkých polí, lúk, pasienkov, rodovej kúrie, zbraní, bytového zariadenia, porcelánového servisu a po dokončení slúžil ako podklad na prerozdelenie dedičstva medzi pokrvných príbuzných.³

Stredná šľachta disponovala dobrými materiálnymi i finančnými možnosťami a knižnice jej príslušníkov vznikali postupne od 16. storočia. Existujúca tradícia

² MV SR, Štátny archív Bytča (ďalej ŠABY), f. Liptovská župa I., i. č. 262, k. 193. SZLUHA, M. Liptó vármegye, s. 263.

³ MV SR, ŠABY, f. LŽ I., i. č. 272, k. 232. MV SR, ŠABY, f. Zbierka cirkevných matrik, Matrika farnosti Ludrová, i. č. 582, pag. 40.

zbierania kníh viedla k snahe o evidovanie jednotlivých titulov, aby sa dalo identifikovať, čo aktuálny majiteľ prikúpil a vedel sa v narastajúcej zbierke rýchlo zorientovať. V týchto zámožných rodinách v 18. storočí vznikali katalógy za života vlastníkov knižníc, ako i v prípade Ladislava Radvanského v roku 1750, pričom súpis vznikol pre vlastné potreby, i keď sa neskôr mohol stať podkladom na rozdelenie dedičstva medzi potomkov.⁴

V aristokratickom prostredí sa bežne vyhotovovali katalógy bohatých knižných zbierok, ktoré sa v niektorých prípadoch i vytlačili. Vysoký životný štandard aristokratov zameraný na reprezentáciu bez ohľadu na výdavky mohol viesť k bankrotu alebo obstaraniu časti majetku veriteľmi. Ríšsky gróf Jozef Windischgrätz za svojho života vytvoril dlh v astronomickej výške 710 732 zlatých, čo viedlo po jeho smrti v roku 1790 k úplnému prevzatiu celého majetku vrátane knižnice jeho talianskymi veriteľmi, markízom Andreom Cambiazzo, Jacoppom Serra a Pompeiom Rocca. Pozostalej vdove grófkke Jozefe Eszterházyovej v kaštieli v Tepličke nad Váhom ponechali iba päť miestností a primeranú apanáž. Súpis celého zabaveného majetku urobili 2. 12. 1791, aby sa neporušili práva veriteľov.⁵

Kvalita vyhotovenia záznamov knižných zbierok

Kvalita zápisu jednotlivých knižníc bola značne rozkolísaná a závisela od dôvodu vyhotovenia a od zapisovateľov. Zástupcovia stolíc spísali knižnice v prípadoch zabezpečenia sirotského majetku alebo ako podklady na prerozdelenie majetku medzi príbuzných po bezdetnom rodovom príslušníkovi. Z hľadiska stoličných úradníkov mala bibliotéka v sumárnom pohľade na hodnotu celého majetku zanedbateľný podiel, čo sa prejavilo i v spôsobe zápisu. Robili sa veľmi schematicky, pričom uvádzali buď meno autora knihy, alebo skrátený názov diela bez autora. Niekedy pri dlhých názvoch nenapísali názov, ale iba do pár slov, aby zhrnuli obsah.

Vyššia kvalita záznamu sa ukázala pri súpise sekvestrovaného majetku, kde sa uvádzala cena jednotlivých kníh. Zástupcovia veriteľov sa museli snažiť čo najpresnejšie uviesť autora a názov diela. Do záznamu uviedli aj reč, v ktorej bola kniha napísaná. Ak dané vydanie obsahovalo niekoľko zväzkov, zaznamenali počet v bibliotéke uložených zväzkov a uviedli i chýbajúce časti. Kvalitnejšie spracovanie súviselo so skutočnosťou, že knihy boli určené do dražby a kupujúci chceli vedieť presné informácie o draženom tovare.

Bezkonkurenčne najvyššiu kvalitu mali katalógové záznamy, pretože vznikli len pre osobnú potrebu majiteľa a na napísanie katalógu bol dostatok času. Do vý-

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (ďalej MNL – OL), f. Radvanszky család (P 566), III osztály, csomó LX, doboz 45.

⁵ MV SR, ŠABY, f. Illésházy Trenčín, Panstvo Teplička (ďalej ITPT), i. č. 22, fasc. IV, elench II, k. 8, no. 8. JANURA, T., ZVEDELOVÁ, K. Aristokratické rezidencie v Trenčianskej stolici na príklade kaštiela v Tepličke nad Váhom, s. 19 – 38.

sledného písomného výstupu poverený rodový archivár alebo knihovník uviedol všetky údaje o každej knihe – autora, celý názov diela, miesto a rok vydania, čím súčasným bádateľom uľahčil identifikáciu a rekonštrukciu tých biblioték, ktoré sa do súčasnosti nezachovali.

Knižnicu vojaka Mateja Kiszelya zapísali úradníci Liptovskej stolice a spôsob zápisu veľmi zjednodušili. Všetky knihy uviedli bez roku či miesta vydania. Názvy kníh zaznamenali veľmi všeobecne a pri latinských opísali obsah vlastnými slovami bez zapísania presného názvu. Ak neuviedli názov, zaregistrovali meno autora pri všeobecne známých osobnostiach, ako Ján Amos Komenský alebo predstaviteľov klasickej antickej literatúry, napr. Publia Ovidia Nasa. Týchto autorov poznali úradníci i z vlastných zbierok.⁶

Knižnica niekdajšieho podžupana Štefana st. Rakovszkého predstavovala pre zástupcov Liptovskej stolice väčší problém. Pri zapisovaní kníh totiž asistoval jeden slúžny a jeden prisazný príseďiaci, ktorí nepatrili medzi najmajetnejších šľachticov, a tak zo zapisovanej knižnej zbierky mohli poznať právnickú a náboženskú literatúru. Výsledný inventár zaznamenal v lapidárnej forme zväčša trojslovné skrátené názvy diel a pri uvedení autora nezaznamenali názov. Schematické uvedenie položiek bez údajov o mieste a roku vydania prispeli k nízkej hodnote zápisu a komplikovanej identifikácii, akú knihu vlastne v skutočnosti videli.⁷

Sekvestrovaná knižnica ríšskeho grófa Jozefa Windischgrätza patrila medzi rozsiahle bibliotéky s veľkou jazykovou pestrosťou. Vďaka veriteľom jej zoznam vypracovali ich zástupcovia, a nie predstavitelia stolice, čo prispelo ku kvalitnejšiemu zápisu. Pri väčšine diel – okrem slovníkov a gramatických pomôcok – uvádzali meno autora a jazykovú mutáciu tlače, ak uviedli preložený názov knihy v latinčine. Veľkú časť názvov francúzskych a nemeckých vydaní uviedli v danom jazyku. Pri viacväzkových prácach zapísali počet a tiež chýbajúci diel. Každá položka bibliotéky bola ocenená, pričom najdrahšie kusy predstavovali francúzske a talianske vydania.⁸

Knižnica Ladislava Radvanského bola zinventarizovaná prostredníctvom katalógu na Ladislavovo želanie. Výsledkom sa stal kvalitný súpis bibliotéky, ktorá sa rozdeľovala podľa okruhov tém a obdobia vzniku jednotlivých tlačí. Pri jednotlivých položkách uviedli názov diela, autora, rok vydania a miesto vydania. Pri zápise sa názvy diel striktné uvádzali v jazyku vydania bez jeho prekladu do latinčiny. Autor sa neuvádzal pri dielach vzniknutých kompiláciou viacerých textov alebo pri modlitebných knihách. Vďaka precíznemu zápisu bolo zrejmé, že knižnica vznikala postupne od 16. storočia a v 18. storočí bola Ladislavom výrazne rozšírená.

Zhodnotenie obsahu skúmaných knižníc bolo zoradené podľa stavovského postavenia jednotlivých majiteľov od spodných k vrchným stupňom vtedajšieho spoločenského rebríčka. Reprezentantmi zemanov sú vojak a úradník, ktorí na roz-

⁶ MV SR, ŠABY, f. Liptovská župa I. (ďalej LŽ), i. č. 262, k. 193.

⁷ MV SR, ŠABY, f. LŽ I., i. č. 272, k. 232.

⁸ MV SR, ŠABY, f. ITPT, i. č. 22, fasc. IV, elench II, k. 8, no. 8.

diel od ostatných zemanov mali prostriedky a potrebu vlastníť knihy. Rady strednej šľachty zastupuje evanjelik, pričom by bolo dobré v budúcnosti porovnať knižnicu so zbierkou katolíckeho šľachtica. Aristokratické prostredie približuje typický reprezentant frankofilného osvietenstva, populárneho medzi dvorskou spoločnosťou.

Knižnica Mateja Kiszelya

Matej Kiszely (1715 – 1780) pochádzal z početne rozvetveného starobylého, pôvodom stredovekého rodu, ktorého príslušníci v 18. storočí hospodárili na značne zmenšených majetkoch. Ak sa chcel niektorý z jeho členov spoločensky i majetkovo pozdvihnúť, musel odísť z rodnej dediny a skúsiť kariéru v armáde, cirkevnej hierarchii alebo v službách veľkých pozemkových vlastníkov. Matej si vybral vojenskú dráhu a vstúpil do armády. V 50. rokoch 18. storočia bol doložený ako kapitán v jazdeckom Bethlenovom pluku a neskôr ako kapitán v jazdeckom pluku Imricha Károlya. Po penzionovaní sa vrátil do rodnej Beňadikovej v Liptovskej stolici, kde si nechal postaviť murovanú kúriu, kam umiestnil i svoju knižnú zbierku do jednej z miestností.⁹

Podľa súpisu majetku knižnica obsahovala 48 zaznamenaných položiek, čo však nemuselo odrážať počet kníh. Dominantným jazykom tlačí v počte 35 kusov bola nemčina a väčšinu z nich tvorila náboženská literatúra o spôsobe modlenia, rozjímania a o príprave na smrť. Vojenskú kariéru pripomínalo dielo o vojenských cvičeniach a výklad pruského vojenského umenia. Slovenské tlače zastupovali iba štyri knihy – Nový testament, katechizmus, *Sprawwa wytečna o żitnom kwete* a právnická príručka. Prítomnosť taliansko-nemeckej a francúzsko-nemeckej gramatiky by mohla dosvedčovať, že Matej sa naučil okrem nemčiny i základy taliančiny a francúzštiny. Pravdepodobne ich využíval pri vojenských pobytoch alebo ťaženiach na území dnešného Talianska a Francúzska.¹⁰

Na základe uvedeného rámcového rozboru tematického obsahu bibliotéky a životných osudov Mateja Kiszelya môžeme skonštatovať, že knižnica bola vytvorená priamo Matejom. Nasvedčuje tomu početná prevaha nemeckých tlačí, ktoré medzi zemanmi v etnicky väčšinovo slovenských stolicích tvorili zanedbateľnú časť knižných zbierok. Prítomnosť nemčiny mala priamy súvis s vojenskou kariérou, keďže tento jazyk bol veliacou rečou habsburskej armády.

Knižnica Štefana st. Rakovszkého

Štefan st. Rakovszky (1728 – 1807) sa narodil do pôvodom stredovekého turčianskeho rodu, ktorý svoju liptovskú vetvu založil v 16. storočí. Majetok jednotlivých členov rodu bol na zemianske pomery dostatočný pre všetkých členov, preto je-

⁹ MV SR, ŠABY, f. LŽ I., i. č. 34, KP z rokov 1754 – 1755, pag. 146. JANURA, Tomáš. Vidiecke šľachtické sídla v Liptovskej stolici, s. 35.

¹⁰ MV SR, ŠABY, f. LŽ I., i. č. 262, k. 193.

ho príslušníci nemuseli opustiť svoje rodisko. Po konverzii Štefanovho otca Jána ml. Rakovszkého na katolícku vieru zažila rodina v 18. storočí postupný rast politického vplyvu v správe Liptovskej stolice vďaka podpore zo strany jej riadnych podžupanov z rodov Szent-Ivány a Okolicsány. Štefan st. začínal ako podnotár, potom sa v rokoch 1759 – 1775 stal slúžnym Liptovskej stolice. V rokoch 1775 – 1786 zastával dôležitejší post notára. Po obnovení samostatnosti Liptovskej stolice v roku 1790 ho zvolili na najvyššiu volenú pozíciu riadneho podžupana, ktorým bol pravdepodobne až do svojej smrti.¹¹

Štefan st. Rakovszky za takmer polstoročné úradovanie nazhromaždil vo svojej kúrii v Liptovskej Štiavnici rozsiahlu knižnú zbierku, ktorá podľa zachovaného súpisu obsahovala 208 zaznamenaných položiek, pričom výraznú časť – až 193 položiek – predstavovali latinské tlače. Ostatné národné jazyky zastupovalo deväť maďarských, štyri slovenské, jedna nemecká a jedna francúzska tlač. Jazykové zloženie plne zodpovedalo odbornému profilu zemana žijúceho v etnicky prevažne slovenských stoličiach, kde sa na úradnej úrovni a komunikácii používala latinčina.¹²

Zhromaždená latinská literatúra sa svojim obsahom dotýkala niekoľkých tematických okruhov. Najdôležitejším z hľadiska úradníckeho povolania boli právnické práce. Základ tvorili súbory uhorských zákonov – Tripartitum, Corpus Iuris Hungarici a aktuálne snemové zákony prijaté v 18. storočí. Každý stoličný úradník sa zúčastňoval rozhodnutí sedrií, kde sa uplatnili znalosti z prečítaných metodických príručiek civilného či trestného práva. Priamo s výkonom funkcie súviseli tlače a knihy zaoberajúce sa výberom daní, urbárskou reguláciou a správnymi aritmetickými výpočtami pri kontrole daní a účtovníctva.

Tradičnou a zároveň nevyhnutnou časťou zemianskych knižníc bola náboženská literatúra, obsahovo závislá od vierovyznania jej majiteľa. V prípade Štefana st. Rakovszkého bibliotéka odzrkadľovala jeho rímskokatolícke náboženstvo. Najdôležitejšie dielo predstavovala Biblia. Ďalšie tlače usmerňovali veriaceho, ako by mal rozjímať, či pripravovať sa na zbožnú smrť. Nechýbali ani spisy osvetľujúce katolícku reformu na Tridentskom koncile, princípy fungovania jezuitského rádu alebo jeho obranu. V konfesiónalne zmiešanom Liptove sa mohla uplatniť kniha vysvetľujúca rozdiely medzi rímskokatolíckym a evanjelickým náboženstvom augsburškého vyznania.

História si v zemianskych knižniciach zachovávala veľkú popularitu, pretože šľachta lipla na kultúre pripomínania si vlastných predkov. Okruhy záujmu tvorili predovšetkým antické a uhorské dejiny, čo dokladala i skúmaná knižnica Štefana st. Rakovszkého. Čitateľovi sa ponúkali bližšie autorsky neoznačené tlače o Byzancii, Galoch, Germánoch alebo menej tradičné dielo o pripojení Portugalského kráľovstva k Španielskemu. Prelomové obdobie konca Rímskej republiky a začiatku Rímskeho cisárstva za Augusta mapovali diela Gaia Sallustia Crispa a Marca Velleia Paterculá.

¹¹ MV SR, ŠABY, f. Zbierka cirkevných matrík, Matrika farnosti Ludrová, i. č. 581, pag. 40. JANURA, Tomáš. Nepotizmus v správe Liptovskej stolice, s. 408, 418, 422 – 424.

¹² MV SR, ŠABY, f. LŽ I., i. č. 271, k. 232.

Chronologicky mladšie obdobia stredoveku a novoveku sprítomňovali knihy, venované politickej kultúre Uhorska, činom významných osobností kráľovstva, heraldike alebo ostrihomským arcibiskupom. Rozsiahlejšiu časť patrioticky zameraných kníh tvorili bližšie nemenované práce knihovníka, kňaza a učiteľa Juraja Praya.

V uhorskom prostredí veľký záujem šľachticov budili diela antických klasikov, ktoré tvorili základ vtedajšieho všeobecného vzdelania medzi spoločensky aktívnymi privilegovanými vrstvami. Vrcholné diela predstavovali práce rímskych autorov Publia Ovidia Nasa, Publia Vergilia Mara, Marca Tullia Cicerona a Lucia Annea Senecu. V bibliotéke nechýbala populárna práca Gaia Plinia Secunda *Historia naturalis* zachytávajúca sumár rímskych poznatkov o geografii, botanike, medicíne, metalurgii a mineralógii. Medicínske vedomosti antiky rekapitulovala kniha *De Medicina* od Aula Cornelia Celsa.

Tlače alebo rukopisy v národných jazykoch nereprezentovali istú obsahovo vyhranenú skupinu. Maďarskú knižnú tvorbu zastupovala práca o nešťastnom osude Ľudovíta XVI., traktát o správnej výchove na dvore či náležitej edukácii zemianskej dámy, maďarská gramatika, príručka na liečbu koní, alebo príklady bezchybného kresťanského života. Dva slovenské rukopisy nemali nijaké bližšie určenie, preto bolo možné identifikovať iba tlač *Zpráva o kunstu babskem*. Išlo o slovenský preklad Jána Cserneyho pôrodnickej príručky viedenského lekára R. J. Steideleho, určenej pre pôrodné babice, ktoré stoliční úradníci mali kontrolovať. Dve diela zastupujúce francúzsky a nemecký jazyk sa pre schematickosť záznamu nedali stotožniť.

Zbežná obsahová analýza knižnice a životopisné údaje Štefana st. Rakovszkého môžu postačiť na vyslovenie predbežného záveru, že bibliotéka bola výsledkom aktívnej zberateľskej činnosti dlhoročného úradníka. Svojim obsahom zodpovedala praktickým potrebám stoličného funkcionára, živo sa zaujímajúceho o dejiny Uhorska, náboženstvo a antické diela, ako to bolo bežné i u ostatných zemanov druhej polovice 18. storočia. Bez poznania roku vydania jednotlivých tlačí sa však nedalo určiť, či časť diel nepochádzala i zo staršieho obdobia.

Knižnica Ladislava Radvanszkého

Ladislav Radvanszky (†1759) patrila medzi príslušníkov zámožného strednošľachtického, pôvodom stredovekého rodu Zvolenskej stolice. Od čias reformácie sa členovia rodu držali evanjelického náboženstva augsburského vyznania, čo v 18. storočí vrcholiacej rekatolizácie viedlo k ich odstaveniu z významných stoličných funkcií. Napriek dobrému vzdelaniu a predpokladom dosiahnuť najvyššie pozície v správe sa musel Ladislav realizovať hlavne v správe vlastných majetkov a rozhodovaní panského súdu nad svojimi poddanými. Knižnica sa nachádzala v „*dolnom kaštieli*“ v Radvani, ktorý získal počas delby majetkov medzi príbuzenstvom.¹³

¹³ MNL – OL, f. Radvanszky család (P 566), fasc. XXXVIII, doboz 7. SZLUHA, M. Felvidéki nemes családok I, Zólyom vármegye, Radvánszky, Radványi és Sajókazai nemes és báró, tábluka I.

Katalóg knižnej zbierky Ladislava Radvanszkého obsahoval údaje o rokoch vytlačenia, preto sa dalo zohľadniť i zaradenie jednotlivín podľa obdobia vzniku. V knižnici boli uložené knihy od inkunábul až po 18. storočie. Tlače 16. a 17. storočia, nakúpené pravdepodobne Ladislavovými predchodcami, odzrkadľovali obdiv k humanizmu a renesancii s návratom k dielam gréckych a rímskych autorov. Nezastupiteľné miesto mali rovnako evanjelické ťažiskové teologické práce, ktoré zachytávali piliere kalvínskeho i luteránskeho pohľadu na vieru. Ladislavove akvizície obohatili dovtedajšiu zbierku o tituly z vedeckej oblasti, ktorá sa v tom čase začala intenzívne rozvíjať. Prikúpili sa knihy z historických, vlastivedných a prírodovedných oblastí, pričom sa dôraz kládol najmä na autorov opisujúcich Uhorsko.¹⁴

Pri kvantitatívnom zhodnotení knižnice ponúkol jej katalóg nasledovné údaje. Celkový počet zaznamenaných položiek predstavoval 435, pričom viaceré z nich zachytávali konkrétne dielo zložené z viacerých zväzkov. V bibliotéke jestvovali tri inkunábuly z 15. storočia, 55 tlače zo 16. storočia, 134 vydaní zo 17. storočia a 223 diel z 18. storočia. Z jazykového hľadiska tvorili latinské tlače 313 kusov, nemecké 43 kusov, maďarské 39 kusov, slovenské 28 kusov a francúzske jeden kus. Prítomnosť až troch uhorských národných jazykov priamo súvisela s etnickým zložením obyvateľstva Zvolenskej stolice.

Väčšinová latinská knižná produkcia zastupovala hlavne antických autorov, novovekých filozofov a náboženskú literatúru. V prostredí strednej šľachty nesmeli chýbať práce o uhorskej histórii, geografii a zákonoch, čím sa vytváralo podhubie k neskoršiemu vývoju, keď sa práve tento stav zaslúžil o vznik reformného hnutia na prelome 18. a 19. storočia. Patriotizmus posilňovali diela žiaka Mateja Bela a významného predstaviteľa historickej geografie Jána Tomku Sásyho, bibliografa a literárneho historika Davida Zvittingera o významných osobnostiach, Samuela Timona *Imago Antiquae Hungariae* o minulosti Uhorska a *Imago Novae Hungariae* o vtedajšej podobe uhorských stolíc a mnohé ďalšie.

Ladislav Radvanszky do svojej zbierky zakúpil diela veľkého polyhistora svojej doby Mateja Bela, ktorého podporoval v jeho práci a bol aj jedným z informátorov pre oblasť Zvolenskej stolice. V knižnici sa nachádzali všetky ťažiskové Belove vydané diela od historicko-geografických opisov stolíc cez *Prodromus* i *Adparatus*. Radvanszky si objednal i rozsiahle viedenské vydanie *Scriptores rerum Hungaricarum*, ktoré obsahovalo reedíciu starších prác, kroník i rukopisov o dejinách a geografii. Do tohto výberu sa okrem iných dostal opis liečivých vôd Uhorska od Juraja Wenera alebo Anonymova kronika.

Napriek vynútenej neúčasti Ladislava Radvanszkého na aktívnom vedení Zvolenskej stolice mal možnosť zasadať na stoličných súdoch. Okrem nich sa zúčastňoval na panských súdoch, preto využíval právnickú časť knižnice s vydaným Tripartitom s komentármi, snemové zákony, príručky trestného a civilného práva. Z 18. sto-

¹⁴ MNL – OL, f. Radvanszky család (P 566), III osztály, csomó LX, doboz 45.

ročia pochádzali viaceré spisy popredných znalcov práva. Uhorskú štátnu jurisdikciu približovali tlače profesora Trnavskej univerzity Michala Bencsika, vplyv rímskeho práva na uhorské a vývoj právneho systému kráľovstva Jána Johnyho a syntetizujúci pohľad na zvykové právo významný právnik Pavol Prileszky.

Knižnica plne reflektovala neutíchajúcu dobovú popularitu antických klasikov z rôznych literárnych žánrov. Divadelnú tvorbu približovali komédie Tita Maccia Plauta a Aristofana. Historickú školu zastupovali Plutarchos, Titus Livius a Josephus Flavius. Tvorbu filozofov mapovali publikované traktáty Lucia Annaea Senecu a Marca Tullia Cicerona. Básnickú tvorbu reprezentovali poeti zlatého obdobia konca republiky a cisára Augusta – Publius Vergilius Maro a Quintus Horatius Flaccus. V bibliotéke sa našlo i nezvyklé dielo šľachtických zbierok, predstavujúce veľkolepé epické veršované útvary Homéra – Iliada a Odysea.

Na rozdiel od zemianskych knižníc zbierky strednej šľachty obohacovali diela viacerých významných novovekých európskych mysliteľov zastupujúcich viaceré filozofické smery. V právnickej oblasti vynikal holandský právnik Hugo Grotius, ktorý presadzoval princípy práva vychádzajúce z rozumu a ľudskej prirodzenosti. Inšpiratívnym dielom posúvajúcim vedu smerom k empirickým poznatkom boli práce Angličana Francisa Bacona. Nechýbali ani diela talianskeho humanistu Marsilia Ficina a veľkého nemeckého racionalistu a matematika Gottfrieda Wilhelma Leibniza. Náboženskú protestantskú filozofiu predstavovali spisy Théodorea de Bèze, Filipa Melanchtona a Jeana Kalvína.

Latinské tlače dopĺňali menšie obsahové časti, ktoré sa venovali rôznym oblastiam poznania. Každý šľachtic musel ovládať aspoň základné poznatky z aritmetiky, aby si dokázal prekontrolovať účtovníctvo svojich hospodárskych úradníkov, preto sa v knižniciach nachádzali aritmetické vademéka. Zdravotná príručka Karola Otta Mollera pomáhala radami, ako sa vyhnúť morovej nákaze. Nezanedbateľnú skupinu tlačí tvorili laudatia funebris na členov popredných šľachtických rodín alebo významných evanjelických farárov.

Diela vytlačené v maďarskej jazykovej mutácii tvorili opäť náboženské spisy osvetľujúce správne praktizovanie viery, príkladné modlenie počas sviatkov a nedeľ, či zachovávanie evanjelických náboženských zvykov. Nechýbali ani v 18. storočí populárne preklady náboženskej literatúry – nemecké diela Johanessa Arndta *Paraditsom Kertetske* a Karolom Gáspárom preložený *Új testamentum*.¹⁵ Okrem luteránskych tlačí sa v knižnici sústredili staršie vydania kalvínskych autorov zo 17. storočia, namierené ako obrana proti katolíckym autoritám.

Patriotický charakter bibliotéky podčiarkovali známe diela maďarskej básnickej klasiky od Petra Beniczkého, Valentína Balassu, Jána Rimaya alebo básne písané grófom Štefanom Kohárom v zajatí v Mukačeve. Objavili sa tu príbehy z uhorských dejín, ako napr. *Murányi Venus* Štefana Gyöngyösiho. Zvyšok kníh vzdelával

¹⁵ KOLLÁROVÁ, I. Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ, s. 91, s. 94.

o zdravotníckych radách počas morovej epidémie, alebo pomáhal pri zdokonaľovaní aktívneho zvládnutia maďarského jazyka prostredníctvom slovníkov a iných jazykových pomôcok odhaľujúcich zákonitosti syntaxe.

Z národných jazykov druhá najpočetnejšia skupina nemeckých tlačí sa zameriavala najmä na ozrejmienie situácie a postavenia protestantských cirkví v Uhorsku. Ďalšie diela približovali náboženské otázky súvisiace s praktizovaním viery. Ladislav Radvanszky k nemeckej vieroučnej spisbe prikúpil niekoľkozväzkové vydania všeobecných historických lexikónov alebo historických slovníkov.

Knihy písané v slovakizovanej češtine alebo v slovenčine sa sústredili na praktizovanie evanjelického náboženstva augsburského vyznania – výklady biblie, postily, prípravy na smrť. Nechýbali ani veľmi populárne vydania prác Juraja Tranovského, napr. *Modlitby krestanske*. Menšiu časť zahŕňali tlače ozrejmujúce základné piliere luteránskeho vyznania a spisy namierené proti katolíckej cirkvi od väzneného evanjelického náboženského spisovateľa Mateja Bahila. V Ladislavovej bibliotéke sa nachádzal Bahilov preklad Cyprianiho diela *Naučení o pôvodu a zrústu papežstva spolu s obranou obnovení cirkve*.

Zo sledovaných knižníc iba zbierka Ladislava Radvanského nadviazala na rozsiahlu akvizičnú činnosť Ladislavových predkov. Počas svojho života takmer dvojnásobne rozšíril dovtedajšiu bibliotéku, ktorá sa ďalej rozrastala i po jeho smrti a naďalej sa uchovávala v priestoroch „*dolného kaštiela*“ v Radvani.

Knižnica grófa Jozefa Windischgrätza

Jozef Windischgrätz (1724 – 1790) sa narodil vo Viedni v rodine ríšskeho grófa, čo výrazne ovplyvnilo jeho svetonázor z uhla pohľadu člena starobylého aristokratického rodu s prístupom na cisársky dvor. Po dohode so sestrou v roku 1749 získal do svojho vlastníctva celý kaštieľ v Tepličke nad Váhom, ktorý nechal reprezentatívne prestavať v rokokovom duchu s nákladným obložením stien, výtvarne náročnými tapetami a veľkými kachľovými pecami. Mimo Jozefovej pozornosti nezostala ani kaplnka s nezvyklým retábulovým oltárom. Gróf viedol nákladný život zodpovedajúci aristokratickému statusu a v duchu dynastiou podporovaných zásad merkantilizmu založil i textilnú manufaktúru. Samostatnú miestnosť vytvorili pre potreby bibliotéky s na mieru vyrobenými rokokovými knižničnými skriňami s bohatým dekórom.¹⁶

Pestrá knižná zbierka obsahovala 475 zaznamenaných položiek, ktoré oceniť na 746 rýnskych zlatých. Pod jednotlivými položkami sa pri časti tlačí ukrývalo niekoľko zväzkov, takže celkový počet kníh bol vyšší. Viaceré cudzojazyčné knihy zapísali pod latinským názvom a nemuseli pritom uviesť jazyk vydania. Niektoré diela mali dvojjazyčnú mutáciu, a preto ich pri rozdelení bibliotéky podľa jazykového

¹⁶ JANURA, ZVEDELOVÁ, ref. 4.

hľadiska mohli zaradiť dvakrát. Dominantné postavenie medzi tlačеныmi prácami mali francúzske knihy v počte 167 položiek. Za tým nasledovali mutácie v latinskom (158), nemeckom (113), talianskom (22), maďarskom (3) a v anglickom (1) jazyku.¹⁷

Jazykové zloženie knižnice úplne korešpondovalo s dobovými nárokmi na aristokratov v prostredí Uhorska. V prvom rade komunikovali v módnom francúzskom jazyku, ktorý si získal ešte väčšiu obľubu po dynastickom prepojení Habsburgovcov a Bourbonovcov. Znalosť latinského jazyka v uhorskom prostredí uľahčovala komunikáciu s etnicky pestrým obyvateľstvom a zároveň sa používala ako úradný jazyk stoličných a štátnych inštitúcií. Ovládanie nemčiny bolo samozrejmosťou, nakoľko spĺňala atribúty „rodného“ jazyka aristokratov. Vplyvom francúzštiny sa do úzadia dostala kedysi populárna taliančina, hojne využívaná v operných predstaveniach. Na lepšie zvládnutie všetkých jazykov slúžili viacjazyčné slovníky a gramatické príručky menovaných jazykov. Jozef Windischgrätz mal vo svojej knižnici aj slovníky v Uhorsku používaných jazykov – najmä nemecké a jeden maďarský.

Módna francúzska tvorba sa žánrovo pestriala od intelektuálnych osvieten-ských spisov cez literárne a historické diela až po lascívne tlače, ktoré sa tešili svojim obsahom pozornosti čitateľov i cenzúry. Jozef Windischgrätz nechal do knižnice zakúpiť súborné vydanie diel osvietenského filozofa a spisovateľa François Mariea Aroueta Voltairea, revolucionára, žurnalistu a diplomata Honorého Gabriela Riqueti grófa de Mirabeau. Zásady verejného práva a snahu po právnej rovnosti ľudí obsahovali spisy filozofa švajčiarskeho pôvodu Jeana Jacquesa Rousseaua. Do bibliotéky sa dopĺňali postupne vydávané diely chýrnej francúzskej Encyklopédie.

Piliere francúzskej národnej literatúry reprezentovala tvorba zvučných dramatikov pôsobiacich na dvore Ľudovíta XIV. Komickú rovinu prezentoval hlavne Molière a tragickú polohu Pierre Corneille so svojim príbehom o stredovekom rytierovi Cidovi. Dobovo aktuálnu dramatickú produkciu zastupoval autor hier a operných libriet Jean François Marmontel pracujúci pod ochranou kráľovskej milienky Madame de Pompadour, ktorej listy sa rovnako nachádzali v knižnej zbierke. Nechýbali ani dobrodružné romány o zážitkoch z ciest a spisy opisujúce francúzsky dvor, napr. *Mémoires du comte de Gramont* so satirickým pohľadom na dvorskú morálku od Antoineta Hamiltona grófa de Gramont. Veľkej popularite u čitateľsky gramotných vrstiev, nevynímajúc aristokratov, sa tešili knihy napísané vo forme listov, či o dámach, ktoré svoj erotický obsah skrývali za na prvý pohľad nevinné názvy zavádzajúce cenzorských úradníkov.¹⁸

Značnú pozornosť púťali bližšie autorsky neurčené cestopisy sprostredkujúce niektoré európske krajiny: Rusko a severské kráľovstvá. K ďalším francúzskym tlačiam patrili spisy pruského kráľa Fridricha II. *Anti-Machiavel*, ktorý venoval svojmu obdivovateľovi Voltaireovi. Ostatné knihy sa zaoberali problematikou viacerých ved-

¹⁷ MV SR, ŠABY, f. IPTT, i. č. 22, fasc. IV, elench II, k. 8, no. 8.

¹⁸ KOLLÁROVÁ, ref. 14.

ných odborov – vidieckou ekonomikou a možnosťami jej pozdvihnutia alebo históriou Nemecka, Egypta, Macedónie, Grécka a Francúzska. Medzi dejepisnými dielami existovalo i spracovanie povstania Františka II. Rákócziho.

Druhá najpočetnejšia skupina latinských tlačí sa svojou obsahovou štruktúrou najviac približovala k už prezentovaným typickým knižniciam zemanov a strednej šľachty. Aristokratická zbierka obsahovala sumáre uhorských zákonov či príručiek uhorských dejín a geografie, náboženskej literatúry a antických autorov. Starovekých autorov zastupovali komédie rímskeho dramatika Tita Maccia Plauta, básne rímskych autorov Publia Vergilia Mara i Quinta Horatia Flacca a Ciceronove reči. Nevyhnutné právne znalosti pri správe panstiev a vedení súdництва poskytovali rôzne príručky uplatnenia uhorských zákonov v praxi od Štefana Aszalaya, Jána Szegedyho alebo Štefana Husztiho.

K histórii sa vzťahovali knihy o dejinách Ameriky, Rímskej ríše, obdobiu Ludovíta XIV. a Ludovíta XV. Nechýbali chronologické prehľady rímskych pápežov od Juraja Kolba alebo chronologický sumár uhorských kráľov od Martina Sentivániho. Osvietenský charakter doby prahnúci po výsledkoch prírodovedných disciplín sa prejavil kupovaním ročenky *Ephemerides astronomicae* redigovanej Maximiliánom Hellom. Ten učenému svetu týmto spôsobom sprostredkoval pravidelné meteorologické pozorovania Františka Weissa na Trnavskej univerzite.¹⁹ V knižnici jestvovali viaceré príručky, ktoré pomáhali pri starostlivosti o zdravie alebo pri vedení účtovníctva osobných výdavkov. Náboženské vydania čitateľovi sprostredkovali časť biblických príbehov, životy svätých i morálnu teológiu.

Nemecké položky predstavovali predovšetkým sumár poznatkov z ekonomickej oblasti so zameraním na pozdvihnutie hospodárstva jednotlivých krajín v duchu merkantilizmu a kameralistiky. Jozef Windischgrätz sa snažil povzniesť výnos svojho uhorského panstva založením textilnej manufaktúry, a preto si do bibliotéky zaobstaral prácu Jána Juszyho o manufaktúrach a dielňach. K šľachteniu ovocných stromov a patričnému využitiu daných klimatických pomerov panstva na poľnohospodársku produktivitu domínia mali pomôcť do nemčiny preložené traktáty francúzskeho fyzika, botanika a agrónoma Henriho Louisa Duhamela du Monceau. Medzi týmito knihami sa nachádzal i almanach viedenských divadiel, využívaný pri Jozefových pobytoch v cisárskom meste.

Talianske diela reprezentovali predovšetkým divadelnú kultúru operného a komediálneho sveta. Jozef Windischgrätz vlastnil súborné vydanie všetkých komédií Carla Goldoniho či hry a libretá Pietra Metastasia, ktorý sa preslávil spolupracou s uznávanými hudobnými skladateľmi – Christophom Wilibaldom Gluckom a Wolfgangom Amadeom Mozartom. Knižnica obsahovala talianske spisy dvoch španielskych autorov – klasické dielo barokovej literatúry o oslobodenom Jeruzaleme od

¹⁹ HOLOŠOVÁ, A., ŽAŽOVÁ, H. Dejiny observatória na Trnavskej univerzite 1756 – 1785, s. 44.

Torquata Tassa a v Uhorsku populárne dielo *Horologium Principium* od Antonia de Guevara o výchove privilegovaných v dvorskom prostredí.

Predostretá základná analýza žánrového členenia knižnice, architektonicko-historické a archívne údaje o rozsiahlej prestavbe kaštieľa v polovici 18. storočia umožnili rámcovo pripísať založenie bibliotéky Jozefovi Windischgrätzovi. Tento predpoklad podporila prítomnosť diel z pera francúzskych osvietenecov, ktorých éra vrcholila po roku 1750. Bez bližšieho knihovníckeho rozboru jednotlivých položiek nebolo možné vylúčiť, že časť knižnice vznikla ešte v časoch predošlých majiteľov kaštieľa – ríšskych grófov Löwenburgovcov.

Predostretá zbežná analýza zachytila podoby hodnotovej a intelektuálnej orientácie šľachtickej society na jednotlivých úrovniach spoločenského rebríčka. Vo všeobecnosti platilo, čím vyššie sociálne a politicky postavený šľachtic, tým bola väčšia knižnica. Zemanovia a stredná šľachta sa zaujímali predovšetkým o náboženskú, historickú a právnickú literatúru, ktorú mohli využiť pri úradovaní alebo pri konverzácii v rámci privilegovanej komunity. Aristokrat sa pohyboval vo vyberanejšej spoločnosti a nemohli mu stačiť vedomosti zemanov a strednej šľachty. Musel držať krok s módnymi trendmi, ak sa nechcel v rámci dvorského prostredia izolovať, preto nakupoval diela francúzskych osvietenecov.

V budúcom výskume by bolo potrebné urobiť komplexnejšiu bibliografickú analýzu uvedených knižných fondov a získať ucelenejší obraz o názorových trendoch danej skupiny šľachticov, keďže sa okrem knižnice Ladislava Radvanského ani jedna z nich do súčasnosti nezachovala. Pozornému oku budúcich bádateľov by nemala ostať otvorená otázka, či vôbec šľachtici čítali knihy, alebo ich mali len preto, že sa to vyžadovalo a bolo módné. Na takto kladenú otázku by sa dalo odpovedať iba po komplexnom výskume korešpondencie alebo kníh z daných zbierok, ktoré by mohli obsahovať rukopisné poznámky.

P r a m e n e

MV SR, Štátny archív Bytča. Fond Zbierka cirkevných matrík, Matrika farnosti Ludrová.

MV SR, Štátny archív Bytča. Fond Liptovská župa I.

MV SR, Štátny archív Bytča. Fond Illésházy Trenčín. Panstvo Teplička.

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. Radvanszky család (P 566), III osztály, csomó LX, doboz 45.

Z o z n a m b i b l i o g r a f i c k ý c h o d k a z o v

HOLOŠOVÁ, A., ŽAŽOVÁ, H. *Dejiny observatória na Trnavskej univerzite 1756 – 1785*. Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, 2012. 118 s.

JANURA, T. Nepotizmus v správe Liptovskej stolice. In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 3, s. 403 – 425.

JANURA, T. *Vidiecke šľachtické sídla v Liptovskej stolici*. Liptovský Mikuláš : Liptovská galéria Petra Michala Bohúňa v Liptovskom Mikuláši, 2008. 127 s.

JANURA, T., ZVEDELOVÁ, K. Aristokratické rezidencie v Trenčianskej stolici na príklade kaštiela v Tepličke nad Váhom. In *Historický časopis*, 2014, roč. 62, č. 1, s. 19 – 38.

KOLLÁROVÁ, I. *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ* : Typografické médium v jozefínskej dobe. Bratislava : Rak, 2013. 296 s.

SZLUHA, M. *Liptó vármegye nemes családjai*. Budapest : Heraldika, 2000. 799 s.

SZLUHA, M. *Felvidéki nemes családok*. [CD/ROM]. Budapest : Arcanum, 2007.

Forgotten libraries of noblemen from Liptov, Trenčín and Zvolen County from the 18th century

Tomáš Janura

Published study is „secondary product „of our long-term research of nobility residences in the territory of the Kingdom of Hungary. We have not only preserved inventories of property at disposal, but listings of unknown libraries collections are available too. In this study we didn't want to create complete virtual reconstruction of chosen libraries collections of noblemen from various socio-economic milieu, but to summarize their contentual and language structure. This study bring the analysis of four libraries collections, which belonged to publicly active and privileged men – the soldier Matej Kiszely, county bureaucrat – Štefan Rakovszký senior, middle rank nobleman – Ladislav Radvanszký and the count – Jozef Windischgrätz. The last-mentioned owner was francophone enlightened aristocrat and his library is coincident the most with contemporary trends. Windischgrätz preferred prohibited works of Encyclopaedists and authors of lascivious and erotic texts. Libraries of all the others represent standard Hungarian collections with dominance of works from law, history and religion literature. They reflected positions of their owners in public sphere. Precisely, from the aspect of their language composition, they mirrored mental differences between groups of noblemen in the Kingdom of Hungary. In yeomen milieu in Slovak ethnical counties in the Upper Hungary territory dominated Latin as official language of counties administration. This fact is obvious in bought collections too. Their owners had great obligations to German language. Because of that, they didn't possess such printed books. The only exception of that was Kiszely's library, in which German prevailed. It connected closely to his function in army, where German used to be taken as commanding language. The middle rank noblemen preferred Latin. Due to their contacts with inhabitants from counties with diverse ethnical structure, ability to use German and Hungarian in common communication was necessary. German language was dominant in aristocratic milieu because of its close connections to the imperial court in Vienna. The second, most preferred language of Hungarian highest social noble ranks was French. It portrayed living style at imperial court in Versailles, emulated in that time in whole Europe.

Rukopisy a vzácne tlače v knižnici Jozefa Bellaiho

Zita Perleczká

Jedným z najpozoruhodnejších knižných darov súkromnej osoby, venovaným Univerzitnej knižnici v Bratislave, je nepochybne dar vládneho radcu Jozefa Bellaiho z 30. 8. 1924, keď darca zanechal knižnici zbierku takmer 8 000 zväzkov kníh.

Jozef Bellai sa narodil v roku 1871 v Turzovke v remeselníckej rodine kováčskeho majstra Jána Stolárika. Po skončení školy sa stal úradníkom v Temešvári (na území dnešného Rumunska) a zastával miesto referenta pre kultúrne záležitosti. Onedlho sa stal mestským radcom a vybral si nové priezvisko – Bellai. V roku 1900 sa oženil a manželstvom získal nemalý poľnohospodársky majetok na území dnešného Maďarska. Vo Viedni sa stal členom slovenského spolku *Národ*.¹ Bol horlivým zástancom vzdelávania verejnosti a keď koncom roka 1903 skupina temešvárskeho spisovateľov založila literárny spolok *Jánosa Aranya*, prijal funkciu pokladníka. Spolok si kládol za úlohu zvelaďovanie beletrie i podporovanie iných, do okruhu estetiky patriacich literárnych disciplín, nevylúčiac ani vedeckú literatúru.² Už ako inšpektor miestnych verejných knižníc v rokoch 1903 – 1904 napísal diela: „*A művelt nyugat közművelődési intézményei*“ a „*Temesvár szabad királyi város Közművelődési intézményei*“. V druhom z nich zdôraznil potrebu svedomitého prístupu v oblasti zariadovania, vybavenia, usporiadania knižničného fondu a vyhotovenia knižničných katalógov. Predtým, ako na poverenie mesta začal svoju činnosť inšpektora, sa vybral na služobnú cestu do Nemecka, kde navštívil a na mieste skúmal všetky väčšie a obzvlášť moderne zariadené knižnice.³ V súvislosti s touto zahraničnou cestou Bellai inde dodáva: „Zakaždým, keď počujem alebo čítam o veľkolepých kultúrnych inštitúciách vo vzdelanom zahraničí, cítim neodolateľnú túžbu ich navštíviť a na mieste skúmať poprednú kultúru bohatých národov, vidieť vznešené pamiatky veľkomiest a tie obrovské inštitúcie, ktoré slúžia na pozdvihnutie miestnej vedy a kultúry.“⁴ Po prvej svetovej vojne sa vrátil do svojej rodnej zeme a stal sa najprv hontianskym (1919), neskôr trenčianskym (1920) županom.⁵ Inicioval znovuzaloženie odboru Maticy slovenskej pre Trenčianskú župu

¹ Slovenský biografický slovník. Zv.1., s. 196; BELAJOVÁ, M. Bibliotheca Josephi Bellai, s. 225 – 241; BELAJOVÁ, M. A. Aj knihy majú svoje osudy, s. 8 – 9.

² BELLAI, J. Temesvár szab. Kir. Város Közművelődési intézményei, s. 66 – 67.

³ BELLAI, ref. 2, s. 80.

⁴ BELLAI, J. A művelt nyugat közművelődési intézményei, s. 5.

⁵ Slovenský biografický slovník, ref. 1, s. 196.

a tiež výboru Muzeálnej spoločnosti.⁶ V rokoch 1923 – 1929 pôsobil ako vládny radca a prednosta mestského notárskeho úradu. Kvôli preloženiu miesta svojho pôsobenia do Bratislavy predal svoj majetok vo Dvorci a tamojšiu rozsiahlu knižnicu daroval Univerzitnej knižnici v Bratislave. V roku 1930 pôsobil na Krajinskom úrade v Bratislave ako prednosta kultúrneho odboru. Vlastnil dom na Rybnom námestí č. 5, ktorý kúpil v 30. rokoch. Bellai zomrel v roku 1950 v Bratislave, kde je aj pochovaný. Jozef Bellai bol držiteľom vyznamenania „Pro Ecclesia et Pontifice“. Po jeho smrti jeho rodinu kvôli prípravným prácam výstavby Nového mostu vystaňovali z domu na Rybnom námestí, ktorý pred rokom 1970 aj zbúrali.⁷

Bellai svoju knižnicu získal od rodiny Csaradovcov. Táto šľachtická rodina pochádza z Nitrianskej župy a svoj pôvod odvodzuje od rodu Charnavodai. Posledný príslušník tohto rodu, ktorý sa už volal Mihály Csarada, bol povýšený do urodzeného stavu a dostal erbovú listinu v roku 1687. V 18. storočí pribudol do rodiny ženský potomok z rodu Elefánty a s ňou aj možnosť priameho dedenia majetkov v Lefantovciach.⁸ Jozef Mittuch vo svojom diele *Adatok Elefánth történetéhez* (knihla bola preložená do slovenčiny v roku 2008 pod názvom *Údaje k dejinám obce Lefantovce*) zaznamenal, že Csaradovcom patrila aj Jezernického kaštieľ.

Juraj Csarada, vysoký dvorný úradník vo Viedni, sa narodil už v Lefantovciach. Svoje tamojšie majetky z časti zdedil, z časti sám získal. Mittuch mu vo svojej knihe ďakuje, že nezabudol na svoj rodný kostol. Okrem menších darov, ktoré poskytol miestnej farnosti, jej daroval aj veľký pozemok v susedstve fary.⁹ „Dňa 13. IX. 1855 mu Biskupský úrad povolil postaviť rodinnú kryptu k južnému múru kostola.“¹⁰ V roku 1859 dal postaviť oltár svätého Kríža v hornolefantovskom kostole, ktorý bol posvätený ešte 2. októbra toho istého roku nitrianskym kanonikom Jánom Krajčíkom. Na jeho iniciatívu začali stavať kamennú vežu dolnolefantovského kostola nahradiac tým starú, nepoužiteľnú drevenú vežu. V roku 1862 založil Csarada starobinec v Dolných Lefantovciach, čím chcel chudobným starým ľuďom zabezpečiť aspoň strechu nad hlavou. Na tento cieľ daroval svoj dolnolefantovský dom so záhradou s tým, že v dvoch veľkých izbách môžu bývať 4 muži a 4 ženy. Noví obyvatelia domu mohli používať aj záhradu a dostali aj úroky z cenných papierov v hodnote 1100 zlatých, ktoré mali byť medzi nimi rozdelené. Juraj Csarada prosil iba o to, aby sa každý štvrtok večer i v sobotu pomodlili svätý ruženec pre spásu dvora i na jeho úmysel.¹¹

⁶ BELLAI, J. Správa župy Trenčianskej v roku 1921, s. 30.

⁷ Slovenský biografický slovník, ref. 1, s. 196; BELAJOVÁ, M.A., ref. 1, s. 8 – 9; HOLČÍK, Š. Rybné námestie bolo Novým sídliskom, s. 7.

⁸ NAGY, I. Magyarországi családdai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, Tab. 3. – 4., s. 103 – 105.

⁹ MITTUCH, J. Adatok Elefánth történetéhez, s. 175 – 176; MITTUCH, J. Údaje k dejinám obce Lefantovce, s. 124 – 125.

¹⁰ MITTUCH, Údaje k dejinám obce Lefantovce, s. 124.

¹¹ MITTUCH, ref. 10, s. 124 – 125.

Práve tento Juraj Csarada si kúpil v roku 1869 statok vo Dvorci v Trenčianskej župe od cisárskeho radcu Karola Csetnekyho.¹² Do dejín obce sa zapísal postavením veľkolepého kaštiela v druhej polovici 19. storočia. Išlo o jednoposchodovú budovu s pôdorysom do tvaru písmena L. Nádvorná fasáda pred pravým krídlom mala predstavaný portikus so štyrmi piliermi a tympanónom. Krídlo pristavené kolmo k hlavnej budove bolo vybudované so strešnou terasou a kamennou balustrádou.¹³

Pán kaštiela mal osem detí. Jeho synom alebo synovcom mohol byť Artúr Csarada, ktorý sa narodil okolo roku 1860. Mladý Csarada sa od detstva venoval výtvarnému umeniu. Maliarstvo študoval v Paríži, kde sa aj oženil. Na Slovenko sa vrátil spolu s manželkou, keď v roku 1888 vyplatil ostatných členov rodiny a stal sa jediným majiteľom dvoreckého kaštiela. V rokoch 1902 – 1904 investoval väčšie financie na prestavbu budovy. Priestory zariadil nábytkom z Talianska, Francúzska a z Anglicka. Niektoré kusy ešte stále môžeme vidieť na Smolenickom hrade. Osobitné miesto dostali aj knihy – zámocká knižnica si našla miesto v bočnej vysunutej miestnosti oproti zimnej záhrade.¹⁴ Z podrobne vypracovanej štúdie Márie Belajovej vieme o väčšom nákupe kníh, ktorý Artúr Csarada uskutočnil krátko po veľkom zemetrasení v Messine na Sicílii. Okolo roku 1908 od tamojšieho farára kúpil zbierku starých kníh, ktorú poznáme ako „messinský fond“, a niektoré ďalšie tituly získal z iných zdrojov. Žiaľ, po roku 1918 povojnové nepokoje zasiahli zámok aj zámockú knižnicu vo Dvorci. Oba boli v zúboženom stave, keď ich prevzal Jozef Bellai, ktorý tento statok vymenil s Csaradovcami za svoj poľnohospodársky majetok na území Maďarska.¹⁵

Už sme spomenuli, že vládny radca Jozef Bellai tamojšiu knižnicu daroval 30. 8. 1924 ako celok Univerzitnej knižnici v Bratislave. V jej archívnych dokumentoch sa zachovali zaujímavé a autentické svedectvá o podrobnostiach darovania a prevozu kníh do Bratislavy. Dr. Ľudovít Zachar, zamestnanec knižnice (neskorší riaditeľ v období 1. 7. 1939 – 2. 4. 1945), ako vyslaný pracovník napísal list z Dvorca do Bratislavy vtedajšiemu riaditeľovi knižnice:

„Vážený Pane Riaditeľ!

V. [Vládny] radcom, Bellaiom našej knižnici venovaná zbierka je drahocenná. Czudzorečská literatúra je v nej zastúpená, menovite italská, francúzska a latinská. Skoro samé vedecké knihy, zväčša staršie, takže zbierku môžeme prirovnávať k Jezuitskej knižnici“. V ďalších riadkoch Zachar prosil riaditeľa, aby vybavil na riaditeľstve štátnych železníc bezplatnú prepravu kníh. Druhý list je datovaný dňa 2. 9. 1924, v ktorom z Dvorca opäť píše Ľudovít Zachar – spomína 32 zabalených dební a v nich vyše 6 000 kníh. Tvrdí, že koncom týždňa by mohli byť všetky knihy za-

¹² Kronika obce Dvorec [online].

¹³ Súpis pamiatok na Slovensku, Zv. 1, s. 354.

¹⁴ Kronika obce Dvorec, ref. 12; Biografický lexikón Slovenska, Zv. 2., s. 63.; BELAJOVÁ, M.A., ref. 1, s. 8 – 9. BELAJOVÁ, M., ref. 1, s. 225 – 241.

¹⁵ BELAJOVÁ, M., ref. 1, s. 225 – 241.

balené „len keby bolo pekné počasie, aby bedny neszmokly!“ – píše. „Dopravník musí 4-5 krát s povozom ísť do Bánoviec. Máme i také bedny, ktoré musia 3-4 chlapi zdvýchť“. V neskoršej korešpondencii sa riaditeľ Emler zmienil o konečnom, definitívnom počte dební: „knihovna [...] je na stanici Bánovec pripravena k odeslání, činic celkem 46 veľkých beden“.¹⁶

Z ďalších údajov vieme, že knižnica obsahovala 7 304 zväzkov, 383 neúplných zväzkov (300 titulov), 10 periodík a aj 103 zväzkov duplikátov (102 titulov). Ozajstná hodnota tejto knižnej zbierky je však oveľa vyššia ako na začiatku odhadovaných 145 000 Kč.¹⁷

Spracovanie zbierky prebiehalo postupne. V rokoch 1924 – 1935 bola dokončená katalogizácia 4 210 titulov. Ďalšia etapa spracovania pokračovala v rokoch 1972 – 1973 a bola ukončená s číslom 5 809. V zmysle želania darcu každý zväzok tejto zbierky bol označený podlhovastou pečiatkou „Bibliotheca Josephi Bellai“. Knihy dostali aj osobitné prírastkové čísla vo forme Bel. + príslušné číslo.¹⁸

Knižnica Jozefa Bellaiho netvorí nijaký skladový komplex. Medzi signatúrami „21“ sa našiel súbor obsahujúci spolu približne 3 500 diel. Tieto knihy častokrát poukazujú na identitu svojich majiteľov. Csaradovci signovali iba tie zväzky, ktoré naozaj osobne dostali, či potrebovali k práci alebo k štúdiu. Objavil sa possessorský záznam Artúra Csaradu, Juraja (György) Csaradu, syna Artúra či Vojtecha (Béla) Csaradu. V knižnici sú zastúpené aj knihy dám tejto rodiny. Našli sa zápisy poukazujúce na mená „Emma Csarada“ či „Zsani kisasszony“. Ďalšie exempláre, patriace pravdepodobne do tzv. messinského fondu, pochádzajú zo 16. – 19. storočia zo severného Talianska. Niektoré z nich bezpochýb patrili rádom (Soc. Jesu Brixin; Soc. di Stae Ursule Tridenti; Ex Bibliotheca Fratrum Ordine Praedicatorum Conventus Bulsanensis S.S. Nominis Iesu či Conventus S. Vigiliij Cavalesij), iné vlastnili súkromné osoby, častokrát kňazi, lekári i právnici. Najčastejšie sa opakujúce priezvisko je Rizzoli, ale časté sú aj mená Gardener, Longius, Pettenati či Torresani. V niektorých zväzkoch patriacich rodine Rizzoli sa objavil dokonca aj malý tlačený exlibris v tvare stuhy s nápisom E RIZZOLI P. Podobne ako aj spomínané cirkevné rády aj tieto rodiny pochádzajú zo severného Talianska, najmä z mesta Cavalese.¹⁹

Jeden z najstarších provenienčných záznamov pochádza z druhej polovice 18. storočia: „Ad me Franciscum Antonium Rizzoli Juristam Anno 1748.“²⁰, najmladší z konca 19. storočia: „Fra[...] Benedetto Gardener Anno 1886“.²¹ Opakovane sa ob-

¹⁶ Originály dokumentov sa nachádzajú v archíve Univerzitetnej knižnice v Bratislave (ďalej UKB).

¹⁷ Historické knižničné fondy na Slovensku, s. 71.; Údaj o hodnote zbierky prevzatý z „Darujúcej listiny“ z roku 1924. Originál dokumentu sa nachádza v archíve UKB.

¹⁸ Prírastkové (inventárne) denníky UKB [Bel. 4210/1924 – 35; Bel. 4376-5809/72]; „Darujúca listina“ z roku 1924.

¹⁹ Služobný repozitný katalóg UKB radený podľa signatúry.

²⁰ BONACINA, M. Tractatus de contractibus et restitutione, [8], 839, [55] s.

javuje aj meno Francesca Rizzoliho, doktora medicíny, napríklad z rokov 1801, 1819. Niektoré exempláre majú aj viacerých posessorov, v ktorých sa vyskytujú aj také príklady, keď jeden zo záznamov patrí práve Rizzoliovcom. Viac než pravdepodobne, nájdené priezviská patria rodinám spoločenstva „Magnifica Comunità di Fiemme“. Prvé zmienky o tejto komunite pochádzajú z 13. storočia. Podľa prvých písomných dokumentov Comunitas Flemmarum Vallis už v roku 1234 mala komunita vybudovanú sieť inštitúcií a zákonmi stanovené práva. Na základe existujúcich kópií písomností zo 14. storočia sa predpokladá, že základy spoločenstva boli položené ešte skôr, asi na začiatku 12. storočia (1111). „Susedstvo“ jedenástich obcí v regióne Tridentsko – Južné Tirolsko bolo založené na kolektívnom vlastníctve jedincov, ktorí konali pre spoločné dobro. Miestni obyvatelia sa od samých začiatkov zaoberali poľnohospodárstvom a chovom zvierat. Neodlúčiteľnou súčasťou ich ekonomiky boli aj rozsiahle lesy, ktoré tvorili značnú časť celého územia. Podľa svedectiev už v 13. storočí existovala akási miestna samospráva, na čele ktorej stál „scario“ so svojimi „regolani“. Tí mali zabezpečiť dodržiavanie právnych predpisov údolia, rozhodovať v menších sporných veciach, dohliadať na finančné hospodárenie územia. Nami objavený posesor Francesco Antonio Rizzoli obsadil kreslo scaria hneď dvakrát za sebou, v rokoch 1781/82 a 1782/83 a celé desaťročie pôsobil vo funkcii notára.²² Pravdepodobne Francesca Rizzoliho z Cavalese a Lactantia Pettenattiho z Predazza možno nájsť na zozname lekárov zverejnenom v *Il Messaggere Tirolese* vydanom 27. 11. 1821.²³

Najstarším a najvzácnejším kusom Bellaiho knižnice je konvolút prvotlačí. Hlavné dielo pochádza zo 16. storočia – ide o 8. časť väčšej zbierky *Opera omnia* Antonia Mancinelliho. Vytlačené bolo 14. 5. 1519 v Benátkach v dielni Giorgia Rusconiho. Konvolút obsahuje ešte 2 tlače zo začiatku 16. storočia a 7 diel z 15. storočia:

- FERETTUS, Nicolaus. *De elegantia linguae latinae in epistolis et orationibus componendis servanda praecepta*. Forlivii: Paulus Guarinus et Johannes Jacobus et Benedictis, 1495
- NIGER, Franciscus. *Modus epistolandi*. Venetiis: Simon Bevilaqua, cca 1495
- VALAGUSA, Georgius. *In flosculis Epistolarum Ciceronis italica interpretatio*. Venetiis: Manfredus de Bonellis, 1498
- FLISCUS, Stephanus. *Sententiarum variationes seu Synonyma*. Venetiis: Damianus de Gorgonzola, 1494
- DATUS, Augustinus. *Elegantiolae*. [Venetiis]: [typographus de Refrigerio: Triumfo], [cca 1490]

²¹ SINISCHALI, L. Il cuor Tra le Fiamme dello Spirito Santo, [10], 372 s.

²² Desaf obcí v Tridentsku sú: Moena, Predazzo, Ziano, Panchiá, Tesero, Cavalese, Varena, Daiano, Carano, Castello + Truden v Južnom Tirolsku.; Magnifica Comunità di Fiemme Inventario dell' Archivio (1234 – 1945) s. 756; Magnifica Comunità di Fiemme [online].

²³ Il Messaggere Tirolese, 1821, Num. 95, 27.11.1821, s. 2.

- CICERO – PSEUDO. *Synonyma: De differentiis*. – Bartholomaeus Fatius: *Synonyma et differentiae*. Venetiis: Manfredus de Bonellis et Georgius de Rusconibus, 1500
- DATUS, Augustinus. *Elegantiolae*. [Venetiis]: Adam de Ammergau, [cca 1471 – 1472]

Všetky inkunábuly boli vytlačené v talianskych Benátkach až na jednu, ktorá vyšla vo Forli. Podobné sú aj svojou tematikou: zaoberajú sa literárnym štýlom, vkusom a písaním epístoľ. Najstaršia prvotlač bola vytlačená v rokoch 1471/72. Ide o dielo *Elegantiolae* od Augustina Datusa. Tlačiarom bol Adam de Ammergau. Dielo má 32 fólií a obsahuje červenou farbou vymalovanú vstupnú iniciálku. Z hľadiska výzdoby jednotlivých diel, konvolút patrí medzi skromnejšie zdobené diela, najkrajšie sú titulné listy v drevorezovom ráme s ornamentálnou a figurálnou výzdobou: Valagusa Georgius *In flosculis Epistolarum Ciceronis italica interpretatio*, Pseudo – Cicero *Synonyma De differentiis*, Bartholomaeus Fatius *Synonyma et differentiae*. Posledné dve tlače zo 16. storočia sa nám kvôli ich unikátnosti zatiaľ nepodarilo identifikovať. Kniha má novú, hnedú väzbu so sponami, reštaurovaná bola v Hodoníne v roku 1970. Na titulnom liste je pečiatka „Bibliotheca Josephi Bellai“.²⁴

Darujúca listina spomína aj približne 50 kusov rukopisov, z ktorých sa podarilo identifikovať 49. Všetky tieto manuskripty sa v súčasnosti nachádzajú v Kabinete rukopisov, starých a vzácných tlačí UKB. Na základe tematického a jazykového rozboru jednoznačne môžeme skonštatovať, že väčšina rukopisov bola súčasťou toho istého väčšieho fondu, ktorý pochádza zo severného Talianska. Priamo alebo nepriamo až 1/3 z nich poukazuje na túto lokalitu, vo viacerých prípadoch konkrétne na mesto Cavalese. Medzi nimi sa nachádza napríklad obchodná kniha z rokov 1771 – 1775, ktorá v nemeckom a v talianskom jazyku informuje o financiách rôznych súkromných osôb odkazujúc na mestá Bolzano či Trident. Zaujímavejšia je kniha nazvaná *Libro Memoriale*, ktorá nás ako kronika sprevádza rokmi 1877 – 1880 a 1883. V texte sa objavuje meno aj rukopis Benedetta Gardenera. Práve od neho by mali pochádzať najmladšie provenienčné záznamy v ostatných častiach Bellaiho knižnice. Priamy odkaz na komunitu z Fiemme sa nachádza aj v učebnici (?) aritmetiky a geometrie doktora Antonia Scopolu z Fiemme. Knihu podľa všetkého v roku 1807 vlastnil istý Giovanni Rizzoli, ktorého záznamy najdeme na vnútornej strane zadnej dosky.²⁵ Osobitnú skupinu tvorí súbor 8 rukopisov, ktoré spája meno Pietra Francesca Boschettiho. Až na jednu výnimku sú to prepisy dramatickej tvorby. Mohli to byť drámy s náboženskou tematikou, možno určené na prednes v školskom prostredí, o čom môže svedčiť aj zoznam hercov uvedený na konci „*La prodiga figliuola Margarita la beata da Cortona*“. Medzi účinkujúcimi je meno Pietra Rizzoliho či Franca Gardenera.

²⁴ MANCINELLI, A. *Opera omnia*, [87] ff..

²⁵ Univerzitná knižnica v Bratislave, Sign. Ms 1361, Ms 1435, Ms 1368.

Na konci ďalšej ním prepísanej drámy nájdeme dlhšiu poznámku „Pro Memoria“. Uvádza sa v nej, ako bol položený základný kameň kostola v Cavalese 27. 5. 1824 v prítomnosti hlavných predstaviteľov spoločenstva. Jedným z nich, bol i Giacomo Braitto z Dajana, vtedajší prezident spoločenstva.²⁶ Boschetto svoje opisy zhotovoval v rokoch 1814 – 1837 a často ich titulné listy zdobil ornamentálnymi motívmi. Odkaz priamo na jeho osobu nájdeme v ďalšej časti Bellaiho knižnice; v životopisnom diele svätého Filipa Neriho (1751) stojí: „Questo libretto appartiene a me Giuseppe Figlio Di Pietro Boschetto detto Senaoro L'anno 1812“.²⁷ Priamu súvislosť s tlačmi tejto knižnice ukazuje rukopisná modlitebná knižka vo francúzštine, ktorú vlastnil Lactantius Mario Pettenati v roku 1810. Na predsádke drobnej knižky s tmavohnedou koženou väzbou sa nachádza aj jeho heslo „Sapientia mea Timor Domini“.²⁸ Toto heslo sa vyskytuje aj v inom exemplári jeho knižnice, menovite v diele Francesca Vacca Berlinghierioho *Meditazioni* (Venezia, 1796). Samostatnú jednotku tvoria manuskripty Csaradovcov. Vo väčšine prípadov ide o účtovnícke zápisy z rokov 1838 – 1844 a 1851 – 1859 v maďarskom a nemeckom jazyku. V rukopisoch sa viackrát spomína statok v Lefantovciach a našiel sa aj lístoček od správcu majetku Emericha Horvátha. Do tejto skupiny môžeme zaradiť gramatiku francúzštiny a prírodovedné poznámky bratislavského gymnazistu Bélu Csaradu z rokov 1873 – 1876.²⁹ Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že viac ako polovicu rukopisnej časti Bellaiho zbierky tvoria manuskripty v talianskom jazyku (28 zväzkov), nasledujú rukopisy nemecké (9), latinské (5), maďarské (4) a francúzske (2) a jedna kniha – vzorník kovtepa, ktoré neobsahuje písane slovo. Z tematického hľadiska okrem krásnej a náboženskej literatúry (spolu 13) a teológie (10) je významný počet vedeckých diel – celkovo 11, z ktorých 7 je medicínsko-farmaceutického charakteru. Tento fakt by mohol podporiť teóriu o lekároch – posesoroch veľkej časti zbierky. Zbierka tlačí zo 16. storočia z tejto knižnice je vo finálnej fáze spracovania. Ide približne o 100 prác rôznych autorov. Najviac titulov je v latinskom jazyku (45), a v dvojazyčných vydaniach (17 titulov), v ktorých je jedným z jazykov tiež latinčina. Druhý najpočetnejšie zastúpený jazyk v čiastkovej zbierke 16. storočia je taliančina (34) a napokon nemčina s tromi exemplármi. Viac ako polovica diel bola vydaná v Taliansku (54 titulov), 24 kníh tvorí skupina nemeckých vydaní a v menšom počte sa nájdú aj tituly vytlačené v Švajčiarsku (8), Francúzsku (7), Belgicku (4) či v Holandsku (2). Čo sa týka obsahu diel, na základe predošlých zistení, výsledky vôbec nie sú prekvapivé. Okrem teologických diel, ktoré sú zastúpené najhojnejšie (38), významnú časť zbierky tvoria staré tlače s právnickou (18) alebo medicínskou tematikou (13). Diela sú častokrát opatrené aj posesorskými záznamami majiteľov. V piatich prípadoch je potvrdený kláštorový pôvod diel s miestnymi označeniami Trident a Bolsano. Pre nás však zaujímavejšia je

²⁶ Univerzitná knižnica v Bratislave, Sign. Ms 234, Ms 242.

²⁷ BACCI, P.G. Vita di S. Filippo Neri.

²⁸ Univerzitná knižnica v Bratislave, Ms 1468.

²⁹ Univerzitná knižnica v Bratislave, Ms 1377, 1390, 1406, 1424, 1387, 320.

trojica tlačí, v ktorých sa nachádzajú rukopisné záznamy členov rodiny Rizzoli. Jediny datovaný z nich pochádza z roku 1756. „Ad usum Franc.ci Antonij Rizzollj I:V:D: Cavalesiesii 1756“. Ďalší bol objavený v spise G. Sallustia *Coniuratio Catilinae*: „Nunc Francisci Rizzoli Medicinae Dris.“ Záznam „Rizzoli Medico“ na základe podobnosti s už známym rukopisom pochádza asi zo začiatku 19. storočia.³⁰ Osobitnú skupinu tvoria knihy z Innsbrucku, ktoré patrili buď miestnej univerzitnej knižnici, alebo tamjšiemu kolégiu jezuitov. Sú to diela nielen s teologickou, ale aj s právnicou či medicínskou tematikou. Možnou odpoveďou, ako sa tieto knihy dostali do zbierky, je svedectvo titulného listu diela Hermanna Boerhaaveho *Praelectiones Academicae*, s rukopisnými posesorskými záznamami: „Sum Josephi Antonij De Rizzollj Medicinae Studiosi Oenopontj hoc anno 1778“ a následne ďalšie riadky iným rukopisom: „Possidet nunc Lactantio Pettenati Dr. 1803 a už známe motto „Sapientia mea Timor Domini“.³¹ Cenný je aj dvakrát nájdený provenienčný záznam Francesca Antonia Scopolu, ktorý bol notárom (?) „fiemského společenstva“ v rokoch 1723 – 1731.³² Práve jeho posesorské záznamy dokazujú a potvrdzujú niekdajšiu jednotu jednotlivých častí rukopisnej zbierky, zbierky vydaní zo 16. storočia a novších tlačí. Medzi proveniencami sa nájdu aj ďalšie, často sa vyskytujúce priezviská, ktoré sa objavujú v tlačiach, vydaných v rôznych storočiach a svedčia o kontinuite budovania neskoršej Bellaiho knižnice. Napríklad priezvisko Augustina Torresaniho nájde v dvoch tlačiach 16. storočia. Jeden z týchto záznamov sa zhoduje s ďalším, nájdeným vo zväzku z roku 1768: „Augustini Torresani Vicarij Jurisdictionis Castrifundi & Arsii“³³, priezvisko Carola Mioriniho (notára Magnifica comuita di Fiemme v rokoch 1719 – 1750?) sa nachádza okrem titulného listu spisu Benita Pereyru *De communibus omnium rerum naturalium Pricipij, & Affectionibus* (Coloniae, 1595) aj v tlači *Summula casuum conscientiae* od Petra a Sancto Joseph z roku 1650. Ďalší posesori spájajúci fond 16. storočia s ďalšími, mladšími exemplármi Bellaiho knižnice boli aj Francisco Michelotti a Valentino Partel. Ich mená sa objavujú spoločne v titule *Epistolae Hieronymi Stridonensis* z roku 1573, ale vyskytujú sa aj zvlášť v tlačiach 18. storočia. Michelotti sa objavuje v spise Antonia Genovesiho z roku 1771,³⁴ Valentino Partel osignoval dielo Paola Segneriho *Quaresimale di Paolo Segneri della Compagnia di Giesu* z roku 1732.

Okrem tlačí 16. storočia sa v zbierke nachádzajú tituly zaujímavé svojim umeleckým prevedením. Vo svojom diele *Emblémové knihy Univerzítnej knižnice v Bratislave* Klára Mészárosová upozornila na väčší počet (21 titulov) emblémových kníh

³⁰ MYSINGER von FRUNDECK, J. Responsorum iuris. [3], 704, [15] ff. ; SALLUSTIUS CRISPUS, G. De coniuratione Catilinae. [16], 279, [1] s. ; CASSOLA, L. Madrigali. 156, [8] s.

³¹ BOERHAAVE, H. Praelectiones Academicae. [12], 200 s.

³² GUEVARA, A. Aureo libro. [20], 80, 78, 98, 103, [1] ff. ; LUDOVISI, G. Decisionum seu diffinitionum causarum perusinarum et provinciae umbriae pars prima. [32], 261 [i.e.229] ff.

³³ MEDICI, S. Tractatus de fortuitis casibus. [8], 414, [74] s.

³⁴ GENOVESI, A. Universae Christianae Theologiae elementa. [8], 264, [242] s.

Obr. 1 Ornamentálna výzdoba rukopisu Pietra Francesca Boschettiho – Ms 234

v Bellaiho knižnici. Zdôraznila aj vysokú frekvenciu talianskych tlačí medzi nimi. Fakt, že v radoch posesorov nájdeme aj také mená ako Francesco Antonio Rizzoli, Giovanni Dominico Rizzoli in Cavalese 1773 alebo dokonca Francesco Benedetto Gardener 1837,³⁵ jednoznačne svedčí o tom, že značná časť týchto kníh bola tiež súčasťou veľkého celku, pochádzajúceho zo severného Talianska.

Na záver môžeme skonštatovať, že predpoklad Márie Belajovej o dvoch hlavných prameňoch, z ktorých vznikla Csaradovská zbierka – neskoršia knižnica Jozefa Bellaiho, bola podľa všetkého správna. Menšiu časť titulov, najmä maďarských, nemeckých, anglických a niektorých francúzskych kníh pozbierali Csaradovci, Artúr a možno Vojtech (Béla). Väčší, zostávajúci celok pochádza zo severného Talianska, pravdepodobne z okolia Fiemme. Ako sa tieto knihy dostali na Sicíliu, je stále nevyjasnené tak isto, ako ich dobrodružná cesta do Dvoreckého zámku.

³⁵ MÉSZÁROSOVÁ, K. Emblémové knihy Univerzitnej knižnice v Bratislave. s. 24.

P r a m e n e

Archív Univerzitetnej knižnice v Bratislave.

Matrika krstených Čadca, Turzovka, 1843-1894 [online]. 2014 [cit. 2014-04-22].

Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/search/collection/1554443>>.

Prírastkové denníky Univerzitetnej knižnice v Bratislave.

Z o z n a m b i b l i o g r a f i c k ý c h o d k a z o v

BACCI, P. G. *Vita di S. Filippo Neri*. . [6], 96 s.

BELAJOVÁ, M. Bibliotheca Josephi Bellai. In *Knižničný zborník*.

Martin : Matica slovenská, 1971, s. 225 – 241.

BELAJOVÁ, M. A. Aj knihy majú svoje osudy. In *Historická revue*, 1998, roč. 9,

č. 6, s. 8 – 9.

BELLAI, J. *A művelt nyugat közművelődési intézményei*. Temesvár : Nyomtatott

Csendes Jakab könyvnyomdájában, 1903. 114 s.

BELLAI, J. *Správa župy Trenčianskej v roku 1921*. Trenčín : Knihtlačiareň Okružných

notárov, 1922. 95 s.

BELLAI, J. *Temesvár szab. Kir. Város Közművelődési intézményei*. Temesvár :

Nyomtatott Mangold Sándor könyvnyomdájában, 1904. 130 s.

Biografický lexikón Slovenska. Zv. 2. Martin : Slovenská národná knižnica, 2004.

696 s. ISBN 80-8902-344-4.

BOERHAAVE, H. *Praelectiones Academicae*. Venetiis : Apud Simonem Occhi, 1751.

[12], 200 s.

BONACINA, M. *Tractatus de contractibus et restitutione*. . [8], 839, [55] s.

CASSOLA, L. *Madigali*. Vinegia : Gabriel Giolito de Ferrari, MDXLV [= 1545].

156, [8] s.

GENOVESI, A. *Universae Christianae Theologiae elementa*. Venetiis : Typis Jo.

Baptistae Pasquali, 1771. [8], 264, [242] s.

GUEVERA, A. *Aureo libro*. [In Venetia] : [appresso Francesco Lorenzini, da Turino], [1562]. [20], 80, 78, 98, 103, [1] ff.

HIERONYMUS, S. E. *Epistolae D. Hieronymi Stridonensis*. Lovanii : Apud Hieronymum Vellaeum sub Diamante, 1573. 309 s.

Historické knižničné fondy na Slovensku. Martin : Matica slovenská, 1988. 254 s. (Teória a výskum knihovníctva a bibliografie : Výskumy č. 40).

HOLČÍK, Š. Rybné námestie bolo Novým sídliskom. In *Bratislavské noviny*, 2011, roč. 14, č. 18, 12.5.2011, s. 7.

Il Messaggiere Tirolese [online]. 1821, č. 95, 27.11.1821, 4 s. [cit. 2014-04-22].
Dostupné na internete: <<http://books.google.sk/books?id=URxIAAAAcAAJ&pg=PA14-IA18&lpg=PA14-IA18&dq=il+messaggiere+tirolese+pettenati&source=bl&ots=XVwAmqyqXc&sig=nOJPT26uktshiAo4A8Ty9DpH8gY&hl=sk&sa=X&ei=rOZMU6GDI4mf7AaOy4D4CQ&ved=0CCwQ6AEwAA#v=onepage&q=il%20messaggiere%20tirolese%20pettenati&f=false>>.

Kronika obce Dvorec [online]. 2014 [cit. 2014-04-22].
Dostupné na internete: <<http://www.dvorec.sk/-historia>>.

LUDOVISI, G. *Decisionum seu diffinitionum causarum perusinarum et provinciae umbriae pars prima*. Venetiis : Apud Damianum Zenarum, 1572. [32], 261 [i.e.229] ff.

Magnifica Comunità di Fiemme Inventario dell' Archivio (1234 – 1945). Provincia Autonoma di Trento : Servizio beni librari e archivistici Magnifica Comunità di Fiemme, 1999. 867 s. ISBN 88-86602-15-4.

MANCINELLI, A. *Opera omnia*. Venetiis : per Georgium de Rusconibus, M.D.XIX. [=1519]. [87] ff.

MEDICI, S. *Tractatus de fortuitis casibus*. Florentiae : Apud Iunctas, MDLXXIX [=1579]. [8], 414, [74] s.

MÉSZÁROSOVÁ, K. *Emblémové knihy Univerzitnej knižnice v Bratislave*. Bratislava : Univerzitná knižnica, 2011. 303 s. ISBN 978-80-89303-28-1.

MITTUCH, J. *Adatok Elefánth történetéhez*. Nyitra : Huszár István könyvnyomdája, 1904. 184 s.

MITTUCH, J. *Údaje k dejinám obce Lefantovce*. Horné Lefantovce : Rímskokatolícky farský úrad Horné Lefantovce, 2008. 146 s.

MYNSINGER von FRUNDECK, J. *Responsorum Iuris, sive consiliorum decades decem, sive centuria integras (...)*. Basileae : Ex officina Hieronymi Gemusaei. 1596, [3], 704, [15] ff.

NAGY, I. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest : Nyomtatott Beimel J. és Kozma Vazulnál, 1858. 504 s.

PEREYRA, B. *De communibus omnium rerum naturalium*. Coloniae : Sumptibus Lazari Zetneri, M. D. LXXXXV. [=1595]. [24], 849, [41] s.

PETRUS A SANCTO JOSEPH. *Summula casuum conscientiae*. Coloniae Agrippinae : Apud Munich, 1650. [16], 302 s.

SALLUSTIUS, CRISPUS, G. *De coniuratione Catilinae*. Venetiis : in Aedibus Aldi, et Andreae Asulani soceri, MDIX. [=1509]. [16], 279, [1] s.

SEGNERI, P. *Quaresimale*. Bassano : G. A. Remondini, 1732. [8], 438 s.

SINISCHALCHI, L. *Il cuor Tra le Fiamme dello Spirito Santo*. Venezia : typ. L. Baseggio, 1750. [10], 372 s.

Slovenský biografický slovník. Zv.1. A-D. Martin : Matica slovenská, 1986. 539 s.

Súpis pamiatok na Slovensku. Zv.1. A-J. Bratislava : Obzor, 1967. 531 s.

VACCA BERLINGHIERI, F. . Venezia, 1796. [16], 176 s.

The manuscripts and rare books in the Joseph Bellai's Library

Zita Perleczká

On August 30th, 90 years ago a government Counsellor Joseph Bellai presented his book collection to The University library in Bratislava. Since then only one detailed study about this topic has been written. In 1971 Mária Belajová tried to give some indication about the origin and composition of the collection.

After more than 40 years by using new knowledge (e.g. library processing of the individual parts of the collection) we can ask new questions. According to the available information the Joseph Bellai's library was built from two sources. One part of the collection was acquired by the original owners – the Csarad family, the other part was gained by purchase from Sicily after 1908. The books don't come directly from there but probably from northern Italy. The indication of it is a large number of provenance records that point to the city of Cavalese and the Val di Fiemme area.

K takmer neznámym katalógom v Univerzitetnej knižnici v Bratislave

Dušan Lechner – Zlatica Pytlová

Emlerov katalóg

Súborné katalógy sú fenoménom, ktorý v knihovníctve tvorí mimoriadne zaujímavé kontexty v rámci celej knihovníckej praxe. Univerzitná knižnica v Bratislave sa vo svojej dejinnej púti intenzívne venovala tvorbe takýchto zdrojov. Je pozoruhodné, ako názory prvého riaditeľa, dr. Emlera, natrvalo ovplyvnili prácu celej inštitúcie. V našom príspevku sa budeme venovať dvom katalógom, ktoré vznikli v rôznej dobe, s odlišným obsahom. Emlerov katalóg je príkladom moderného vnímania úloh vedeckých a národných knižníc na začiatku 20. storočia. Ústredný katalóg slovenských historických knižníc je produktom svojej doby. A hoci môžeme mať k nemu stovky výhrad, musíme konštatovať, že pre súčasnosť, aj pre budúcnosť je príkladom snahy uchovať informáciu pre budúce generácie. Ako načrtujeme, zdá sa nám, že to bol svojský prejav vnímania politického uvoľnenia, a to nielen objektívne v širšom spoločenskom rámci, ale aj vo vzťahu ku konkrétnym aktérom jeho tvorby.

Koniec Veľkej vojny je koncom veľkej rakúsko-uhorskej politiky. Končí v dejinách idea jednotného štátu, končí tradícia pomalých c. k. inštitúcií. Vivat Československo! Začína sa čas modernej Európy, moderných národných štátov. Vznikajú nové inštitúcie a politicko-kultúrna emancipácia Slovenska dosahuje svoje dejinné ciele. Zakladá sa národné školstvo, národná byrokracia, národné štátne inštitúcie, národná politika, ale aj národné divadlo, univerzita a samozrejme knižnica. Masarykov politický koncept bol pevne zviazaný s európskou predstavou výstavby štátu a s uplatnením všetkého dobrého aj zlého. Bratislava sa stáva sídelným mestom všetkých inštitúcií s celoslovenským dosahom. Prirodzeným krokom nového politického vedenia bolo hneď začiatkom roku 1919 konštituovať československú univerzitu v Bratislave, ako vzdelávaciu inštitúciu pre výchovu novej slovenskej inteligencie. Súčasne sa ukázalo, že vybudovanie národnej knižnice je súčasťou európskej aj svetovej tendencie. Ruka v ruke so vznikom Československej univerzity začala sa budovať univerzitná knižnica s funkciami podobnými ako Univerzitná knihovna v Prahe. Bol to obraz tradičného vnímania pražskej univerzity plniacej funkciu vedeckej a národnej knižnice. Univerzitná knižnica v Bratislave postavila svoje základy na prebratí, zrušenej knižnici Alžbetínskej univerzity. Do jej čela bol menovaný intelektuál a dlhoročný knihovník pražskej univerzity, JUDr. Jan Emler. Po nástupe bola pred ním postavená veľká koncepčná úloha, ktorú úspešne zvládol. Jeho knihovnícke videnie položilo zá-

klady pevnej platformy existencie Univerzitnej knižnice až dodnes. Pred novým riaditeľom stáli náročné úlohy, ktoré musel urýchlene riešiť:

- vymedziť koncepciu činnosti knižnice,
- vybudovať jej základné fondy (predovšetkým založenie Slovenského oddelenia pri knižnici Univerzity Komenského),
- zabezpečiť ďalšie priestory na riadnu prevádzku.

Samostatnú pozornosť treba venovať Emlerovej snahe budovať súborný katalóg. Aktuálnosť tohto činu je jednoznačná, prežila nielen svojho tvorcu, ale ovplyvňuje Univerzitnú knižnicu po súčasnú digitálnu epochu. Riaditeľ Emler sa začal intenzívne zaoberať vytvorením súborného katalógu od prvých chvíľ vo funkcii. V máji 1920 píše list adresovaný vládnomu referátu pre evanjelické cirkevné záležitosti v Bratislave, v ktorom vyslovuje svoje želanie, aby boli katalógy zo všetkých knižníc usporiadané jednotným spôsobom s presnou evidenciou slovenskej literatúry a s jej presným umiestnením na jedinom mieste, v lístkovom katalógu, a to v Univerzitnej knižnici v Bratislave. Svoje zámery prezentoval aj na medzinárodnom knihovníckom zjazde v Paríži v roku 1923. Ako cieľ tejto cesty uvádzal účasť s referátom o prípravných prácach na spravodajskej kancelárii. Súčasne chcel predniesť aj informácie o centrálnom katalógu knižníc vedeckých ústavov pri univerzite v Bratislave a o počiatočných prácach na evidenčnom katalógu korporáčnych a ústavných knižníc pre Slovensko. Vtedajšie Ministerstvo školstva a národnej osvety v Prahe vzalo jeho správu na vedomie a schválilo vytvorenie súborného katalógu, v ktorom chcel Emler dokumentograficky podchytiť vedecky a historicky cenné knižničné zbierky v československých štátnych knižniciach.

Emlerov citlivý prístup k národným potrebám Slovákov bol pozoruhodný. Jeho východiskami bolo budovať v rámci Univerzitnej knižnice, resp. z nej, národnú knižnicu. Základom realizácie sa stalo získavanie slovacikálnych knižničných jednotiek a postupne sa táto práca rozvinula do kúpy celých knižníc a získavania darov knižných fondov. Ďalším spôsobom bolo deponovanie knižníc, čím majiteľ nestrácal dispozičné právo. Zaujímavý bol aj spôsob výmeny staršieho súboru publikácií za novší. Takto sa dopĺňovala výstavba bratislavského *Slovenského oddelenia*. Snahou Emlera bolo vybudovať aspoň informačný aparát o slovenských knihách, lebo si uvedomoval, že nie je možné spätne získať všetky slovenské knihy. Preto rozvíjal myšlienku vybudovať v Bratislave aspoň v spoľahlivých opisoch katalogizačných lístkov knižný materiál Slovenska. Samotný Emler tvrdil, že uvedený materiál obsahuje veľmi cenné publikácie o dejinách, kultúre, literatúre, hospodárstve a prírodovede Slovenska. Toto bol ideový základ projektu *Centrálneho katalógu slovenských knižníc*. Motivovala ho zbierková a bibliografická činnosť Univerzitnej knižnice v oblasti slovacík.

V decembri 1923 Emler vypracoval návrh smernice pre celoštátny, československý súborný katalóg. Táto koncepcia obsahovala všetky zásady a informácie, ktoré sú potrebné a použiteľné aj v súčasnosti. Súborný katalóg je „*súhrnný súpis knižných majetkov zhromaždených v štátnych vedeckých a iných vedeckých materiáloch majúcich väč-*

ších knižniciach v Československu“ s úlohou „sprístupniť vedecký materiál zistením jeho výskytu.“¹

Emler rozhodol o vybudovaní lístkového, a nie zväzkového katalógu, pretože katalóg považoval za otvorený, priebežne dopĺňaný informačný zdroj, pre ktorý by knižná forma nebola vyhovujúca. Za centrálu súborného katalógu, koncipovaného ako celoštátny československý informačný zdroj, určil Univerzitnú knižnicu v Prahe.

Okrem toho riešil systém lokačných značiek (kódov, šifier, sigiel) knižníc predložením alternatívnych návrhov. Pozoruhodný bol aj jeho názor na zaraďovanie povinných výťažkov do súborného katalógu – navrhol uvedenú literatúru vynechať.

V rokoch 1923 – 1937 vznikol v Univerzitetnej knižnici v Bratislave **slovenský súborný katalóg**, ktorý bol označovaný v rôznom čase rozličnými názvami. Emler, ako i jeho nástupca Schützner, ho nazývali **súborný katalóg slovenských knižníc**, ktorý bol súčasťou tzv. *Slovenského oddelenia Univerzitetnej knižnice*. Napokon získal názov Emlerov katalóg podľa svojho zakladateľa, iniciátora a výkonného pracovníka. Tento katalóg je menným, lístkovým katalógom, ktorý obsahuje cca 50 000 záznamov, čo je asi 35 lístkovníc. Budoval sa približne 13 rokov, od schválenia jeho založenia v roku 1923 do roku 1936, keď jeho tvorba bola ukončená a vlastne už nikdy sa v plnej miere nerozvinula ďalej. Katalóg tvoria záznamy o tlačiach s vročením od 16. storočia. Záznamy sú o knižných aj o periodických dokumentoch rôznej proveniencie, z viacerých vedných odborov spoločensko-vedného, prírodovedného a humanitného zamerania. Sú na lístkoch medzinárodného formátu, písané strojom alebo perom a doplnené siglou (pečiatkou) knižnice. Katalogizačný popis je rozdielnej kvality. Záznamy sa získali z 11-ich knižníc vedeckého, školského, ústavného a cirkevného charakteru. Na tejto grandióznej úlohe, vyžadujúcej si nesmierne sústredenie, cieľavedomú a precíznu prácu, sa podieľali významní pracovníci Univerzitetnej knižnice, ktorí položili základy slovenského knihovníctva a mnohí z nich i základy vedných odborov, ktorým sa venovali po odchode z knižnice.²

Na základe súborného katalógu sa rozvinula aj medziknižničná výpožičná služba, ktorú sprostredkúvala Univerzitná knižnica podľa dohody o vzájomnom výpožičnom práve.

Emlerov katalóg zostal zachovaný dodnes. Je prístupný a uložený v zrekonštruovanej katalogizačnej skrini. Patrí k vzácnym historickým informačným prameňom a dokumentom slovenského knihovníctva.³ Na základe tohto katalógu ale nie je možné v súčasnosti rekonštruovať jednotlivé knižnice, pretože nevieme, v akom rozsahu boli jednotlivé fondy podchytené a čo počas minulých udalostí z týchto fondov čas zanechal. Širšia vedecká a používateľská verejnosť o ňom vie iba veľmi málo.

¹ SEDLÁČKOVÁ, L. Emlerov katalóg, s. 10.

² PYTLOVÁ, Z. Centrálny katalóg slovenských knižníc (Emlerov katalóg), s. 21.

³ SEDLÁČKOVÁ, ref. 1, s. 23.

Využíva sa zriedkavo vedeckými pracovníkmi a slúži ako pomocný informačný prameň. Jeho možnosti využitia sú však obmedzené, čo potvrdzujú aj spomínané skutočnosti a priebeh rôznych udalostí počas uplynulých rokov na našom území.

Napokon, aký je význam Emlerovho katalógu dnes? V prvom rade je to cenný dobový dokument prenikavého historického myslenia s moderným chápaním potrieb budúcich generácií Slovákov. Tradícia profesionálneho vnímania potrieb knižničnej vedeckej a odbornej činnosti v odkaze Emlerovej koncepcie je: sústrediť sekundárny prameň informácií o stave fondov knižníc na Slovensku.

Na tejto báze sa začalo budovať v Univerzitnej knižnici niekoľko stále aktuálnych katalógov, ale aj katalógov, ktoré, žiaľ, už krátko po svojom vzniku zanikli a tiež zabudnutých, ako sú **Ústredný katalóg slovenských historických knižníc a Ústredný katalóg slovenských vedeckých knižníc**, ktorý sa budoval od roku 1957 do roku 1965. Obsahuje záznamy z 11-ich vedeckých knižníc na Slovensku. Jeho otázky a problémy bude treba analyzovať v samostatnom výskume.

Zaujímavým a inšpiračným je pokus vytvoriť ústredný katalóg slovenských historických knižníc. Archívny prieskum však bol neúspešný. Okrem niekoľko málo zmienok viac-menej byrokratického významu o živote katalógu môžeme vysloviť len dohady. V roku 1991 sme publikovali prvý komplexnejšie spracovaný materiál o tomto zaujímavom dokumente.⁴

Ústredný katalóg slovenských historických knižníc

V priebehu minulých rokov sme viackrát upozornili na veľmi nízku úroveň historického poznania vývoja nášho vlastného odboru – knižničnej a informačnej vedy. Na príklade aj tohto katalógu je absencia znalosti dobovej reality v knihovníctve na Slovensku fatálna. Sme presvedčení, že vznik i samovoľný zánik tvorby tohto katalógu má politický podtón. V čase, keď bol napísaný už spomínaný príspevok, sme nevenovali pozornosť obdobiu, v ktorom bol katalóg živý. Domnievame sa, že nie je náhodné, že sa začal budovať roku 1964, teda v prvej polovici 60. rokov minulého storočia. V tom období sa v našom knihovníctve začína hovoriť o zvozech knižníc, o ich spracovaní, formovaní, spoločenskej zodpovednosti. Nechceme na tomto mieste „špekulatívne“ narábať s indíciami. Sme presvedčení, že vehemencia, s ktorou sa katalóg budoval, bola určite podmienená aj možnosťou vrátiť sa k neslávnej histórii slovenského knihovníctva 50. rokov. Táto kapitola našich profesionálnych dejín je zahalená nie rúškom tajomnosti, ale ukrytá v hlbokoj Alibabovej jaskyni. Hlavní aktéri sú neznámi a tí, čo by mohli dnes bez zábran hovoriť o prežitom čase, nie sú medzi nami. Apelujeme na nutnosť projektu dejín knižnej kultúry 20. storočia ako predmetu historického výskumu se ipso. Môžeme sa len domnievať, že tí, čo sa ak-

⁴ LECHNER, D. Ústredný katalóg slovenských historických knižníc, s. 73 – 80.

tívne zúčastnili na tvorbe katalógu, videli v tejto práci zmysel záchranu nahľodaného knižného dedičstva devastáciou kultúrnou revolúciou 50 rokov. Aj skončenie prác na nedokončenom diele, asi v roku 1975, nie je celkom bez politickej logiky.

Ale predsa Ústredný katalóg slovenských historických knižníc (UK SHK) je svedkom a trvalou hodnotou vývoja knižníc na Slovensku v dekáde prelomu 60. a 70. rokov uplynulého storočia. Nositeľom prác na tvorbe UK SHK bolo miestne pracovisko Matice slovenskej v Bratislave. Z pomerne strohých informácií je zrejmé, že iniciátorom alebo iba nadšencom tejto zaujímavej myšlienky bol pracovník miestneho pracoviska Matice slovenskej v Bratislave, JUDr. Boris Bálent. Katalóg sa začal budovať v roku 1964 paralelne v Matici slovenskej v Martine, Univerzitnej knižnici v Bratislave a v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach. Tieto pracoviská disponovali intelektuálnou silou schopnou uskutočňovať zámer.

Obsahom katalógu je dnes už ťažko definovateľný rozsah najmä zvozu kláštorných knižničných fondov a zrejme jednej rodinnej (grófskej) knižnice, ktoré boli umiestnené v priestoroch bratislavského miestneho pracoviska Matice slovenskej. Z prvoplánovej koncepcie sa vymyká Knižnica Jána Čaploviča v Dolnom Kubíne, ktorá nebola zvozom. Katalogizačné spracovanie realizovalo miestne pracovisko Matice slovenskej v Bratislave. V Univerzitnej knižnici v Bratislave a v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach bol katalóg budovaný ako depozitný a súčasť komplexu súborných katalógov. V Matici slovenskej v Martine boli záznamy včlenené do katalógu celého fondu knižnice, čo v zásade zodpovedá majetkovo-právnomu vzťahu k spracovávaným knižničným fondom, ktorých majiteľom sa v tej dobe stala Matica slovenská. Z uvedeného je zrejmé, že myšlienku budovania súborného katalógu historických knižníc nemožno považovať za anticipujúcu, ale za sekundárnu. Primárna úloha Matice slovenskej bola spracovať historický fond zvozových knižníc, ktoré boli umiestnené v jej bratislavskom miestnom pracovisku, pripraviť tak tieto fondy na prepravu do hlavnej budovy v Martine.

S odstupom času možno len ľutovať, že táto iniciatíva či myšlienka nebola úplne naplnená, a to najmä preto, že nemala jasný plán a zrejme aj vážnejšiu podporu riadiacich štruktúr. Zarážajúce až provokatívne je ticho o práci na tomto katalógu. Prítom objem prác je úctyhodný. Zmienky o budovaní UK SHK sú v Univerzitnej knižnici v Bratislave veľmi strohé. V rokoch 1964 – 1976 sa stretávame v „Správach o činnosti...“ – aj to len sporadicky – s lakonickým konštatovaním o počte založených katalogizačných záznamov do tohto katalógu. Posledný záznam je zo „Správy o činnosti... za rok 1975“, ktorý konštatuje založenie 10 250 katalogizačných lístkov. V Univerzitnej knižnici v Bratislave bol katalóg uzavretý k 1. 1. 1976, hoci oficiálne takéto rozhodnutie zrejme dodnes nebolo urobené.

Počas desiatich rokov aktívneho budovania bol vytvorený súborný katalóg historických knižničných fondov Slovenska obsahujúci asi 85 000 katalogizačných záznamov. Z hľadiska pokrytia na Slovensku sa nachádzajúcich historických knižničných fondov je to len nepatrná časť, ale domnievame sa, že rozhodne je svedkom snáh sprístupnenia a najmä spracovania historických knižníc na Slovensku s mo-

derne poňatým teritoriálnym pokrývaním informačných služieb. Zastavenie prác na tomto katalógu sa časovo prekrýva so zrušením Miestneho pracoviska Matice slovenskej v Bratislave a odvozom knižničných fondov do Matice slovenskej v Martine, alebo sa nenašla vôľa pokračovať. Sme si celkom istí, že projekt padol predovšetkým s odchodom hlavných aktérov do dôchodku.

V roku 1990 sme realizovali prieskum a hodnotenie katalógu z hľadiska jeho významu ako súborného katalógu. Je zrejmé, že vysoká utilita takého pohľadu deformuje posúdenie UK SHK pre širší historický výskum knižnej kultúry. Avšak našim prvotným zámerom bolo, pomerne jasne posúdiť o aký katalóg vôbec ide, aký je jeho obsah a dosah. V analýze sme sa zamerali na:

- vytvorenie súpisu – malá pasportizácia – knižničných fondov, ktoré katalóg pokrýva,
- zhodnotenie úrovne katalogizácie historických dokumentov, ktorá bola uplatnená pri tvorbe katalógu,
- odporúčenie smeru ďalšieho využívania katalógu v Univerzitnej knižnici v Bratislave.

1. O t á z k a : Ak ý j e o b s a h U K S H K

Na základe rozboru signatúr katalogizačných záznamov písmen AL-AM; EVA-FAZ BIBLI; LUT-LY bolo zaznamenaných 47 typov kódu, čo dáva hypotézu o spracovaní rovnakého počtu fondov. V prieskume sme zistili, že uplatňované signatúry obsahujú tri časti:

- abecedný kód knižničného fondu,
- číslo označujúce lokálne postavenie knihy vo fonde,
- siglu „S“, identifikovanú ako označenie slovacík.

Rozbor signatúry ukázal, že z hľadiska cieľov nášho prieskumu je potrebné venovať pozornosť len prvej časti signatúry. Druhá časť je nepolemická a podľa predbežného rozboru i otázka tretej časti je nepolemická s výhradou, že tlačová slovacita nie je rigorózne označovaná pri všetkých dokumentoch.

Už konštatovaná nedostatočná a viac-menej súkromná iniciatíva v budovaní katalógu sa prejavila v nerigoróznosti uplatňovania skratkového či kódového systému označovania spracovávaných knižničných fondov.

Po prehodnotení a heuristickom spracovaní sa potvrdzuje pozitívne zachytenie 31 knižničných fondov:

- františkánske kláštory (celkom 19),
- piaristické kláštory (celkom 3),
- kapucínsky kláštor (celkom 1),
- jezuitské kláštory (celkom 2),
- semináre rímsko-katolíckej cirkvi (celkom 2),
- knižnica grófa Zaya z Uhrovca,
- knižnica J. Čaploviča z Dolného Kubína,

- knihy s označením pracoviska Matice slovenskej v Trnave (neoznačujú pôvod, ale uloženie po zvoze),
- knihy s označením pracoviska Matice slovenskej v Kežmarku (neoznačujú pôvod, ale uloženie po zvoze),
- knihy s označením Matica slovenská bez určenia miesta (neoznačujú pôvod, ale uloženie po zvoze).

Ostatné kódy možno identifikovať ako synonymické, ktoré vznikli najmä formálnou chybou v tvorbe skratky. V prílohe sú identifikované všetky spracovávané kódy. Nevylučujeme, že v priebehu využívania katalógu sa objavia ďalšie „modifikácie“, ktoré sa budú musieť samostatne identifikovať. Nepresnosti vo výstavbe kódov knižničných fondov potvrdzujú koncepčnú nedopracovanosť celého projektu UK SHK.

2. Otázka: Aká je úroveň katalogizácie

Katalogizačné spracovanie predmetných historických fondov bolo realizované na úrovni skráteného katalogizačného popisu. Celkové spracovanie je dosť povrchné, bez akejkoľvek známky snáh uplatniť v tej dobe už známe špecifiká popisu historických dokumentov. Úroveň katalogizačného popisu, ktorý možno charakterizovať ako minimálny, jasne dokumentuje prísne utilitárne ciele katalógu, ktorého budovanie chcelo predbehnúť dobu a zachrániť ešte čo sa dá. Ak sa možno v celej šírke veľmi kriticky vyjadrovať o katalogizácii ako takej, rozhodne treba oceniť rýchlosť akou sa toto, i keď povrchné, spracovanie uskutočňovalo. Z takéhoto pohľadu by sa celý katalóg mohol považovať za evidenčný. I keď úroveň popisu dokumentov neumožňuje hlbkový prienik do historického fondu, naznačuje cestu, akou sa mohli spracovať, aspoň evidenčne, tisíce kníh zvozov päťdesiatych rokov.

3. Otázka: Aké je miesto katalógu v sieti katalógov

Koncepcia a štruktúra katalógu jednoznačne ukazujú, že má všetky znaky súborného katalógu, čo nás vedie k presvedčeniu, že taký bol aj zámer iniciatívy. Súčasne však musíme kriticky konštatovať, že celá metodika takého budovania je vlastne len v rovine akejsi predstavy. Poznajúc aktérov tvorby UK SHK sme si istí, že by ostro polemizovali s našim konštatovaním, skôr celý projekt navodzuje presvedčenie, že je to len akýsi prípravný, logistický krok k budovaniu „vážneho“ katalógu.

Z hľadiska hodnotenia informačného potenciálu treba konštatovať, že v súčasnosti niet objektívneho východiska, z ktorého by bolo možné posúdiť úplnosť spracovania jednotlivých knižničných fondov. Napriek tomu katalóg môže poskytnúť pomerne široké sekundárne informácie a po spracovaní prílohy, ktorá identifikuje jednotlivé fondy, i usmernenie predstavy o knižniciach, ktoré sú v katalógu spracované. Najmä však historické spracovanie zvozov knižníc a ich následné osudy bude musieť skôr alebo neskôr naša historiografia dejín knižnej kultúry spracovať. Možno to bude bolestné, ale vyhnúť sa tomu nemožno. V tejto súvislosti UK SHK je jediný

historický katalóg zvozov budovaný celoslovensky, vždy bude prameňom o dokumentoch či knižniciach, ktoré obsahuje a sám sa stane predmetom skúmania doby svojho vzniku, života a tvorby jeho aktérov.

Zoznam bibliografických odkazov

LECHNER, D. Ústredný katalóg slovenských historických knižníc.

In *Súborné katalógy a Univerzitná knižnica v Bratislave*. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2005, s. 73 – 80.

PYTLOVÁ, Z. Centrálny katalóg slovenských knižníc (Emlerov katalóg)

In *Bulletin Univerzitetnej knižnice v Bratislave*, 2009, roč. 11, č. 1, s. 20 – 23.

SEDLÁČKOVÁ, L. *Emlerov katalóg*. Bratislava : Univerzitná knižnica v Bratislave, 2009. 46 s. ISBN 978- 80-89303-18.2.

Zoznam použitej literatúry

Biografický lexikón Slovenska. Zv. 2. C-F. Martin : Slovenská národná knižnica, 2004.

ISBN 80-89023-44-4. Heslo Emler, Jan, s. 432.

ECKER, J. *Dejiny Univerzitetnej knižnice v Bratislave : 1919 – 1985*. Bratislava :

Univerzitná knižnica v Bratislave, 1994. 257 s. ISBN 80-85170-12-4.

LECHNER, D. – PYTLOVÁ, Z. K dvom výročiam. In *KNIHA 2014*.

Martin : Slovenská národná knižnica, 2014, s. 12 – 20.

About two almost unknown catalogues in The University Library in Bratislava

Dušan Lechner – Zlatica Pytlová

The article about two catalogues with diverse content that were created at different times. They reveal a continual tradition of the University library in Bratislava at creating union catalogues. Emler's catalogue is an example of the modern perception of the role of scientific and national libraries at the beginning of the 20th century. Emler was convinced of the accuracy of catalogue building from all libraries. It should have been organized in a united form and with a definite list of Slovak literature and its exact location at one place – in a card catalogue, in the University library in Bratislava specifically. The Central catalogue of the Slovak historical libraries is a product of its time. It provides information about 31 library stocks, particularly the stocks of liquidated monasteries. It documents a cultural revolution in the early 50's of the 20th century. The whole process of carrying mainly monastery libraries is unclear to present days. Therefore, we consider this source as very important in the book culture. *„Both catalogues are valuable historical documents of poignant and intuitive thinking with a modern understanding of the need of future generations.“*

Panovníčka Mária Terézia v latinských textoch z obdobia baroka

Erika Juríková

Habsburgovci a oslavná spisba

Vládnuca panovnícka habsburgovská dynastia bola v priebehu 16. až 19. storočia stredobodom veľkého záujmu umelcov.¹ Významní maliari, sochári, dejepisci i literáti venovali Habsburgovcom historické, umelecké i literárne diela, v ktorých sa vyzdvihoval jednak celý rod, ale aj jeho jednotliví členovia. Početným segmentom vydávanej spisby dedikovanej Habsburgovcom boli príležitostné diela, ktoré vznikali pri rôznych významných štátnych i súkromných udalostiach. Väčšina týchto prác sú panegyriky, alebo majú výrazné panegyrické črty. Napriek tomu, že historická faktickosť a tým aj priama historická hodnota tohto typu literárnych diel sa nedá porovnávať s dejepisnými prácami, predsa majú spoločný hlavný motív, ktorým je zachytenie súvekých historických udalostí a osobností. Nie je to ojedinelý jav, veď v prostredí európskych panovníckych dvorov je blízkosť historiografie a panegyrickej tvorby zreteľne viditeľná, pretože v oboch sa odrážajú a naplno rozvíjajú propagandistické ciele panovníka a jeho mocenských nárokov.

Za nedostatočným záujmom dnešných bádateľov o mimoriadne bohatú literárnu produkciu oslavných básní na počesť členov cisárskeho dvora nie je len chýbajúce literárno-vedné a filozofické vyhodnotenie a spracovanie tejto sľubnej poézie. Hlavnú príčinu treba hľadať v skutočnosti, že panegyrickým dielam ako prameňom sa pripisoval len minimálny význam. Pozornosť si však nepochybne zaslúžia už len preto, že sa zachovali v rukopisnej alebo tlačenej podobe v takom množstve, ktoré kvantitatívne predstavuje nezanedbateľnú kapitolu literatúr národov žijúcich na území Rakúsko-Uhorska.

V Európe sa na habsburgovskú panegyriku sústreďujú hlavne rakúski bádatelia. Výskumu sa dlhodobo venovala pracovná skupina Franza Römera a Elisabeth Klecker z Inštitútu klasickej filológie, stredovekej latinčiny a neolatinistiky na Viedenskej univerzite. V polovici 90. rokov minulého storočia vznikol projekt zameraný na poetickú latinskú panegyriku Habsburgovcov 16. až 18. storočia, ktorého hlavnou úlohou bola postupná systematická evidencia materiálov, ako aj filologicko-literár-

¹ Štúdia je súčasťou riešenia grantu Ministerstva školstva Slovenskej republiky VEGA Trnavské univerzitné tlač 17. a 18. storočia II., č. 1/0577/11.

novedná analýza nájdených textov.² Na Slovensku sa publikovalo niekoľko prehľadových či čiastkových analytických štúdií, ktoré vznikli v rámci novolatinského výskumu, spracovávajú však len zlomok panegyrickej tvorby. Chýba aj evidencia oslavných textov, ktorá by výskum uľahčila.³

Habsburgovská panegyrika nemá formálne jednotný a uzavretý literárny žáner, prejavuje sa v najrozličnejších žánroch od krátkych lyrických ako epigram alebo óda, cez emblémy, elégie, eklógy a epýliá až po epepeje. Jej korene a vzory treba hľadať predovšetkým v dobe rímskeho cisára Augusta. Rovnako rozmanité sú i príležitosti, pri ktorých vznikala: narodenia, svadby, korunovácie, vojenské konflikty a víťazstvá, dvorné slávnosti, ale i kary boli obľúbeným podnetom na písanie poetických diel panegyrického typu príslušníkom habsburského panovníckeho domu. Antika pritom autorom poslúžila ako projekčná plocha, bez ktorej by nebolo možné úplné pochopenie textov. Zároveň bola takmer nevyčerpatelným zdrojom námetov, toposov a identifikačných modelov, ktoré básnici veľmi šikovne a kreatívne využili. Aj napriek pevne určenej topike a motívom pre chválospevy na panovníka zostával dostatok priestoru pre individuálne umelecké stvárnenie a integráciu špecifickej habsburgovskej tematiky a nosných motívov, ako napr. *pietas Austriaca*, ktorá sa stala prevládajúcou témou habsburskej propagandy predovšetkým v 17. storočí.

Rozhodujúci podiel na rozkvetu habsburgovskej panegyrickej literatúry v 17. a 18. storočí mali jezuiti, ktorých úloha byť dôležitou oporou Habsburgovcov pri presadzovaní rekatolizácie na habsburgovských územiach sa premietla aj do literatúry. Ako platforma pre chválospevy na panovníka sa využívali každoročne vychádzajúce promočné tlače, čím sa okrem iného zdôraznila úloha jezuitských škôl ako bohatej základne kádrov vhodných pre službu na panovníckom dvore.

Svoje miesto v barokovej literatúre si našli aj poetické genealógie Habsburgovcov, ktoré vďaka rôznorodému stvárneniu neponúkajú homogénny obraz. Napriek tomu však predstavujú samostatný literárny žáner, ktorý má svoje charakteristické črty, ako je adresát, výstavba a štruktúra. Všetky tieto diela treba priradiť k his-

² O výsledkoch projektu podrobnejšie píše REISNER, S. Die poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache als Historische Quelle. In *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert)*. J. Pauser, M. Scheutz, T. Winkelbauer (edd.). Wien – München, 2004, s. 898 – 915.

³ Pozri napr. AUGUSTÍNOVÁ, E. Oslavné tlače venované panovníkom pri príležitosti ich korunovácie vydané na Slovensku v 16. – 19. storočí. In *Základný výskum historických knižných dokumentov a fondov. Výskumný projekt Pamäť Slovenska – národné centrum excelentnosti výskumu, ochrany a sprístupňovania kultúrneho a vedeckého dedičstva*. E. Augustínová (ed.). Žilina : Žilinská univerzita 2013, s. 23 – 33; KARABOVÁ, K. Habsburgovci na uhorskom tróne v 18. storočí z pohľadu Babaiovho epigramatického diela *Ungariae Reges (1773)*. In *Sambucus 5*. Trnava : Trnavská univerzita, 2010, s. 136 – 147; KARABOVÁ, K. Literárnokritické poznámky k oslavnej básni piaristu Alexandra Letavaya na cisára Františka I. In *Sambucus 4*. Trnava : Trnavská univerzita, 2009, s. 116 – 123; JURÍKOVÁ, E. *Gemina Augustissimae domus Austriacae – panegyriky na Habsburgovcov* vydané v univerzitnej tlačiarni historickej Trnavskej univerzity. In *Sambucus 5*. Trnava : Trnavská univerzita, 2010, s. 128 – 135.

torickým spisom, aj keď obsahujú mytologické časti venujúce sa fiktívnemu pôvodu Habsburgovcov od Trójanov, čím sa dodáva Habsburgovcom ako vládnucej dynastii potrebná oprávnenosť. Panegyrická epika tak fungovala aj ako dôležité médium genealogickej ideológie Habsburgovcov.

Mária Terézia v panegyrických dielach

S osobou panovníčky Márie Terézie mali súveki panegyristi azda najviac „problémov“. Narúšala zažitú predstavu o tom, že ženy nie sú od prírody vhodné stať sa vládkami pre ich vrtkavosť a nestálosť. Navyše žena – panovníčka rúcala habsburgovský systém cností, budovaný už od čias cisára Leopolda I., ktorý nepočítal s feminizáciou tradičného obrazu vláдаря. Vďaka dramatickým okolnostiam, ktoré sprevádzali nástup Márie Terézie na trón, sa vytvorila okolo nej akási aureola statočnej a bojovnej ženy, ktorá dokázala obstáť v ťažkej skúške. Práve tá dala základ pre tzv. tereziánsku legendu, neskôr rozvinutú historikmi a literátmi do troch hlavných smerov – Mária Terézia ako bojovníčka, predstaviteľka osvietenského absolutizmu a žena – matka.⁴

Neodmysliteľnú súčasť habsburgovskej panegyriky tvorí príležitostná poézia spojená s určitou udalosťou. Aj medzi týmito poetickými výtvormi možno nájsť diela vysokej umeleckej úrovne s kultúrno-historickým významom. Na prvom mieste treba spomenúť epithalamiá, teda svadobné básne na počesť príslušníkov habsburského rodu. Ako svadobná báseň je netypické, ale práve touto odlišnosťou zaujímavé epithalamium Georga Grilla (1704 – 1756) pri príležitosti sobáša Márie Terézie a Františka Štefana Lotrinského. Stredobodom tejto 1630-veršovej básne nie je – ako by sme azda očakávali – svadobný pár, ale otec nevesty a vládnucci cisár Karol VI. a problém absencie následníka trónu. Z tohto dôvodu už od začiatku báseň ovláda vyhliadka na potomstvo mladého páru. Samotný autor báseň spočiatku buduje ako želanie uzdravenia rakúskeho domu, ktorý bude svadbou vyliečený z bezdetnosti. Básnik necháva vystúpiť aj samotnú Austriu ako alegorickú postavu, ktorá pôsobí vo funkcii rečníčky vzdávajúcej hold cisárovi, na druhej strane svojím nárekom nad chýbajúcim dedičom vyslovuje centrálnu tému básne a tým sa z epithalamia stáva genethliakon. Popri odklonoch od klasickej tradície epithalamia sa v básni nachádzajú aj zreteľné panegyrické prvky, ktoré sa prejavujú hlavne pri velebení cisárskych stavieb, čo je už od čias antiky obľúbená téma chválospevov panovníkov. Spomedzi cisárových učených stavieb (*aedificia docta*) kladie autor na prvé miesto dvorskú knižnicu, tým ospevuje Karola VI. ako podporovateľa vied a umení a zobrazuje ho ako múdreho a umelecky vzdelaného panovníka.

⁴ CERMAN, I. Vývoj obrazu Marie Terezie v historických životopisech. In Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526 – 1740). České Budějovice : Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2006, s. 149 – 165.

Takisto v prostredí jezuitskej Trnavskej univerzity sa panegyrická tvorba venovaná Habsburgovcom síce objavila vo forme genealogického eposu, epithalamií, ale predovšetkým v podobe menších príležitostných diel, ktoré vychádzali k významným udalostiam cisárskeho dvora.

Vrcholom habsburgovskej panegyrickej tvorby z nášho územia je nepochybne dielo trnavského jezuitu Ladislava Čapódiho (*Csapódi*) *Theresias*. Vydané bolo v Trnave v roku 1750, čiže v období, keď sa už pomerne nahlas hovorilo o presťahovaní Trnavskej univerzity do Budína. O Čapódim (1724 – 1791) vieme, že pôsobil ako spisovateľ a učiteľ. Študoval vo Viedni, učil na viacerých jezuitských kolégiách a univerzitách, napr. v Bratislave, Trnave, Rožňave, Rábe, Viedni, Budíne. Písal náboženské diela a oslavné príležitostné básne. Okrem spomenutého eposu je autorom pohrebnej reči na Jána Pálffyho (Trnava 1751).⁵

V pomerne rozsiahlom epose *Theresias*, ktorý zaberá 42 strán textu, sa autor inšpiroval antickými motívmi. Rod Habsburgovcov prirovnáva k starým rímskym rodom a za jeho najväčšiu ozdobu označuje Máriu Teréziu, z ktorej mena vznikol názov eposu evokujúci paradigmatický názov Ilias. Vyzdvihuje panovníckine osobné charakterové vlastnosti, danosti pre vládnutie, ako i potenciál postarať sa o následníka trónu. Jej postoje a názory na spravovanie kráľovstva prirovnáva k cisárovi Augustovi, známemu obnoviteľovi starých rímskych cností a morálnych hodnôt. V tomto prípade ide o tzv. dynastický epos oslavujúci celý rod a jeho význam i vplyv na súveké dianie.

Z prostredia Trnavskej univerzity pochádzajú aj dve ďalšie diela oslavujúce Máriu Teréziu, obe z roku 1769. Jedným z nich sú ódy Jozefa Rajniša (*Rajnis*; 1741 – 1812) *Odae honoribus Mariae Theresiae*,⁶ druhým krátka báseň Františka Kirinu zložená pri príležitosti panovníckiných narodenín *In natalem Mariae Theresiae Augustae elegia*.⁷ Odborná literatúra ich síce spomína, ale podľa dostupných bibliografií sa nezachoval nijaký výtlačok.⁸ Ani jedno z uvedených diel však významom, umeleckou hodnotou, ba ani rozsahom neprekonallo epos *Theresias*.

Autorom dvoch oslavných diel z posledného desaťročia existencie univerzity v Trnave je Anton Mailáth (*Antonius Mayláth/Majláth*; 1739 – 1804), ktorý svoj rozsahom nevelký spis venoval cisárovnej Márii Terézii. Tento náboženský spisovateľ, vysokoškolský učiteľ, plodný autor oslavných rečí a príležitostných básní študoval na jezuitských univerzitách a získal titul magistra filozofie a slobodných umení. Po štú-

⁵ Biografické údaje sú v texte spracované podľa týchto encyklopedických príručiek: PAŠTEKA, J. a kol. Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska. Bratislava : Lúč, 2000. 852 s.; Slovenský biografický slovník. Zv. 1 – 4. Martin : Matica slovenská, 1986 – 1990; STOEGER, J.N. *Scriptores Provinciae Austriae*. Viennae, 1855. 408 p.

⁶ RAJNIS, J. *Odae honoribus Mariae Theresiae augustae reginae apostolicae*. Tyrnaviae, 1769. 36 s.

⁷ KIRINA, F. *In natalem M. Theresiae Augustae elegia nomine convictus Sancti Adalberti*. Tyrnaviae, 1769.

⁸ Pozri napr. KÁFER, I., KOVÁCS, E. *Ave Tyrnavia!*, s. 225.

diách pôsobil ako učiteľ na rehoľných gymnáziách a v rokoch 1769 – 1773 ako profesor etiky na univerzite v Trnave. Po úradnom rozpustení jezuitskej rehole v habsburskej ríši sa roku 1773 stal profesorom teológie a riaditeľom Kráľovskej akadémie, v roku 1777 bol kanonikom a neskôr prepoštom v Rábe, kde aj zomrel.

Mailáth je autorom sedemnástich oslavných rečí a príležitostných básní, ktoré vyšli tlačou, v rukopise ešte zostalo niekoľko veršov, kniha epigramov a teologické práce. V roku 1767 napísal reč *Oratio, qua redditam Mariae Theresiae augustae valetudinem ...*, v ktorej sa u pohanských i kresťanských božstiev vrelo prihovárал za panovníčino zdravie. O dva roky neskôr napísal pre vladárku dve kratšie narodeninové elégie *In natalem Mariae Theresiae Augustae Elegia II. nomine Convictus S. Adalberti* (Tyrnaviae 1769). V roku 1772 jej opäť k narodeninám venoval chváloreč, ktorá bola výpočtom dobrodení a správnych politických rozhodnutí, ale predovšetkým chválou odovzdania univerzity z rúk jezuitov do svetskej správy. Aj posledná Mailáthova príležitostná reč dedikovaná habsburgovskej panovníčke vznikla k jej výročiu narodenia. V Trnave ju pod názvom *Sermo in gloriosi natali Mariae Theresiae Augustae dictus 1777* vydali v roku premiestnenia univerzity do Budína.

V tvorbe epigramatickej poézie vynikol v druhej polovici 18. storočia riaditeľ náboženskej knižnice, jezuita František Babai (1742 – 1778). Ten venoval v roku 1773 uhorským kráľom samostatnú zbierku epigramov *Ungariae reges*⁹. Pri ich písaní sa inšpiroval historickou prácou Ladislava Turóciho, ktorej text upravil pre potreby metra, pričom rešpektoval nutnosť vyjadrovať sa pri písaní epigramatickej poézie čo najstručnejšie. K uhorským kráľom z habsburgovského rodu prechovával Babai istú mieru obdivu. Zbierka vyšla v čase panovania Márie Terézie, takže práve jej venoval autor najdlhší epigram. Báseň napísaná v elegickom distichu má rozsah 32 veršov. V nich Babai po genealogickom úvode podrobne mapuje panovníčkine reformy v oblasti súdnictva, zdravotníctva a školstva, neopomína ani jej diplomatické schopnosti a ťažkosti, ktoré musela prekonať pri nástupe na trón.¹⁰

Mária Terézia v historickom diele

Popri literárnych dielach si našla Mária Terézia svoje miesto aj v historickej spisbe, ktorá sa isté obdobie vyrovnávala s feminizáciou nástupníctva. Príkladom je historická práca trnavského profesora histórie Františka Karola Palmu (1735 – 1787), ktorý vyučoval na Trnavskej univerzite na sklonku jej existencie v rokoch 1765 – 1772. Okrem toho, že bol pedagógom na katedre histórie, v tom čase už samostatnej,

⁹ Ungariae reges. Eorum genealogia, acta item illustriora et fata, compendio metrico deducta a Francisco Babai presbytero. Tyrnaviae, 1773. 48 s. Dielu sa venuje Katarína Karabová.

¹⁰ Latinský text básne spolu so slovenským prozaickým prekladom uverejnila KARABOVÁ, K. Habsburgovci na uhorskom tróne v 18. storočí z pohľadu Babaiovho epigramatického diela *Ungariae Reges* (1773). In *Sambucus* 5. Trnava : Trnavská univerzita, 2010, s. 146 – 147.

pôsobil aj ako profesor geografie a prefekt konviktu. Po zrušení Spoločnosti Ježišovej zostal v Bratislave a stal sa dvorným kaplánom arcikňažnej Kristíny, dcéry Márie Terézie. V neskorších rokoch sa spomína ako titulárny kaločský biskup a vikár.

Počas pôsobenia na univerzite vydal Palma trojzväzkové dielo o uhorských dejinách *Notitia rerum Hungaricarum ab origine ad nostram usque aetatem* (Trnava 1770), ktoré vyšlo vo viacerých vydaniach a v skrátenej verzii ako stredoškolská učebnica. Posledné kapitoly tretieho zväzku diela venuje cisárovnjej Márii Terézii, panovníčkinnu problematickému nástupu na trón a najmä reformným snahám v oblasti hospodárstva, poľnohospodárstva i vzdelávania. Vysoko vyzdvihuje jej úsilie o stabilizáciu krajiny a o zvýšenie úrovne školského vyučovania, pritom neopomenie samozrejme ani Trnavskú univerzitu. Autor – píšuci prísne vedeckým štýlom – sa nechal v tomto prípade „uniesť“ a text má viac znaky oslavnej reči ako historického diela.¹¹

V rámci výkladu uhorských dejín sa Palma viac ráz zmiňuje o trnavských školách a neobchádza ani tému univerzity. Palma sa neobmedzuje len na zachytenie historických udalostí, ale zároveň trievo analyzuje dôvody, prečo došlo k založeniu akadémie: vyslovuje názor, že katolícka viera bola v krajine v takom zlom stave, že panovníci boli ochotní čokoľvek urobiť, aby ju podporili. Preto povolali do Uhorského kráľovstva Spoločnosť Ježišovu, aby sa predovšetkým cestou vzdelávania pokúsila o nápravu¹².

Za zmienku stojí aj skutočnosť, že vo vydaní Palmovej historickej príručky, ktorá vyšla neskôr v roku 1785 v Pešti, Budíne a v Košiciach, sa uvádzajú oficiálne dôvody presťahovania univerzity z Trnavy do Budína. Napriek svojmu predchádzajúcemu pôsobeniu na univerzite v Trnave Palma obhajuje panovníckino rozhodnutie premiestniť akadémiu do kráľovských budov na hrad Budín. Zároveň nezabúda pripomenúť, že na slávnostnej inaugurácii univerzity sa zúčastnila aj samotná Mária Terézia.¹³

Záver

Všetky tieto príklady ukazujú, že habsburgovská panegyrika je vo svojej rôznorodosti a bohatstve variácií rovnocenným žánrom panovníckej propagandy realizovanej napr. v architektúre. Propaganda rovnako ako výtvarné umenie cielene využívala bohatstvo antických žánrov a motívov na zobrazenie súvekých udalostí a zároveň na účely panovníckej panegyriky. Jej využitie ako historického prameňa pre kultúrno-historickú a humanitno-historickú problematiku sa zdá výhodné i užitočné.

¹¹ PALMA, F. *Notitia rerum Hungaricarum ab origine ad nostram usque aetatem*. Tyrnaviae, 1770, s. 570.

¹² Ref. 11, s. 13.

¹³ PALMA, C.F. *Notitia rerum Hungaricarum*. Editio III. Novis curis recognita et ... locupletata ab autore. Pars I. Pestini, Budae et Cassoviae, 1785, s. 167.

Panovnícka panegyrika, využívaná predovšetkým v humanistických kruhoch, sa v rámci protireformácie stala účinným nástrojom v rukách jezuitov. Členom Spoločnosti Ježišovej sa prostredníctvom antických motívov podarilo zdôrazňovať nábožensko-historickú misiu Habsburgovcov v svetových dejinách. Po jej prvom rozkvetu v humanisticky ovplyvnenom prostredí Maximiliána I. dosiahla latinská panegyrika Habsburgovcov napokon svoj vrchol v 17. a 18. storočí, a to práve v spisbe venovanej panovníčke Márii Terézii.

Obraz vykreslovaný panegyristami predstavoval panovníčku ako schopnú vladárku, ktorá v mladom veku musela nastúpiť na trón a čeliť mnohým vojenským i diplomatickým útokom. Autori pritom nezabúdali vyzdvihovať aj jej rolu manželky a matky, ktorú popri štátnických povinnostiach dokázala vynikajúco zvládať. V neposlednom rade bola pre súvekých spisovateľov vzorom rozhodného a nekompromisného vládca, schopného napriek odporu presadzovať reformy prospešné pre všetky vrstvy obyvateľstva. Barokoví autori tak videli v Márii Terézii vzor, ktorý sa nepodarilo prekonať už žiadnej zo žien habsburgovskej dynastie.

Zoznam bibliografických odkazov

AUGUSTÍNOVÁ, E., KLIMEKOVÁ, A., ONDROUŠKOVÁ, J. *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*. Zv I. A – Č. Martin : Slovenská národná knižnica, 2008. 439 s.

AUGUSTÍNOVÁ, E. Oslavné tlače venované panovníkom pri príležitosti ich korunovácie vydané na Slovensku v 16. – 19. storočí. In *Základný výskum historických knižných dokumentov a fondov*. Výskumný projekt Pamäť Slovenska – národné centrum excelentnosti výskumu, ochrany a sprístupňovania kultúrneho a vedeckého dedičstva. E. Augustínová (ed.). Žilina : Žilinská univerzita, 2013, s. 23 – 33.

BABAI, F. *Ungariae reges : Eorum genealogia, acta item illustriora et fata*. Tyrnaviae, 1773. 48 s.

DEMMERLE, E. *Habsburgovci*. Predslov Otto Habsburský. Bratislava : Slovart, 2012. 259 s.

GALANDAUER, J., HONZLÍK, M. *Osud trůnu habsburského*. Nové, upravené vydanie. Praha : Daranus, 2013. 375 s.

JURÍKOVÁ, E. *Gemina Augustissimae domus Austriacae – panegyriky na Habsburgovcov* vydané v univerzitnej tlačiarni historickej Trnavskej univerzity. In *Sambucus 5*. Trnava : Trnavská univerzita, 2010, s. 128 – 135.

- KARABOVÁ, K. Habsburgovci na uhorskom tróne v 18. storočí z pohľadu Babaiovho epigramatického diela *Ungariae Reges* (1773). In *Sambucus* 5. Trnava : Trnavská univerzita, 2010, s. 136 – 147.
- KARABOVÁ, K. Literárnokritické poznámky k oslavnej básni piaristu Alexandra Letavaya na cisára Františka I. In *Sambucus* 4. Trnava : Trnavská univerzita, 2009, s. 116 – 123.
- KÄFER, I., KOVÁCS, E. *Ave Tyrnavia! : opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis 1648 – 1777*. Budapestini; Strigonii; Tyrnaviae : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2013. 285 s. ISBN 978-80-8082-664-2.
- KIRINA, F. *In natalem M. Theresiae Augustae elegia nomine convictus Sancti Adalberti Tyrnaviae*, 1769.
- KLECKER, E. Spiegelungen Wien und Bratislava in der neolateinischen Dichtung. In *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia*. XXIX-XXX/2007. Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského, s. 149 – 169.
- MAYLATH, A. *Panegyricus Mariae Theresiae Augustae Tyrnaviae*, 1772.
- PALMA, C. F. *Notitia rerum Hungaricarum ab origine ad nostram usque aetatem Tyrnaviae*, 1770.
- PALMA, C. F. *Notitia rerum Hungaricarum*. Editio III. Novis curis recognita et ... locupletata ab autore. Pars I. Pestini, Budae et Cassoviae, 1785.
- PAŠTEKA, J. a kol. *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava : Lúč 2000. 852 s.
- RAJNIS, J. *Odae honoribus Mariae Theresiae augustae reginae apostolicae Tyrnaviae*, 1769. 36 s.
- REISNER, S. Die poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache als Historische Quelle. In *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert)*. J. Pauser, M. Scheutz, T. Winkelbauer (edd.). Wien – München, 2004, s. 898 – 915.
- Slovenský biografický slovník*. Zv. 1 – 4. Martin : Matica slovenská, 1986 – 1990.
- STOEGER, J. N. *Scriptores Provinciae Austriacae*. Viennae, 1855. 408 s.

The Sovereign Maria Theresa in Latin baroque texts

Erika Juríková

Contemporary authors paid a great attention to ruling Habsburg dynasty in the past. It was so not only because of well-known political inventiveness of its members, but also due to their private life, which wasn't always immaculate. The personality of sovereign Maria Theresa was popular topic in Latin baroque works from 18th century. Primarily, positive aspects of her reign were taken into consideration in these historical works. We can set Jesuit historian František Karol Palma as an example. He graduated at the University in Trnava, where he became a professor later. In his three-volume work about history of the Kingdom of Hungary Palma points out that, Maria Theresa is capable, influent and forward-looking sovereign. We can mention the epic *Theresias* too. Its author was inspired by motifs from antiquity. He compares Habsburgs to ancient Roman families and he defines Maria Theresa as the greatest adornment in this family. Occasional poetry, dedicated to the empress at the occasion of her birthday or visit, provides interesting contemporary information in this matter.

Kazateľ v 18. storočí: jeho čítanie, informačné zdroje a podklady na prípravu kázni (Na príklade kázni D. Mokoša)

Angela Škovierová

Homiletika vo svojich rôznych podobách už v minulosti plnila do istej miery podobnú funkciu ako súčasné publicistické žánre.¹ Iná definícia taktiež považuje kázeň v národnom jazyku, ktorej ťažiskom bola explikácia biblického textu, za špecifický komunikačný prostriedok kresťanských cirkví.² Komunikácia a komunikačný proces sú vo všeobecnosti charakterizované ako proces tvorby, odosielenia, sprostredkúvania, prenosu, prijímania a dešifrovania informácií. Homiletika, ako náuka o zásadách a pravidlách správnej tvorby a prednesu kázni, musela brať do úvahy na jednej strane kazateľa, ktorý okrem orálnych informácií rozličnej kvality a obsahu využíval rôzne dokumentové informačné zdroje; čítal ich, opatril si ich poznámkami, robil z nich výpisky a pod. Na druhej strane bol veriaci poslucháč, ktorý si mal prostredníctvom kňazovho podania (spracovania či modifikácie) určitých poznatkov osvojiť želané myšlienky alebo svetonázor, ktoré by potom aplikoval v praktickom živote.

Kázne mali osobitne predpísanú štruktúru a formu, ktorá spočívala v sugestívnom výklade niektorej časti biblického textu s aktualizovaným apelom na správanie sa v živote. Hoci mala tvorba kázni svoje pravidlá a podliehala určitým zásadám a obmedzeniam viažucim sa na sprostredkovanie cirkvami uznávaných morálnych hodnôt, tak ako každá tvorba, poskytovala svojim tvorcom pri koncipovaní aj dostatok priestoru na tvorivé uplatnenie vlastnej individuality, na prezentáciu svojho estetického vnímania, vzdelania, všeobecného rozhľadu a pod. Špecifická úloha kázni spočívala v tom, že na jednej strane reflektovali nielen dianie v cirkvi, ale aj sociálne, politické a kultúrne procesy v širšom kontexte, na druhej strane samotná kázeň bola jedným z prostriedkov, nástrojov či impulzov k formovaniu spoločnosti, resp. istého spoločenstva. Príkladom v našom prostredí je aj samotný kazateľský jazykový štýl, ktorý ako jeden zo štýlov používaných (popri biblickom a modlitbovom)³ v písom-

¹ PETRŮ, E. Úvod do studia literární vědy, s. 85.

² BRTÁŇOVÁ, E. Stredoveká scholastická kázeň, s. 37.

³ BIENKOWSKA, D. Slownictwo i frazeologia w Psalterzu przelozionym przez KS. Jakuba Wujka 1594, s. 11.

ných a ústnych komunikátoch náboženského obsahu, mal nezanedbateľný podiel na formovaní a rozšírení predpisovných, kultivovaných foriem slovenského jazyka.

V tejto štúdii sa pokúsime upriamiť pozornosť na kázne ako na prameň, z ktorého možno čerpať poznatky o recepcii, resp. využívaní rôznych dobových písomných alebo literárnych zdrojov. Ako príklad nám poslúži analýza I. (1758), II. (1758) a IV. (1749) zväzku rukopisných kázni D. Mokoša.⁴ Cieľom štúdie o kazateľskej tvorbe D. Mokoša a jej možnej recepcii je na pozadí citátov, ktoré vo svojej kázňovej tvorbe používal, ukázať kazateľský štýl tohto autora, aké ideové a názorové prúdy ho ovplyvňovali v kázňovej tvorbe, o aké zdroje poznatkov a exempliel sa tento múdry, rozhladený a skúsený duchovný pastier opieral a akým spôsobom s nimi pracoval. Mokošovou úlohou bolo formovať postoje širokej masy ľudí, teda poslucháčov, ktorí nepatrili k intelektuálnej elite národa, ich gramotnosť bola otázná.

Ako je známe, kláštory boli strediskami tvorby duchovných hodnôt, ktoré sa prenášali medzi ľuďmi. Aj františkánske kláštorné knižnice a ich fondy teologického obsahu s asketickou, kázňovou, etickou a patristickou literatúrou vydávanou prevažne v latinčine zohrávali významnú úlohu v príprave členov rehole, najmä kazateľov, na nadväzovanie bezprostredného styku s prostým ľudom. Využívanie latinských, resp. z gréčtiny do latinčiny preložených prameňov sa stalo pri koncipovaní kázni tradíciou, ktorá u nás pretrvávala až do obdobia protireformácie.

Nielen samotný názov kázňovej zbierky – *Sermones panegyrico-morales* a citované autority (napr. Anselm z Canterbury, Abelard, Tomáš Aquinský a i.), ale aj spôsob argumentácie naznačujú, že vzorom tvorby pre D. Mokoša bola kázeň z obdobia vrcholného stredoveku, tzv. scholastická kázeň.

Dominik Mokoš dokázal využiť a v kázňach prezentovať bohatstvo svojho rodného jazyka i formálnu dokonalosť vzdelaneckého latinského jazyka. Jeho kázne sú z formálnej i obsahovej stránky pokladané za veľmi prepracované diela. Sú starostlivo upravené, písané pekným, dobre čitateľným rukopisom, vyzdobené ornamentmi a iniciálkami a opatrené latinskými marginálnymi poznámkami, v ktorých autor uvádza použité pramene. Citované latinské texty sú vo väčšine prípadov graficky odlišené – podčiarknuté (okrem poznámok pre vlastnú potrebu kazateľa). Výnimočne sú takto odlišené i slovenské výpovede, ktoré autor považoval za dôležité a chcel zdôrazniť. Keďže ide o citáty zväčša všeobecne známe, autor sa pri prepiso-

⁴ Dominik Mokoš (1718 – 22.12.1776) – františkánsky mních a náboženský spisovateľ, ktorý pôsobil aj ako kazateľ, vikár, učiteľ a kronikár v 2. polovici 18. storočia v rozličných oblastiach Slovenska (napr. v Nižnej Šebastovej, Stropkove, Kremnici, Pruskom, Okoličnom, Beckove, ako misionár v rozličných oblastiach Šariša, na Spiši, Orave i v Poľsku), bol jedným z najplodnejších autorov homiletickej literatúry druhej polovice 18. stor. na Slovensku. Z rokov 1752 – 1774 sa zachovalo šesť zväzkov jeho nedeľných, vianočných, eschatologických a misionárskych kázni. Por. MOKOŠ, Dominik: *Sermones Panegyrico – morales*. 1758. I., II. a IV. zväzok, 211, 209 a 262 s. [Xerokópie v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV v Bratislave, signatúra 39a – d. Rkp. v súkromnom vlastníctve.].

vaní latinských textov pridržal staršej praxe a na skrátenie latinského textu v hojnej miere využíval rôzne paleografické skratky. Titul kázne má niekoľko prvkov. Keďže kazateľská tvorba bola úzko spätá s liturgickým rokom, ktorý má päť období – adventné, vianočné, pôstne, veľkonočné a obdobie „cez rok“,⁵ na prvom mieste je naznačená príležitosť, pri ktorej bola kázeň prednesená. Po označení príležitosti prednesenia kázne nasleduje latinská perikopa – citát z evanjelií sv. Matúša, Lukáša a Jána, žalmov alebo prísloví, napr. *Signum magnum aparuit*,⁶ *De qua natus est Jesus*,⁷ jej preklad a označenie miesta výskytu v Biblii (zväčša orientačne a niekedy aj nepresne, napr. Luccae 2, Joann 8 alebo Ien Matth.).⁸ Úvodné časti kázní sa teda skladajú z troch častí: latinského citátu čerpaného zrejme z edície Vulgáty pápeža Sixta V. (tzv. Vulgata Sixtina), z označenia jeho miesta výskytu v Biblii a z Mokošovho prekladu daného latinského citátu. Porovnanie veršov lokalizovaných D. Mokošom ukazuje odchýlky od tzv. klementínskeho vydania Vulgáty (Vulgata Clementina), pomenovaného podľa pápeža Klementa VIII. a používaného aj dnes.⁹ Odchýlky môžu byť spôsobené nedôslednosťami v označovaní veršov a kapitol v rôznych vydaniach Vulgáty, podmienenými snahou o rešpektovanie súvisu alebo zmyslu textu.¹⁰

Relatívne presne citované pasáže – pri citovaní biblickej perikopy boli totiž prípustné malé odchýlky bez toho, aby sa narušil jej obsah¹¹ – bývajú použité v úvode kázne, často ako nadpis a tvoria tak akýsi vstup či uvedenie do témy kázne. Ich obsah má charakter substrátu – je v ňom zachytené zovšeobecnenie deja, o ktorom hodlá kazateľ ďalej hovoriť. Uvádzanie lokalizácie citovaných veršov v Biblii má zrejme tiež podpornú funkciu. Autor chce nielen poukázať na dôležitosť daných veršov, ale aj vzbudiť dôveru poslucháča. Dáva mu možnosť overiť si ich, zaradiť do

⁵ ONDREJKA, K. Tajomstvo kalendárov, s. 56 – 57.

⁶ MOKOŠ, ref.4, zv. IV., ftk. č. 43.

⁷ MOKOŠ, ref. 4, zv. IV., ftk. č. 64.

⁸ Citáty z evanjelia sv. Marka sa v nadpisoch skúmanej vzorky kázní Dominika Mokoša nevyskytujú.

⁹ Napr. v evanjeliu sv. Matúša D. Mokoš cituje verš 8.2.: „O confestim mundata est lepra eius“ a v klementínskom vydaní ide o verš 8.3.: „Ibi erit fletus et stridor dentium“, ktorý lokalizuje do evanjelia sv. Matúša, kapitoly 18., v klementínskom vydaní je to 13. verš v kapitole 22., verš: „Coecus quidam sedebat secuis (sic!) viam mendicans“ je podľa D. Mokoša v evanjeliu sv. Lukáša kapitola 18., verš 41. V klementínskom vydaní je to 35. verš v 18. kapitole evanjelia sv. Lukáša.

¹⁰ Nový biblický slovník, s. 129; HERIBAN, J. Úvody do Starého i Nového Zákona s výberovou a tematicky zoradenou bibliografiou, s. 13 – 14. Súčasnú rozdelenie jednotlivých kapitol Biblie na verše sa datuje do rokov 1551 – 1555, keď ženevský knihár Francúz Robert Estienne (Robert Stephanus, 1503 – 1559) nahradil dovtedajšie označovanie biblických kapitol číslowanými veršami. Pravdaže, toto rozdelenie malo od začiatku svoje nedostatky najmä preto, lebo nerešpektovalo súvis alebo zmysel textu a nerozdeľovalo rovnako na kapitoly a na verše hebrejský text Starého zákona a jeho grécky preklad v Septuaginte. Preto sa pápež Sixtus V. roku 1590 vo vydaní opraveného textu Vulgáty pokúsil o nápravu týchto nedôsledností, ale už pápež Klement VIII. roku 1592 použil v úradnom vydaní pôvodné rozdelenie – z rokov 1551 – 1555.

¹¹ BRTÁŇOVÁ, E. Biblický text a stredoveká homiletická tvorba, s. 109.

širšieho kontextu, uvažovať nad nimi. Pokúša sa upozorniť počúvajúceho, že vo svojich kázňach sa opiera o najvyššiu autoritu – Bibliu, považovanú za zjavené Božie slovo.

D. Mokoš si pripravoval svoje kázne veľmi poctivo pridržiavajúc sa pri argumentácii svojich scholastických vzorov a zaužívanej metódy „*sic et non*“ (áno a nie), v ktorej sa v súvislosti s rôznymi výroky používali citáty potvrdzujúce alebo vyvracajúce tieto tvrdenia. Zväčša využíval dva-tri rozličné citáty, pričom jeden z nich zvyčajne odkazuje na závažnejší, tradíciou overený repertoár cirkevných autorov a Biblie, ďalší je mladší, odkazujúci na niektorého z „modernejších“ stredovekých alebo novovekých autorov (pričom nie je pravidlom, že najzávažnejší z citátov – biblický citát – musí byť prvý alebo posledný). Takáto prax zreteľne pripomína metódu tvorby významných cirkevných autorov, ktorí takmer všetky svoje tvrdenia odvíjali od biblických výrokov.

Od čias zrodu patristickej literatúry až po obdobie reformácie bola Biblia – zbierka 72 „svätých kníh“ židovského a kresťanského náboženstva najdôležitejšou knihou v každej kláštornej a katedrálnej knižnici, no cirkev bola aj jej strážcom, pretože prístup k nej malo len duchovenstvo a učenci stredovekých univerzít. Jedným z najlepších spôsobov zoznamovania sa bežných ľudí s Bibliou boli kázne zamerané na jej jednotlivé fragmenty. Prostí veriaci tak boli spočiatku odkázaní iba na výklad kňaza. Nie vždy mali možnosť vypočuť si kážeň vo svojom národnom jazyku, preto aj ich recepcia obsahu Biblie neraz spočívala iba v „čítaní“ biblických príbehov z malieb na stenách kostolov.¹² Na druhej strane však mnohí ranokresťanskí a stredovekí učenci Bibliu podrobne analyzovali a kazateľská prax v kláštoroch, v prostredí duchovenstva a vzdelancov, bola dlhú dobu založená najmä na zvyčajnom čítaní z diel Sv. Augustína, Sv. Gregora a iných latinských cirkevných otcov.¹³ Rádoví kazatelia vytvorili množstvo praktických príručiek a „slovníkov“ biblických termínov. Vďaka nim bolo možné nájsť slovo alebo slovné spojenie, ktoré malo podľa nich pre pochopenie kázne zásadný význam a zistiť v akom ďalšom význame sa ešte vo Svätom písme nachádza. Vytvorili tiež lexikóny historiek a príkladov ilustrujúcich obsah kázni a krátke argumentačné vzorce, ktoré tiež bolo možné v kázňach využívať.¹⁴

Mokošove kázne bývajú zakončené konvenčnými formulkami, zväčša v slovenčine alebo latinčine, napr.: *...na weki wekuw amen, ... a tak mne Pan Buch pomahag, y Blahoslawena Panna MARIA bez posskwrny prworozeneg počata Amen, Pro Gloria Dei et Dei gratia*,¹⁵ prípadne zaužívanými latinskými skratkami týchto formuliek. V závere býva výnimočne i dátum ich prednesu. Nová kážeň sa vždy začína na novom liste. Prázdne miesto na konci listu za kázňou autor vyplňal kresleným symbolom – kotúčom s nápisom IHS (Iesus Hominum Salvator) alebo ornamentmi roze-

¹² WARD, B., EVANS, G. R. Średniowieczny Zachód. Biblia i kóscioł, s. 145.

¹³ WARD, EVANS, ref 12, s. 147.

¹⁴ WARD, EVANS, ref 12, s. 147.

¹⁵ MOKOŠ, ref. 4, zv. II., ftk. č. 23.; zv. IV., ftk. č. 24.; zv. I., ftk. č. 62.

tového tvaru s vpísaným mariánskym monogramom či rôzne poskladaným menom Mária. Kotúč s nápisom IHS bol atribútom františkánskeho mnícha, kazateľa a asketu Bernardina Sienského, bol však často zobrazovaný aj ako atribút iných svätcov a hojne ho využívali najmä jezuiti.¹⁶ Podobná prax sa uplatňovala i v tlačiach 17. a 18. storočia, keď boli hluché miesta na titulnom liste alebo príliš priestranné nepotlačené časti stránky na konci kapitoly a iných textových oddielov vyplnené linkami a ozdobnými širokými vlysmi s ornamentálnym alebo figurálnym vzorom, alebo vinetami ako nositeľmi symboliky, ktorú do nich vkladali autori diela.¹⁷

Rôznorodé typy citátov použité v kázňach reprezentovali snahu autora sprostredkovať učenie katolíckej cirkvi čo najplastickejšie; napr. krátke biblické výroky mali okrem ideologickej opory kázne (odkazovania kazateľových myšlienok na najvyššiu autoritu, ktorou bola Biblia), najmä štylistickú funkciu. Autor predpokladal, že poslucháči Bibliu poznajú a aj krátku sentenciu vytrhnutú z biblického kontextu vedľa neomylnne priradiť k príslušnému biblickému príbehu. Diela patristických autorov i neskorších exegétov mali funkciu racionálnych argumentov a dodávali myšlienkam kazateľa vážnosť. Citáty z patristickej literatúry prezentovali oporu cirkevných autorít pri riešení rozličných morálnych a vieroučných problémov. Žalmy mali citové zafarbenie a saturovali potrebu chvály a vďačnosti Bohu, mali pomôcť ľuďom i samotnému kazateľovi sformulovať a vyjadriť svoje citové rozpoloženie, myšlienky, túžby, obavy a pocity strachu, radosti, odovzdanosti, s ktorými sa obracali k Bohu. Najpoetickejšie časti Starého zákona – Knihu žalmov, prísloví, múdrosti, nárekov a Pieseň piesní a ich pasáže použil autor, aby mohol vyjadriť krásu, pokoru, odovzdanosť a ďalšie charakteristiky vlastné svätcom a Panne Márii, no zároveň nevyhnutné na získanie večnej blaženosti. Životopisy svätých ukazovali kladné charakterové vlastnosti, príklady zbožného života, Duchom Svätým vnuknutej múdrosti a pod. Predstavovali tiež konkrétne vzory, podľa ktorých mali veriaci korigovať svoje správanie v živote. Legendy a v nich prezentované zázraky podnecovali fantáziu poslucháčov, a keďže ich príbehy sa neraz odohrávali v neznámych, vzdialených krajinách, boli aj odpoveďou na ľudskú túžbu po dobrodružstve. Z legend boli čerpané dlhšie state a celé príbehy. Legenda mala byť poučením ako príbeh, ktorý poukazuje na Božie pôsobenie v živote človeka, zatiaľ čo zo životopisov svätých autor čerpal len kratšie pasáže, vyjadrenia a charakteristiky približujúce napodobovania hodné vlastnosti a správanie sa toho-ktorého svätého. Legendy a kroniky poskytovali najmä príklady toho, čo sa stalo, resp. mohlo stať, keď sa človek odklonil od správnej cesty, ale zároveň dodávali nádej, že dobro bude odmenené. Popri svetských reáliách zobrazovaných niekedy veľmi všeobecne, ich hlavným zámerom bolo ukázať postavu svojho hrdinu – svätca v čo najpriaznivejšom svetle. Veľmi výrazným prvkom Mokošových kázní je prezentácia mariánskeho kultu. Na umenie od 13. storočia pôsobila kresťanská mys-

¹⁶ HALL, J. Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění, s. 77 a ďalšie.

¹⁷ BOHATCOVÁ, M. a kol. Česká kniha v proměnách staletí, s. 301 – 302.

tika, ktorá rozvinula obraznosť a emocionálnosť, najmä v tematike lásky k Bohu a Kristovi a v kulte svätcov a Panny Márie ako božskej matky a kráľovnej nebies.¹⁸ V mariánskych kázňach sa najviac prejavuje rozhľad autora, jeho znalosť filozofie, mytológie a barokovej symboliky. Bohorodička v ľudovom ponímaní predstavovala priamu sprostredkovateľku Božích milostí a pre veriacich symbolizovala ochranu a pomoc. Ľudovosť kázni D. Mokoša, prezentovaná najmä v používaní prísloví, porekadiel, príkladov a podobenstiev z ľudového prostredia, je popretkávaná prvkami elitnej povahy, akými sú alúzie na antických autorov alebo priamo latinské citáty, ktoré poukazovali na erudíciu autora. Klasická vzdelanosť autora sa prejavovala jednak alúziami na viac či menej známe antické texty, jednak použitím dlhších príbehov, ktoré poukazovali na rozhľad autora, avšak v súlade s kresťanským poslanstvom kázne aj na odvekú túžbu ľudstva hľadať mravné dobro.

Dominik Mokoš sa svojou kazateľskou tvorbou a činnosťou výrazne zapojil aj do procesu rekatolizácie. V jeho kázňach sa nájdu citáty, ktoré naznačujú, že poznal reformačnú ideológiu (resp. reformačnú literatúru). Neodvoláva sa na presne určené reformačné diela, iba ako protiargumenty voči tézam reformačnej ideológie uvádza citáty z konkrétnych spisov cirkevných spisovateľov. V kázňach nepriamo upozorňuje na niektoré protestantské tézy, napr. pochybnosti protestantov o nepoškrvnenom počatí Panny Márie (... *co ponewač žadny rozumny nepripusti, tehdy ani ty Kalwine, gesli gsi zdraveho rozumu, nemass pripustiti, nemass tak drzati, ani veriti žeby MARIA Panna w tom prworozenem hrichu počata bila*) alebo neuznávanie autority pápeža (v jednej pôstnej kázni Mokoš cituje slová Martina Luthera: „*Ego non Christi Amore, sed Papa odio inflamatus tragediam meam excitavi*“¹⁹) iba tým, že sa ich snaží vyvrátiť patričnými citátmi z uznávaných katolíckych autorov. Pri takomto spôsobe „citovania“ protestantských diel a len pri nepriamych odkazoch na patričnú literatúru sa vynára otázka, či neišlo o istú formu autocenzúry alebo opatrnosti. Chcel autor tým, že neupozorňuje na konkrétnu lektúru chrániť pred „nevhodnou“ literatúrou iba svojich poslucháčov, alebo aj seba tým, že neupozorní na to, čo má prečítané?

Ako vidno z množstva citátov použitých v kázňach D. Mokoša, pri ich koncipovaní čerpal z rôznych zdrojov, ktoré niekedy veľmi ťažko identifikovať, pretože odkazy na ne uvádzal v skratkách, neúplne a nepresne. Pri tvorbe kázni používal najrôznejšie textové pomôcky: od Biblie a diel antických autorov cez patristickú, hagiografickú literatúru, traktáty, kázne, modlitby legendy, emblémy, stredoveké a humanistické exegetické diela až po pomerne aktuálnu literatúru, akou boli napr. niektoré reformačné diela.

Napriek tomu, že odkazy na pramene boli zväčša len heslovité, nepresné a neúplné, pri členení textu tiež mali nezanedbateľnú úlohu. Vo väčšine prípadov ich autor umiestnil priamo do textu súvisiaceho s citovanou sentenciou, napr. *De Hugober-*

¹⁸ MINÁRIK, J. Stredoveká literatúra : svetová – česká – slovenská, s. 22.

¹⁹ MOKOŠ, ref. 4, zv. I., ftk. č. 127.

*ti Angeliae Regi Filia (Ex Dom II post Pente cost Barzicae).*²⁰ Niekedy však odkazoval na pramennú literatúru formou marginálnej poznámky, napr. k sentencii *Siste Rex! Parce huic filio ingrato, et faedifrago, fateor morte dignus est, sed matris sinus filio est asylum. počkag a postog maličko o krali! odpust sinu tomuto newdečnemu, priznawam se, že hoden gest smrti, wssak odpustit mu mossis, nebo Materinske luno gest místo zachrany a obrany od smrti každého syna* a k jej prekladu pridal len marginálnu poznámku *In chronicis Britan.*²¹

Latinské sekvencie v základnom slovenskom texte sa tvorili väčšinou jednotlivými citátmi alebo ich skupinami čerpanými z rozličných zdrojov. Osobitnú skupinu intertextových odkazov tvoria latinské výrazy, krátke vety, slovné spojenia, odkazy a poznámky (niekedy marginálne a niekedy priamo v texte), ktoré sú síce súčasťou kázne, ale zdanlivo stoja mimo jej kontextu a majú podobnú funkciu ako rubriky – pokyny na vykonávanie obradov v liturgických knihách. Kazateľ, neraz tvorca, prednášateľ a zapisovateľ svojej kázne, v nej nemusel zapisovať všetko, čo chcel povedať, v texte si mohol robiť poznámky pre vlastnú potrebu, zapísať podnety a naznačiť smer ďalšieho rozvíjania témy. Najjednoduchším spôsobom bolo použitie poznámky „et cetera“ alebo jej skratiek pri nedokončených výpovediach, príp. ak chcel k téme ešte niečo dodať, no nepovažoval za potrebné zapisovať si to, napr. *gak Bernadinus pisse: Qui bonis operibus carent et c. kteri dobrych skutkuw nemagu.*²²

Keď si chcel autor sám pripomenúť, čo má zdôrazniť, používal skratku „nota bene – NB“, napr. (: *NB indulgentiae sunt!*) alebo ako marginálnu poznámku *NB omnia non Deq. voluit habere per Mariam. Omnia pariter nobis donavit per Mariam. S. Bernardinus, S. Anselmus, S. Richardus* a niekedy len jednoducho *NB, NB hic*, príp. zdôraznené podčiarknutím *NB*.²³ Túto skratku často využíval aj v marginálnych poznámkach v súvislosti s pripomenutím si prameňov, z ktorých čerpal, alebo ktoré hodlal využiť, napr. *NB hic poteris adducere Revellationem S. Brigittae sacram nimirum paullium misericordiae B. Matris Suo pro varia animalia conspiciabantur et. c., NB Pro ulteriori amplificatione plura invenieris in Lacta 24 Nocturni Octav. Nativitatis EJUS, NB Pro ulteriori amplificatione plura invenies in LL 2d Noctur. octav. Nativit ejus et c. Ex Serm. S. Cyrilli Ep(isco)pi Alexandrini.*²⁴ Práve takéto odkazy nás privádzajú k literatúre, ktorú Mokoš čítal a ktorej obsah chcel sprostredkovať svojim poslucháčom.

Ak chcel v kázni niečo vymenovať, vypočítať, uviesť konkrétnejšie príklady, používal imperatívy: *Exemplifica hic, enumera hic vitia, ec. Amplifica ulterius et. c.*,²⁵ podobne aj keď chcel velebiť Boha alebo povzbudiť poslucháčov: *NB hic benefica et gratias enarra et c.,... et c., et c. hic amplificando argue.*²⁶ Niekedy si však pomohol aj infini-

²⁰ MOKOŠ, ref. 4, zv. I., ftk. č. 28.

²¹ MOKOŠ, ref. 4, zv. IV., ftk. č. 194 – 195.

²² MOKOŠ, ref. 4, zv. II., ftk. č. 134.

²³ MOKOŠ, ref. 4, zv. I., ftk. č. 54., ftk. č. 67., ftk. č. 77.; zv. II. ftk. č. 54. a ftk. č. 98.

²⁴ MOKOŠ, ref. 4, zv. I., ftk. č. 26., ftk. č. 64., ftk. č. 111.

²⁵ MOKOŠ, ref. 4, zv. I., ftk. č. 67.; zv. IV., ftk. č. 5.; zv. II., ftk. č. 150.

²⁶ MOKOŠ, ref. 4, zv. II., ftk. č. 6.; zv. IV., ftk. č. 208.

tívom: *Arguere, adhortare, N.B. hic hortare, et excita peccatores in spem et c.* či jeho spojením s pomocným slovesom v 2. osobe singuláru indikatívu futúra: *NB poteris adducere eam ex spec. Exemplorum prout placuerit.*²⁷ Vo väčšine prípadov však tieto možnosti striedal, využívajúc ich najmä v poznámkach pre vlastnú potrebu súvisiacich s výstavbou textu, napr. *Explica qualem inquirat et c., exemplum sume ab Amm(an) Ester 6.* (marginálna poznámka), *et sic de aliis vitiis et virtutibus loquendo procedere potueris et. c.*, *NB Accipe similitudinem a Filis carnalibus acris Parentibus sedulae educatis et c., ... **gak o tem doswedcuge Medem tekuci Učitel Swatý Bernardus Serm de Assumpt. Deum Ira exardescntem pro nostris sceleribus mitigat. Boha Sprawedliwego pro nasse zlosti rozpaleneho ukrocuge.** et c.* *NB hic recomenda eam Marianis auditoribus et c., NB. Sita (sic!) observaveris per aliquem apostatam (?) factum Secus aliter modifica* (marginálna poznámka)²⁸ alebo odkazmi na konkrétnu literatúru, napr. *Ex Scala coeli: vulgo explica, Pro exemplo poteris hic, ex speculo exemplorum historiam adducere Sch (...?...)ibus ut certo fluvio balneantibus; quorum unus ope VBMat(ris) a periculo vitae liberatus est alter vero vidento (sic!) quod B. M cingulum primo porrexisset, et eum Salvasset, incepit acclamare: Monstras te esse Matron, sed frustra, quia ab ea responsum accepit: monstrasses te et tu prius filium, et sic perivit: hic exhortaberis et. c.*²⁹

Potenciál mnohovrstvového pôsobenia na psychiku veriacich dodával kázňam ako prostriedku komunikácie medzi kazateľom a jeho auditóriom výnimočné postavenie. Dobrá kázeň bola odpoveďou na nemateriálne túžby človeka, objasňovala mu podstatu a zákonitosti fungovania jeho vnútorného sveta i celej spoločnosti; podľa potreby mohla utešiť, povzbudiť, posilniť vieru, dodať rozhodnosť a odvahu k zmene životných postojov. Kazateľ mal ukázať zainteresovanosť a znalosť problematiky ako aj umenie volby správnej exemplifikácie a argumentácie. Bolo nutné využiť všetky prostriedky na zaujatie poslucháčov, no zároveň bolo neprípustné preťažovať ich pozornosť odkazmi, narážkami a alúziami na symboly, obrazy, deje, úvahy a texty, ktorým nerozumeli. Rovnako bolo neprípustné, aby kazateľ prezentáciou vlastnej vzdelanosti, rozhľadu a výrečnosti potlačil myšlienku kázne. Na prvý pohľad sa zdá, akoby D. Mokoš porušil takmer všetky uvedené pravidlá. Na jednej strane sa odvoláva na oficiálne, cirkvou schválené dokumenty a riadi sa názormi scholastických autorov, ktorí sa často opierali o náboženské autority, pretože veda aj filozofia mali podľa nich slúžiť teológii, na druhej strane využíva rôzne citáty, legendy a exemplá z hľadiska kresťanskej ortodoxie dosť pochybné hodnoty. Persuazívnu silu jeho kázní i skutočné možnosti ovplyvňovania jednotlivých vrstiev psychiky barokového človeka môžeme len tušiť, pretože ani na základe podrobnej analýzy nevieme povedať, čo z toho, čo autor mal napísané aj prečítal (predniesol verejnosti). To relativizuje naše úvahy o jeho kázňach ako o komunikátoch, ktoré jednak ovplyv-

²⁷ MOKOŠ, ref. 4, zv. IV, ftk. č. 172., ftk. č. 240., ftk. č. 256.

²⁸ MOKOŠ, ref. 4, zv. I, ftk. č. 68.; zv. II, ftk. č. 41.; zv. IV, ftk. č. 6., ftk. č. 185., ftk. č. 221., ftk. č. 229.

²⁹ MOKOŠ, ref. 4, zv. I, ftk. č. 8; zv. IV, ftk. č. 4. – 5.

ňovali jazykové vedomie, jednak mali priamy a nezanedbateľný vplyv na duševné, duchovné i intelektuálne formovanie svojho recipienta. Na druhej strane, to, čo autor zachytil vo svojich kázňach a poznámkach k nim, jednoznačne poukazuje na jeho čitateľské preferencie, záujmy a spôsob uvažovania.

Zoznam bibliografických odkazov

- BIENKOWSKA, D. *Slownictwo i frazeologia w Psalterzu przelozionym przez KS. Jakuba Wujka 1594*. Tom I. Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, [b. r.]. 354 s.
- BOHATCOVÁ, M. a kol. *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha : Panorama, 1990. 622 s.
- BRTÁŇOVÁ, E. Biblický text a stredoveká homiletická tvorba. In *Slovenská, latinská a cirkevnoslovenská náboženská tvorba 15. – 19. storočia*. Ed. Ján Doruľa. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 2002, s.107 – 113.
- BRTÁŇOVÁ, E. *Stredoveká scholastická kázeň*. Bratislava : Veda, 2000. 138 s.
- HALL, J. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha : Mladá fronta, 1991. 517 s.
- HERIBAN, J. *Úvody do Starého i Nového Zákona s výberovou a tematicky zoradenou bibliografiou*. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1997. 337 s.
- MINÁRIK, J. *Stredoveká literatúra : svetová – česká – slovenská*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1977. 334 s.
- MOKOŠ, D. *Sermones Panegyrico – morales*. 1758. Zv. I., II., IV. 211, 209 a 262 s. [Xerokópie v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV v Bratislave, signatúra 39a – d. Rkp. v súkromnom vlastníctve.].
- Nový biblický slovník*. Ed. J. D. Douglas. Praha : Návrat domů, 1996. 1243 s.
- ONDREJKA, K. *Tajomstvo kalendárov*. Bratislava : Slovenská kartografia, 1994. 192 s.
- PETRŮ, E. *Úvod do studia literární vědy*. Olomouc : Rubico, 2000. 198 s.
- WARD, B., EVANS, G. R. Średniowieczny Zachód. Biblia i kóscioł, In *Historia chreścijaństwa*. Warszawa : Książka i Wiedza, 2002, s. 143 – 148.

A preacher in the 18th century: his reading, information sources and documents to prepare sermons

(At the example of D. Mokos's sermons)

Angela Škovierová

Homiletics in its various forms had, to some extent, already in the past a similar function as present publicist genres. Sermon in a national language with emphasis on explication of the biblical text was a specific communication tool of Christian churches. A specific role of sermons consisted in the fact, that on the one hand they reflected what was happening in Church, but also social, political, and cultural processes in a broader context. On the other hand a sermon was one of the tools, means or impulses to the formation of society or certain community. Their potential of multilayered impact on the psychic of the faithful gave them a unique status. The study attempts to draw attention to sermons as the source from which information about the reception respectively utilization of various contemporary written or literary sources could be gained.

Katechizmus Jána Čaploviča

Čitateľské poznámky ako prameň poznania historických osobností?*

Ivona Kollárová

Úvod

Ján Čaplovič (1780 – 1847) patrí medzi významné osobnosti slovenských dejín. Okrúhle výročie jeho narodenia sa objavilo v kalendári UNESCO a jeho pamiatke sa pridala nadnárodný rozmer. Jeho život, aktivity, dielo zachované v dobovej tlači, monografiách alebo len v rukopise bolo predmetom systematického bádania. Je citovaným autorom nielen medzi etnografmi. Monografie a štúdie o jeho živote a diele, edície nevydaných textov exploatujú a interpretujú všetky známe „capta“ do obrazu nacionálne orientovaného, vzdelaného osvietenca, spisovateľa, právnika a publicistu. Niekedy však nález nového prameňa odhalí, koľko dimenzií môže mať historická osobnosť a tiež to, čo dovtedy známe pramene neukázali, resp. neprinútili nás všimnúť si. Môže priniesť otázniky do zavedeného, niekedy už takmer schematického obrazu osobnosti v historickej pamäti.

Nález

Je relatívne málo známe, že súčasťou historického dedičstva zachovaného po Jánovi Čaplovičovi je aj jeho knižnica, resp. dnes už len knihy nesúce jeho vlastnicky záznam. Zachovali sa ako súčasť fondu Knižnice evanjelického gymnázia v Banskej Bystrici.¹ Časť knižnice gymnázia prešla v rokoch 2003 – 2004 dôsledným spracovaním, výsledkom čoho bola identifikácia 55 kníh s jeho vlastníckym záznamom. Časť kníh obsahuje rukopisné marginálie a záznamy preukazujúce aktívnu prácu s textom. Z hľadiska provenienčného výskumu sú naozaj zaujímavé dva exempláre. Rukopis, do ktorého si ešte mladý Čaplovič začal v roku 1804 robiť dva súpisy. Najskôr súpis vlastnej knižnej zbierky a potom súpis etnografických artefaktov.² Oba sú-

* Štúdia je čiastkovým výstupom riešenia grantovej úlohy VEGA 2/0139/13: Historická pamäť a dejiny Slovenska – procesy inštrumentalizácie a manipulácie v 19. a 20. storočí.

¹ Knižnica gymnázia bola rozdelená na niekoľko častí. Časť je v súčasnosti v správe Ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied (ďalej ÚK SAV), časť v správe Štátnej vedeckej knižnice v Banskej Bystrici. NAGY, I. Príspevok k dejinám knižnice banskobystrického evanjelického gymnázia; VIERIKOVÁ, M. Knižnica banskobystrického ev. a. v. gymnázia. Informácia o osude knižnice, ktorú publikuje R. Brtáň, nie je úplná. BRTÁŇ, R. Literárna činnosť Jána Čaploviča (1780 – 1847), s. 295.

pisy vyvolávajú dojem neúplnosti, neukončenosti, nielen kvôli relatívne malému počtu záznamov o knihách a o „reculis“, ale aj vďaka prázdny stranám v rukopise. Pravdepodobne mal predstavu väčších súpisov, ktorá sa z neznámych dôvodov nenaplnila. Za najzaujímavejší zachovaný dokument z jeho knižnice môžeme pravdepodobne označiť slovenský katechizmus.³ Je to jedno z bežných, nekvalitných a lacných vydaní slovenských katechizmov, akých bolo v tomto období veľké množstvo. Bola to zároveň jedna z najpredávanejších kníh – učebnica určená na memorovanie náboženských poučiek – teda nič, čo by sme hľadali v knižnici osvietenského intelektuála. Paradoxne, práve túto „obyčajnú“ knihu zaplnil vlastník rukopisnými poznámkami a urobil z nej z nášho pohľadu mimoriadne zriedkavý prameň.⁴

Segmenty poznámok

Katechizmus má niekoľko vlastníckych záznamov. Čaplovič bol jeho predposledným vlastníkom.⁵ Je v ňom jeho vlastnícky záznam a tiež zápis o tom, že mu knihu daroval priateľ Ján Szumrák: *Opus Hruscovitzianum Accepi ab Amico Joanni Szumrák Neosolio 1839 in Martio...* . Nevieme, kto bol Szumrák a prečo daroval Čaplovičovi práve takúto knihu. Na titulnom liste môžeme vidieť prvý rukopisný záznam anotátora. K oficiálnej informácii vydavateľa, že katechizmus je „spořádaný a vydaný“, pridáva informáciu „ponapravený“. Upozorňuje tak čitateľov, že katechizmus je doplnený o rukopisné repliky, satirické alternatívy odpovedí katechetických otázok. Záznam na predsádke oproti titulnému listu však dáva túto informáciu na pravú mieru – *ī[d]. e[st]. Blasphemii Cs[aplovics]ii foedissimis turpiter contaminatus*, teda katechizmus je „veľmi hanebnými urážkami ohavne znečistený“. Vznikol pravdepodobne po Čaplovičovej smrti, keď sa kniha dostala do knižnice gymnázia.

Po vyprchaní prvotnej eufórie z nálezu sa postupne objavili otázky okolo zámeru, autentičnosti a autorstva poznámok. Čaplovič vlastnil knihu osem rokov a asi sa k nej vracal. Analýza odhalila v podstate štyri vrstvy poznámok, pričom podstatnú časť pripisujeme jednoznačne Čaplovičovej ruke. Je tu niekoľko poznámok písaných iným perom, ale pravdepodobne tou istou rukou; ich charakter a obsah je zhodný s hlavným segmentom poznámok, takže aj tieto môžeme – hoci s istými pochybnosťami – pripísať Čaplovičovi. Je tu niekoľko poznámok ceruzkou.⁶ Je

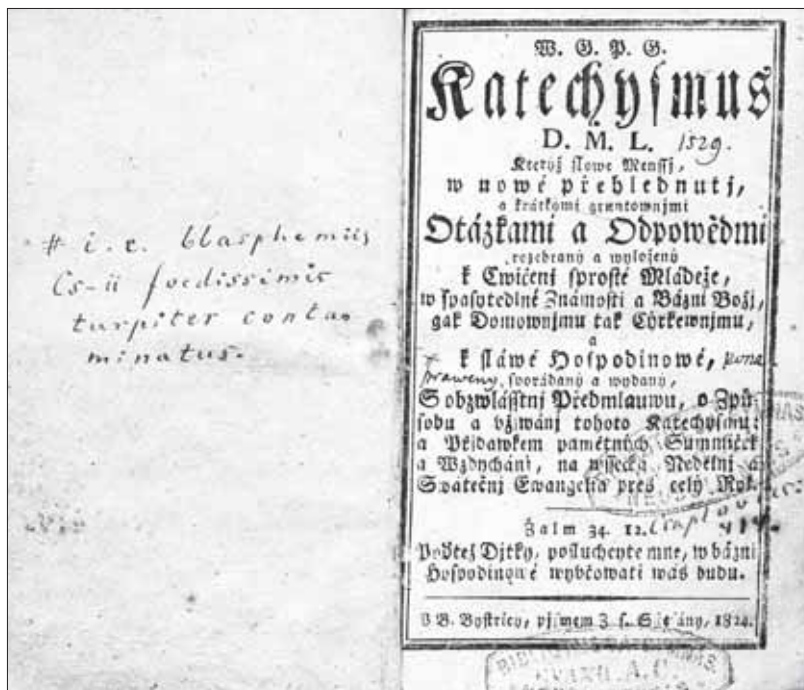
² ÚK SAV, Knižnica ev. a. v. gymnázia v Banskej Bystrici, BB 229: *Catalogus Librorum Joannis Csaplovics de Jaszenova mp Anno 1804 Die 18. Februarii Radvani Confectus*. Druhý súpis: *Inventarium Regularum Mearum*. 1804. Die 1. Decemb. confectum.

³ ÚK SAV, BB 190: HRUŠKOVIC, S. *Katechizmus D.M.L...* . Banská Bystrica : Z. Štefáni, 1823.

⁴ Na existenciu katechizmu a systematického poznámkovania v ňom ma upozornila Mgr. Marta Špániová, PhD., ktorá sa ako externý pracovník Slovenskej národnej knižnice podieľala na spracovaní fondu knižnice Ev. a. v. gymnázia v Banskej Bystrici.

⁵ V knihách je záznam „Csaplovics“ a číslovanie, niekde aj „Csaplovics mp“.

⁶ Napríklad: s. 80: *Kolik jest Bohu? Tristo*. Malé množstvo týchto poznámok neumožňuje urobiť dôsledné porovnanie rúk a jednoznačný záver. Repliky označené * sú dopísané ceruzkou.

Obr. 1 Titulná strana katechizmu a poznámka o jeho „znečistení“ oproti nej

možné, že tiež patria Čaplovičovi, musíme však pripustiť aj to, že sa v jeho diele pokúsil pokračovať neznámy anotátor, resp. že tieto predchádzajú Čaplovičove záznamy. No a napokon sú tu „obťahy“ perom na poznámkach urobených pôvodne ceruzkou a označenia Čaplovičových doplnkov na okraji knihy zvislou čiarou. Je teda možné, že pôvodné poznámky videli a možno aj do nich zasahovali viacerí ľudia. Ide pravdepodobne o zásahy, ktoré vznikli po Čaplovičovej smrti a nie sú v skúmanom prameni dominantné.

Autentičnosť záznamov nepriamo preukazuje i kompatibilita obsahu s inými dielami. Vo svojej *Etnografii*⁷ osvetľuje, ako duchovný pri kázni namiesto „(list) ku Korintským“ povedal „k Vlkolinským“, čím si rozhneval veriacich, pretože to bolo priezvisko miestnych obyvateľov. Replika „Pan apoštol k Vlkolinskim 3 kapit.“ je bez tejto informácie nedešifrovateľná.

⁷ ČAPLOVIČ, J. *Etnografia Slovákov v Uhorsku*, s. 133.

Prepis replík

Katechizmus		
Strana	Text	Čaplovič
[3]	Předmluva [S. Hruškoviča] Laskavý čtenáři! Dejž tobě Hospodin ducha umění a básně své!	a penezí kolik chceš
[30]	vím, že i táto má upřímná práce, bez hanbů a pomluvačů nebude. O kterých však já nic více nepovím, než:	Sto Bohou jim do materi, nech ma bozaju vrit; Kurva jim mat
[31]	Lásce tvé službám hotovy	Samuel Hruskovic 1736 – 1748 sl. b. kazatel v Bistricy
[37]	Předmluva, Doktora Martina Luthera, na Katechysmus	1529
Otázky krátké, místo přístupu ku katechyzmu D. M. L.		
[80]	Kolik gest Bohu?	Tristo*
[87]	Po modlení ... k práci ... oddati se má. Při čemž nejaká písnička spívati se může, jakožto: O přikázaných Božích, aneb ... kteraužby srdce k nábožnosti probuzeno bylo	Na příklad: Pilby tkáč, nema zač, aneb Moc boží divna, myš beží z humna
[89]	Oči všeho tvorů ... každý živočíchů pozhánáním	Žalm. 145. v. 15. 16
[89]	Chvalte Pána ...	že se Slovak najedel; packanini s vydrancem
[90]	[Kterak po stole dekovati mají] ... Všichni národové chvále pána, ... a Pravda jeho zůstává na věky	že sme se najedli opekanců
1	Otázky a odpovědi ... na Katechysmus D. M. L. sepsané	s ponapravením
1	2. Co jest to spasenu (!) býti? Že já po mé smrti k Bohu do nebe přijdu	ak mne tam pustja
1	3. Která jest pravá cesta k spasení: Pravé křestanství	a peníze
2	4. Co přináleží k pravému křestanství? ... Aby křestanský život vedl	pečenku jedl a cmar pil

2	9. A kdež máme slovo Boží? V Písme svatém, a Bibli, a nebo v knihách Starého y Nového zákona	kde jsu pekne rozprávki
3	11. Odkud to víme? ... mluvili svatý boží lidé. 2. Petr. 1, 20. 21.	kdy se dobre napili
5	19. Co učí Zákon? Že máme nětco činiti, a nětco zanechati	a husy nekradnuti
7	Ovšem, to není dobré	ale katolicke
7	31. Odkud to mužeme dokazati? Tak praví Bůh, ... přidat (!) mu Bůh ran ... v Zjev. S. Ján. 22. 18.	dostane 200 palíc
8	37. Pravdali jest, co nekterý [...] učí, [loptoši] ...
9	38. Tedy Písmo Svaté jest tak světlé... že se z něho rozuměti může...? Ovšem. ... Tedy musý Písmo Svaté světlé a patrné býti	jako lampáš
9	39. A však mnohé temné a těžké ržeči nacházeji se v Bibli? Ale takové bývají skrze jiné zřetedlné ržeči vysvětlené	jako kdo chce
11	6. Co svedčí více o Bohu? Svědomí Čzlověka, kteréž se Boha bojí	a palica richtarska
14	20. O čem znějí přikázání druhé tabule? O milování blížniho	a ženi jeho
15	27. Což se tedy víc vyhledává? ... nebo Hospodin hledí k srdcy. 1. Sam. 16, 7	prez okuljare
16	30. To pak sluji Bohové jiní? Všecko so není s Bohem, předce pak od lidí, tak vysoce jako Buh vázeno, ctěno, a milovano byvá.	k. p. dukáti
18	40. Zdálíž y ty toho hřichu se dopauštějí, ... od Hospodina pak odstupuje Srdce jeho. Jerem. 17, 5.	rodyna meštek (?) a přátel p. Boch
20	49. Co Bůh v tomto přikázání nám zakázal? Abychom jména Božího na darmo nebrali	ale za tringeld
25	71. Co tu Bůh od nás vyhledává: Abychom den sváteční světili	A dobre se hostili, a po poludni se v krčme statočne bili
26	74. Proč právě ten den? Ponevadž toho dne, Bůh sám po dokonaném stvoření všech vecy, odpočinul;	a fajku sy zapálil
27	80. K jakému cíli se to stalo? Abychom se na ta velika dobrodiní Boží rozpominali, a jemu za to srdečné dekovali	dobre se najedli a napili

27	82. Kterak se pak má světení dne svátečního díti? S svatým myšlením, svatým mluvením, svatým činěním	a zahalením
28	84. Jaké skutky máme v den sváteční vykonávat? ... Abychom ... svatau Večeři Páne užívali, nábožne se modlili a spívali	a dobre se hostili
29	88. Kde slibuje Krystus Pán svau milostivau přítomnost? Mat. 18, 20. Kdižkoli shromáždí se dva neb tři, ve Jménu mém, tut jsem já u prostřed nich	pri poharu
29	89. Kterak se má po kázání ostatek času vynakladati? K čtení Bibli, k modlení, a k zpívání	a zahálaním; y vajcia škrabaním
33	107. Co maji očekávati ty, který svých rodičů a panu tak potupují a hnevají? Težké zlořečení, a strašlivau pokutu	25 palic na zadek
34	110. Co neposlušní poddani očekávati mají? ... Odsauzení sobě dobudau. K. Řím. 13, 2.	na Dereš
34	113. Kterak je [rodičov, pánov] v poctivosti máme? Když ... jim y zevnitřne všelikau uctivost prokazujeme	a ostudíme kde mužeme
36	110. [správne 120.] Proč pak toto zaslíbení na mnohých poslušných dítkach se nenaplnuje? Ponevadž Bůh vidí, že jim časný kříž, a krátky život na zemi, užitečnější jest	nebo by jich mohl y obesit
38	128. Kolikerým způsobem zabijeme bližního? Srdcem, jazykem, rukau, a posunky	a kijakom
45	159. Kterak se mají, podlé tohoto přikazání, manželé jeden k druhému náležitě ukazovati? Jeden každý svého tovaryše má poradne milovati a ctíti	Rano sa povaditi; na poludnie pomeriti, a večer dve riti, na jeden svoren zbiti. (Pan apoštol k Vikolinskim 3 kapit.)
48	171. Tak tedy nesluší vědomé žádný ukradený statek kauputi, [!] a nebo v domě svém kryti? ... kdož to činí, ten má společnost s zlodejmi, a stává se účastným hříchu jejich	dostane 25.
49	176. Která jest pak nespravedlivá lichva? Když se větší Úrek bere, než sluší, ... že bližní skrze to na zkazu přicházy	nejvíc velky Pani
51	184. Kterak se člověk poctivě a spravedlivě živí? Když pilně pracuje, a rukama svyma něčeho nabývá: A nebo jestli nemuže pracovati, almužny od jijých (!) žádá	a co mu chibí ukradne

58	220. Nenili možne zlých myšlenek docela se uvarovati. Tak jest, toho žádný nemuže se uvarovati, aby mu na mysl nepripadali	U čerta rozum ked kokot nastane
61	232. To když my známe, čeho se máme nejvíce varovati? Abychom proti přikázáním božím nic nečinili	a deti nerobili
62	235. Muže měli pak táto přikázání boží zachovati? Dokonále je zachovati nikoli nemužeme	nebo sme oplani
64	251. Tedy hřích od rodičů na dítky přichází? Ovšem! ... a v hříchu počala mne matka má. V Žalm. 51, 7	nebo byla velka kurva regimentstva
69	273. Dosti o hříchu. Co jsau pak dobré skutky? Všecko to, což křesťan podle desýti přikázání, dobrého před se bere a činí	ked oklame koho muže
83	66. Kolik jest Bohů?	sto
84	Bůh otec, Bůh syn, a Bůh Duch Svatý	a sto Bohou
98 [spr. 89]	101. Kteríž jsau pak zlí Anjele: Diáblové	s rohami a s chvosti
93	121. Proč nás Bůh stvořil, a k čemu jsme na světě? Abychom Bohu a lidem slaužili	a dobre jedli a pili
94	126. Kdo nám pokrm y nápoj, oděv y Obův dává? Náš Bůh	ale za peníze
94	127. Kdo dává hovádkům jich potravu? Pán Bůh	a sluha
95	1. Která jest druhá osoba v božství? Bůh Syn	mladý pán
102	37. Proč se v takové sprostnosti, a chudobě narodil? ... Znáte milost Pána našého Jezu Krysta, že pro nás učiněn jest chudý, jsa bohatý; aby jste vy jeho chudobu zbohatili	ale loptoši ste
104	49. Kdy (!) byla mezy tím jeho duše: V nebeském ráji	krumple jedla
105	53. Podle kterého přirození zstaupil do pekel? Podle lidského	a dal diablu 200 zaucha
105	54. Co učinil v pekle? Dokázal toho, že svíjtezyl a přemohl diábla, a peklo	a fajku sy zapálil
105	55. Kdo ho vzkřísil? On sám se vzkřísil, svau mocy bozskau	a ohen sy zakresal
106	60. Podle kterého přirození Krystus do nebe vstaupil? Podlé lidského	a božske v zálohu nechal u krčmanky!

107	65. Podle kterého přirození, na pravicy boží se posadil? Podle lidského přirození	na zadek
108	73. Jaký pak ortel uslyší pobožní a věřící? Podtež požehnaní otce mého, dědičně vládnete královstvím vám připraveným od ustanovení světa. Mat. 25, 34.	t. j. jezce a pite ak máte peníze
116	19. Co jest cyrkev křesťanská? Jest shromáždění pobožných křestanu, kteříž pravau víru, a pravé náboženství maji	a klamu kde mohu
117	23. Nenili časné štěstí, a zemské pohodlí, znamením pravé cyrkyve jako někteří chtějí?	katolíci
120	36. Skrze co přicházíme k druhému a věčnému životu? Skrze smrt časnou	a šibenicu
120	42. Kde jest peklo? To my neznáme, aniž jest nám potrebi na to se ptati	vet nám čerti cestu ukážu
124	60. Co pak maji očekávati pobožní a věřící? Věčný, radostný život	muzyku anjelsku na gajdach a na drumblach. Tam budu Slovacy od zemi hajduchovat
124	61. Co jest ten věčný, radostný život? Oko nevidalo, ani ucho neslychalo ... co připravil Bůh těm, kteříž ho milují. I. k Kor. 2, 9	opekance s makem
130	14. Odkud to víme: Krystus sám praví: Zač by jste koli prosyli Otce ve jménu mém, dát vám. Ján. 16, 23.	sed non valde
133	33. Proč ne říkáme: Otče můj, ale otče náš? ... Poněvadž ne jen za nás samých modliti se máme, ale y za našeho bližního	lebo sme všecy hladoši a korheli
135 – 6	48. Což tedy chceme, když říkáme: Přijď království tvé? Aby Bůh svau cýrkev vždycky více a více rozšíriti, a rozmnožiti ráčil	aby knazovia víc penezí dostali
136	50. Čím bývá království jeho ... v srdcy našem způsobeno? Skrze svaté slovo, a velebné svátosti jeho	a hriatu palenku
136	52. Jestliž to v naší mocy, abychom sami od sebe tak činili? Nikoli! Bůh skrze Ducha Svého svatého musý nám k tomu pomáhati	ak nechce aby nas čerti vzali
137	56. Kdo vykonává vůli boží v nebi? Anjele a vyvolení, kterýchž my máme nasledovati	To su boží kammerdieneri
139	65. Proč ho jen na den žádáme? Poněvadž o zytřejší den pečovati nemáme	a v noci chleba nekrajame

143	85. Kdo nás pak pokauší a svodí k zlému? Diábel, svet, a vlastní telo naše	nejvíce ten nešťastny kokot
143	87. Kterák svet? Když nám rozličné príležitosti k hříchu poddává	jako pekne nevesti
144	92. Chceli pak Bůh to učiniti? Ovšem! Věrnýt (!) jest Bůh, kterýž nedopustý vás pokaušeti nad vaší možnosť, ale způsobí s pokaušením také vyslobození, aby ste mohli snést. I. Kor. 10, 13.	Nebo u čerta rozum, kdi kokot nastane
145	94. Co jest zlé na tele? Všecko, co tělu bolest, ... činí. 95. Ku příkladu? Nemoc, hlad, vězení	Dereš
146	104. Co tedy mysliti máme, když některý kříž a něštětí musíme trpěti? Že to od Boha pochází, a nám k dobrému slauží	ale po psej materi
146	105. Jestli to jisté, že náš kříž a něštětí od Boha pochází? Nebo kohož miluje Pán, tohoť třesce, ... Žid. 12, 6.	quod mirandum potius quam laudandum
148	116. Kterák zní jeho slib a přípoved? Stane se, že prve než volati budu, ja se ohlásím, ještě mluviti budau, a já vyslyším, ... Izai. 65, 24.	ale sliby se slibují a blazny se radují
149	119. Odkud to máme, že na modlitbu směle říkati můžeme: Amen! To jest: Jistě, jistě, tak se stati má? Že jsme dítky boží	ale loptoši
151	8. Odkud víme, že křest neni samá pauhá voda? Poněvádž mnohém větší moc má nežli voda obecná	čo mlini honí
152	14. Čím se má křstiti? Ničím jiným, než pravau přirozenau vodau	a kijom
152	15. Potřebna jest tedy věc, aby se člověk pokřstiti dal? Ovšem! jestliže chce do království božího vjíti	jinač ho nepustia
154	19. Kterák dáva křst věčný život? Když nás z synů hněvu, syny božími činí	z oplanu loptošou
157	40. Kterák to bylo v starobylé cýrkvi vyznamenáváno? Když ti, kteříž se křtili, cele do vody pohřížováni byli	jako psy
157	41. Co jest starý Adam, který tu pan byti má? Hřích, a zlé žádosti, které jsau nám přirození	U čerta rozum, ked kokot nastane
158 – 9	4. Majili všickai hříchové, jménovite vyčítání býti... ? Nikoli! To jest nemožné... Protož y od tajných očist mne, praví David v Žalm. 19, 13.	a to bol velky zbojník

162	21. A však žádnému do srdce nahlednauti nemohau?	do meštek*
165	12. A snad nám jen znamení těla a krve Krystovy podáváno bývá, jako některý učí?	kalvíni
	Nikoli! Tu neni žádného prázdného znamení	ale oblátky a kisle víno, po 4 gr.
165	14. Tedy ty věříš, že my při večeri Páně, tělo a křev Krystovau, opravdově, ne jen víru, ale y usty, beřeme a užíváme? Y ovšem!	trebars je ne tak
165 – 6	16. Kterak zní to slovo Krystovo? Vezměte a jezte, totoť jest tělo mé: Vezměte a píte, totoť jest křev má.	Davno to bylo
167	23. Kdo nám přísluhuje Večeři Páně? Povolání služebníc Krystovi, a šafári tajemství božích	za 2 groše
167	24. Snad skrze slová ustanovení kteráž kněz říká, chléb a víno promenuje se v tělo a křev Krystovau, jako někteří učí?	katolíci
	Nikoli! nebo S. Pavěl zjevně praví: že chléb při Večeři Páně, jest společnost těla Krystova. I. k Kor. 10, 16.	No či už vieš?
169	29. Neniť tedy dobře, že od některých Večeře Páně, jen pod jedným způsobem lidem se podáva, a křev Krystová se nedává? Ovšem není! Nebo tak činí se kšafftu Krystovému promena, a lidu obecnému krivda	kdy mu k pečení vína nedají
172	45. Co se k pravému a hodnému užívání vyhledává? Aby jeden každý věřil, že tělo a křev Krystová za něho na smrt jest vydaná	bars jest to y ne pravda
173	50. Majili mezy takové nehodné y tí počtení byti, kteří jsau mdlé víry? Nikoli! Nebo jim k dobrému pán Ježiš tau Večeři nařídil, aby skrze ní jejich mdlá víra posylnená byla	dobрым vínem*

Ján Čaplovič v historickej pamäti

Poznámky ponúkajú tri zóny uvažovania: Prvá je zóna kompatibility s etnografickým a publicistickým dielom a jeho filozofickými náhľadmi. Druhá je zóna anotátorovho vnútra – známe či dosiaľ nepoznané stránky svetonázoru a jeho vzťahu k teologickej tradícii. Nad nimi je sféra uvažovania o autorskej sebaregulácii, autencenzúre, vytesnenia náhľadov, ktoré sa v oficiálnych prácach neobjavujú.

Len na prvý pohľad sa môže zdať, že repliky sú prázdnyňm žartovaním. V skutočnosti majú etnografický rozmer a niekoľko styčných bodov s Čaplovičovým etnografickým dielom. Humor a nadhľad podobného druhu sa prejavil napríklad v jeho diele *Slováci v Uhorsku*.⁸ Objavujú sa tu typické slovenské jedlá, hudobné nástroje a náchylnosť Slovákov k alkoholu a krčmovým bitkám. Nájďme ich aj v jeho *Črtách o kultúre, mravoch a spoločenskom živote*.⁹ Niektoré doplnky majú charakter veršikov a pripomínajú *Slovenské verše*.¹⁰ Porovnanie týchto, dnes akýchsi „oficiálnych“ textov a privátnych, možno čisto impulzívnych záznamov, ktoré pravdepodobne nemal nikto vidieť, ukazuje na akýsi predel, na paralelné svety. Poukazuje aj na isté rozpory. Čaplovič vo svojich dielach hodnotí Slovákov eufemisticky, ako vo svojej podstate mravný a počestný národ.¹¹ V katechizme reflektuje ľudskú povahu pod nánosmi náboženskej výchovy značne realistickejšie. Podčiarkuje lenivosť, krádeže, klamstvo, podvod, sexualitu, cudzoložstvo, alkoholizmus, povrchný vzťah jednoduchých ľudí k náboženstvu, náboženským poučkám a transcendentalite. Repliky pripomínajú, že viac ako prikázania a duchovno, je dôležité uspokojenie metabolických a telesných potrieb, prípadne zábava.

V deviatej kapitole *Etnografie* hovorí Čaplovič o náboženstve a mravoch Slovákov. Tvrdí, že Slováci sú vo všeobecnosti nábožní, zdôrazňuje najmä pravidelné vykonávanie náboženských úkonov, ale aj to, že niekedy náboženstvu nerozumejú a často v ľudovej viere dominujú povery či naturalistické predstavy: *O večnom živote mali mnohí predstavu, že v nebi sú dva vrchy, jeden zo samých varených slížov alebo halušiek, druhý z bryndze a v prostriedku je jazero z vriaceho masla. Vraj na súdny deň bude veľké zemetrasenie, ktoré obidva vrchy zvalí do maslového jazera a Slováci budú mať výborné slíže a halušky hotové*.¹² Predstava raja je u nich metaforou uspokojenia základných životných, nie duchovných potrieb, je to predstava výdatného jedla a plného žalúdka. Ďalšie vtipné historky na tému ľudovej viery vypovedajú o autorovom presvedčení, že nemala očakávané duchovné, ale viac naturalizované dimenzie a jej pevnou súčasťou boli povery.¹³ Je to veľmi podobné vnímaniu, aké sa objavuje v katechizme.

Z katechizmu sa vynára vlašný až kritický vzťah k duchovenstvu (*Aby Bůh svau cýrkev vždýcky více a více rozšířiti, a rozmnožiti ráčil. Aby knazovia víc peněz dostali*). Aj táto satira má náprotivok v *Etnografii*. Nielen to. Citovaná kázeň kazateľa Urbana je s Čaplovičovými replikami miestami tak kompatibilná nielen obsahovo (chlipnosť, alkoholizmus, plné brucho a pod.), ale i použitými výrazmi (korheli a pod.), že vyvoláva otázku, či sa pri tvorbe replík nejakým spôsobom neinšpiroval práve ňou –

⁸ ČAPLOVIČ, J. O Slovensku a Slovákoch, s. 7 – 79.

⁹ ČAPLOVIČ, ref. 8, s. 179 – 208.

¹⁰ ČAPLOVIČ, ref. 8, s. 211.

¹¹ ČAPLOVIČ, J. Etnografia Slovákov v Uhorsku, s. 135 – 138. Počestnosť dokladá porovnaním počtu nemanželských detí.

¹² ČAPLOVIČ, ref. 11, s. 120 – 121.

¹³ ČAPLOVIČ, ref. 11, s. 120.

Urban používa jazyk plný nielen ľudových slov a riekaniek, ale aj vulgarizmov.¹⁴ V celom katechizme sú dve latinské repliky, ktoré akoby búrali celý koncept, príp. ukazujú, že anotátor pravdepodobne nijaký koncept nemal, že robil záznamy spontánne. O tom svedčí aj to, že repliky nie sú dopĺňané systematicky, ale celkom náhodne, spontánne tam, kde sa vynoril vtipný nápad. Vrodený zmysel pre humor si všimli všetci, ktorí skúmali jeho život a dielo.¹⁵ Upozornili nás však aj na to, aký mal vzťah ku kresťanskej teologickej tradícii, resp. mali na to pramennú bázu, aby mohli tento vzťah komentovať?

Čaplovičovým myšlienkovým a filozofickým profilom sa detailne zaoberal Vendelín Jankovič. Tvrdí o ňom, že „bol empirikom, teda veril len tomu, čo mohol vidieť a nahmatať“, neuznával abstrakcie a teoretizovanie.¹⁶ Jeho postoj k filozofii bol odmietavý a ironický.¹⁷ Ondrej Mészáros išiel v analýze filozofických postojov ešte hlbšie, aby podčiarkol nezávislé myslenie, skepticizmus, ale aj osobitú recepciu osvietenstva, menovite funkcie rozumu: veril len na zdravý rozum, nepoužíval všeobecný pojem rozumu. Mészáros si v jeho postojoch všimol niečo, čo by sme mohli nazvať „sociálnym darwinizmom“ a zároveň sa domnieval i podčiarkoval, že tieto postoje by nevyvolali až takú nevoľu, keby ich prezentoval neutrálne, nepoužíval iróniu a tvrdé slová.¹⁸ Čaplovič si dovoľil zosmiešniť pojem duša, keď vo svojej reflexii filozofa Herberta použil takúto metaforu: *umiestnil tajný vládny kabinet duše medzi mozog a miechu. Duša sa však odtiaľ môže aj pohnúť a robiť krátke prechádzky po tele. Nie nadarmo ochladzuje a ovláduje Priessnitz najmä krčné stavce, aby lenivú dušu zdvihol z jej postele a vyprovokoval ju k inšpekciám.*¹⁹ Takéto vnímanie duše vo filozofii má svoj náprotivok v postoji k teologickému pojmu duša v katechizme: *Kde byla mezy tím jeho duše: V nebeském ráji. Krumple jedla.*

Medzi Čaplovičovými knihami sa zachovalo vydanie Kantovho diela *K večnému mieru*. K menu autora dopísal: dôkaz, že filozof nepoznal ľudí.²⁰ Aj tu sa prejavil kritický postoj k transcendentálnej filozofii.

¹⁴ ČAPLOVIČ, ref. 11, s. 127 – 132. Jankovič píše o jeho vzťahu ku kňazom: „... nielen jezuiti, ale kňazi vôbec a tu najmä katolícki, netešili sa Čaplovičovej obľube. Najmä v mladších rokoch videl v nich prvých nositeľov všade vetreného obskurantizmu ... bezduchých podporovateľov každého spiatocníctva a najrozhodnejších nepriateľov každého rozumného modernizmu.“ In JANKOVIČ, V. Ján Čaplovič – život, osobnosť, dielo, s. 33.

¹⁵ BRTÁŇ, ref. 1, s. 275.

¹⁶ JANKOVIČ, ref. 14, s. 29; MÉSZÁROS, O. Paradoxy Jána Čaploviča alebo o jednom spôsobe marginalizácie, s. 829.

¹⁷ JANKOVIČ, ref. 14, s. 30.

¹⁸ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 830 – 831.

¹⁹ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 832.

²⁰ ÚK SAV, BB 463: KANT, Immanuel : Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf von... Königsberg : Nicolovius, 1796. V Literárnom archíve SNK sa okrem iných Čaplovičových rukopisov zachovali Litteraria Notata – zväzok obsahujúci rôzne excerpty. Obsahujú aj výpisky nielen z Voltairových zbraných spisov a iných filozofických prác, ale aj Koránu. Môžu byť ďalším zdrojom poznania postojov. ELIÁŠ, M. Z rukopisov Jána Čaploviča, s. 122 – 124.

Mészáros hovorí o časových normách, ktoré hierarchizujú členov spoločnosti, aby upozornil na to, čo nazýva marginalizáciou. Domnieva sa, že Čaplovičov postoj k niektorým nacionálnym a filozofickým otázkam ho predurčoval na marginalizáciu, pretože sa nachádzal mimo zóny dominantných ideológií.²¹ Potvrdilo sa to aj pri kritike tzv. národnej filozofie. Zosmiešnil ju, keď napísal, že po pripustení existencie národnej filozofie môžeme mať i maďarskú astronómiu, fyziku a chémiu a svoju situáciu si neuláhal ani odmietaním vo svojej dobe favorizovaného Hegela,²² ani tým, že si dovoľil upozorniť na to, čo medzi historikmi vyvolávalo búrlivé polemiky ešte v 20. storočí: relatívnosť a nehodnovernosť historiografie a historikov interpretujúcich dejiny subjektívne, v intenciách záujmov a rôznych determinánt.²³

Čaplovič písal svoje názory vo forme klasickej rétoriky, tzv. paradoxov a najčastejšou reakciou na ne bolo ich odmietnutie.²⁴ Vyčítali mu, že priveľa ironizuje, málo argumentuje a spochybňuje panujúce idey národa.²⁵ Pre naše skúmanie je dôležité Mészárosovo konštatovanie o tom, že odmietavý postoj viedol k tomu, že sa odmlčal a takto sa z diskurzu vytratilo myslenie posudzujúce ideológie podľa vzoru prírodovednej racionality.²⁶

Keď sa Čaplovič stretol s tvrdým odmietnutím filozofických a nacionalistických postojov, teda tém, o ktorých je bežné diskutovať, či dokonca sa to priamo vyžaduje, nemohol očakávať, že spoločnosť akceptuje jeho nekonsezuálne stanovisko k téme, o ktorej sa diskutovať viac nemalo ako malo – k náboženskému kánonu. Mészáros sa o jeho vzťahu k náboženskej tradícii a internom náboženskom presvedčení nezmieňuje, zato Jankovič si ho všimol. Hovorí o prirodzenom náboženstve a vysmievaní sa z kultov. Zároveň tvrdí, že v druhej štvrtine 19. storočia jeho „pôvodný deizmus ustupoval viac teizmu a kladnému hodnoteniu pozitívneho náboženstva“ a „viera v Boha mu bola základom pre každý spoločenský poriadok a mravnosť“.²⁷ Porovnanie tohto konštatovania s replikami v katechizme spochybňujúcimi Bibliu, existenciu Boha, raja, duše, Krista ako syna Boha a pod. nás privádza k nemalým pochybnostiam o hodnovernosti tohto konštatovania. Repliky písal Čaplovič do katechizmu v práve v období, o ktorom hovorí Jankovič. Teizmus sa však ironizovaním trojjedinosti Boha a de facto celého katechetického systému nevyznačuje. Jankovič pri svojom hodnotení mohol vychádzať z Čaplovičových publikovaných článkov. V článku *Ueber die Aufklärung* okrem iného zdôrazňuje, že osvietenstvo nie je to isté, čo voľnomyšlienkarstvo, nevedie k nihilizmu a k výsmechu zo spo-

²¹ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 833.

²² MÉSZÁROS, ref. 16, s. 833.

²³ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 834.

²⁴ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 834.

²⁵ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 836.

²⁶ MÉSZÁROS, ref. 16, s. 836.

²⁷ JANKOVIČ, V., ref. 14, s. 31 – 33.

čenského poriadku.²⁸ Článok *Velká vážnost náboženstva* je naozaj potvrdením nenahraditeľnej funkcie kresťanstva v spoločnosti. Čaplovič satirizuje polyteizmus a vyzdvihuje Božie vnuknutie ako dar a náboženstvo ako dôležitú súčasť ľudského vnútra, ktoré robí ľudí a svet lepším.²⁹ Je to osvetový článok určený jednoduchým ľuďom a Čaplovič ho publikoval aj v nemčine. Porovnanie s katechizmom evokuje rozdvajenie. Zdá sa, že Čaplovič bol schopný písať to, čo nebolo v súlade s jeho vlastným presvedčením. Aké teda bolo jeho náboženské presvedčenie, keď odmietneme Jan-kovičovo konštatovanie o teizme? Pohľad do katechizmu hovorí o odmietaní transcendentálneho sveta a teologického systému založeného na vierohodnosti Biblie (*A kdež máme slovo Boží? V Písme svätém, a Bibli, a nebo v knihách Starého y Nového zákona. Kde jsu pekne rozprávki a i.*) Má teda atribúty deizmu, agnosticizmu alebo ateizmu. V kontexte s Čaplovičovými publikovanými textami by to mohol byť holbachovský svetonázor typu: Boh neexistuje, ale jednoduchým ľuďom to radšej nehovorte. Tento konštrukt však nemožno presvedčivo preukázať.

Preukázať však môžeme to, že Čaplovič sa o náboženský kánon zaujímal. Medzi knihami z jeho knižnice je i latinsko-grécke vydanie Nového zákona. Obsahuje množstvo marginálnych latinských i gréckych poznámok a ich analýza v budúcnosti môže priniesť hlbšie poznanie jeho teologických statusov.³⁰ Čaplovič dokázateľne čítal i Korán.

Zájum o biblický text a stanoviská k nemu však nevyvracajú ľahostajnosť voči akejkoľvek transcendentálnosti prejavujúcej sa aj v jeho filozofických postojoch. Ľahostajný či odmietavý vzťah k náboženskej tradícií mu spoločenský tlak na udržiavanie kánonu neumožnil zverejniť. Irónia a sarkazmus mu boli vlastné a svoj postoj k náboženstvu si ventiloval napríklad poznámkami v katechizme. Pravdepodobne ich nemal vidieť nikto alebo len niekoľko spriaznených bytostí.

Vnútorň rozpor medzi oficiálnymi Čaplovičovými prácami a súkromnými poznámkami môžeme vnímať v kontexte sociálnej a literárnej komunikácie, v kontexte súčasných sociologických a psychologických prístupov k tomu, čo sa niekedy nazýva autocenzúrou. Vieme, že pri publikovaní mal opakované problémy s cenzúrou. Cenzúra ako spoločenská represívna inštitúcia je však len jednou stránkou ochrany spoločenského kánonu.³¹ Sociológovia i psychológovia upozorňujú na to, že cenzúra v podobe autoregulácie a inhibícií autora je neodstrániteľnou súčasťou komunikačného procesu. Je produktom trvalého strachu zo sociálnej represie, ktorá môže byť následkom narušania tohto kánonu. Na vnímanie komunikovaného obsahu pôsobia teda nielen oficiálne štruktúry cenzúry, ale aj subtilné a subjektívne re-

²⁸ Neues Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 1830, roč. 2, č. 9, s. 61 – 64.

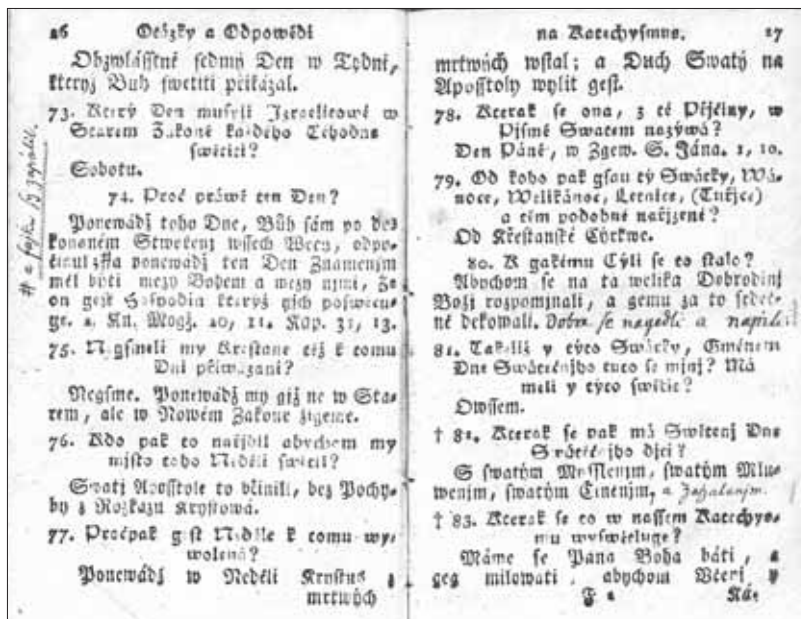
Článok publikoval aj v Pressburger Zeitung.

²⁹ Orol Tatranský, 1845, roč. 1, č. 19, s. 145 – 147.

³⁰ ÚK SAV, BB 142: Novum testamentum graecum... Wittebergae : Teubner, 1737.

ELIÁŠ, M., ref. 20, s. 123.

³¹ ASSMANN, Aleida – ASSMANN, J. Kánon a cenzura jako kulturně-sociologické kategorie.

Obr. 2 Poznámky v texte

gulácie. Cenzúra je tým dokonalejšia a neviditeľnejšia, čím viac platí, že každý účastník komunikácie hovorí len to, čo je objektívne povolené.³² Niekedy sa nazývajú aj inhibície, zavrhnutie alebo vytesnenie.³³ Obsah vytesnený z oficiálnej komunikácie sa niekedy vynorí z neoficiálnych súkromných textov – z poznámok či súkromnej korešpondencie. Poznámky nám ukazujú jeho inhibície, ukazujú to, čo sa z jeho osobnosti, myšlienok a postojov do spoločenskej komunikácie nedostalo.

Je tu ešte jedna, nie marginálna okolnosť, ktorú môžeme vnímať v kontexte uvedeného: Čaplovič ukončil svoj život samovraždou.³⁴ Možno ju interpretovať ako rozchod s teologickým systémom, pretože je v protiklade s kresťanskou odovzdanosťou proti údeltu a tézou „Boh mi život dal a Boh mi ho vezme“.

Záver

Ján Čaplovič napísal a vydal 31 kníh, vyše 400 publicistických článkov a štúdií... Ako pokračovateľ a spolupracovník J. Kollára a P. J. Šafárika sa stal obrancom svojho zaznávaného a maďarizáciou odnárodňovaného národa a oslavovateľom slovenského ľudu i jeho geniality.

³² BOURDIEU, P. Cenzúra a užití formy, s. 52.

³³ BUTTLEROVÁ, J. Zavrženo: jazyk cenzury, s. 84 – 85.

³⁴ BRTÁN, R., ref. 2, s. 274.

*Ukázal cestu i L. Štúrovi k stredoslovenčine, bránil svoju materinskú i otcovskú reč a svoj národ až do smrti.*³⁵

Čaplovičov „heretický“ katechizmus pomáha poznať lepšie jeho osobnosť nielen v tradičných dimenziách aktéra toho, čo bolo predzvestou národného hnutia. Umožňuje nahliadnúť pod povrch schémy, do ktorej historiografia ukryla jeho zložitú individualitu. Poukazuje na obmedzenia našej vlastnej metodológie.

Vtipné, sarkastické, ateistické a miestami vulgárne záznamy v základnej učebnici kresťanskej viery odkrývajú nepoznané psychologické vrstvy a svetonázorové postoje. Len na prvý pohľad sú nekompatibilné s obrazom intelektuála. Pri hlbšom skúmaní vidíme línie prepojenia s celoživotným záujmami a témami (etnografia, slovenské etnikum, filozofia), ktoré však vedú do bočných chodieb k tomu, čo „sa nehovorí“, a preto by sa mohlo zdať, že „nie je“.

Poznanie Čaplovičových filozofických a náboženských postojov sa zastavilo v bode „empirizmus“ a „deizmus“. Panuje zhoda v tom, že vnímal filozofiu i náboženstvo ako akési príručky na život. Všetci, ktorí sa zaoberali jeho vnútrom, hovoria tiež o odmietaní transcendentálneho sveta. Nehovoria, nekladú si otázky týkajúce sa spochybňovania náboženstva a náboženskej tradície, jej funkcie. Z replík v katechizme sa však jednoznačne vynára. Katechizmus prešiel viacerými rukami a nikto dosiaľ tento nález nezverejnil. Medzi konštatovaním nálezu replík počas investigatívneho spracovania fondu knižnice a publikovaním tejto štúdie ubehlo približne desať rokov – desať rokov striedavého nadšenia a zavrhnutia myšlienky pracovať s nálezom, zverejniť jeho obsah a interpretovať ho. Tabuizácia možno nie je presné pomenovanie stavu, keď historik váha, ako a či vôbec zverejniť, že ikona slovenských dejín mala vo svojej verbálnej výbave vulgarizmy, ironizovala a spochybňovala Bibliu. Obyčajná náboženská knižka nám ukazuje nielen to, ako pôsobia inhibície v historiografii, ale v spoločenskej komunikácii vôbec, ako pôsobí subtilná, no účinná forma autocenzúry – vytesnenie neprijateľných extrémov z diskurzu. Nie je to cenzúra, ktorá nás prenasleduje, ale cenzúra, ktorú sami vytvárame.

Spontánne, „tajné“ záznamy ukazujú na rozpoltenie, v ktorom žijú tí, ktorí nechcú pocítiť akúkoľvek formu represie za zverejňovanie nekonsenzuálneho obsahu. Čaplovič písal články o význame náboženstva v spoločnosti. Vo svojich etnografických prácach tu a tam spochybnil duchovenstvo, jezuitov, ľudovú vieru, ironizoval poveru, ale nikdy nespochybňoval samotný teologický systém kresťanstva. Svoju náboženskú nekonformnosť neukazoval, pretože vcelku dosť nepriateľov mu prinieslo nekonformnosť v zóne nacionálnej ideológie a spoznal problémy s oficiálnou cenzúrou.

Téza o význame provenienčného výskumu v dejinách knižnej kultúry nie je precenením zachovaným historických knižníc alebo ich častí. Naopak, historické knižnice dnes nie sú len prameňom k dejinám zberateľstva, čitateľstva, nie sú len no-

³⁵ BRTÁŇ, ref. 1, s. 294 – 295.

sitelkami paušálov o kultúrnom dedičstve. Ich pramenný potenciál spočívajúci v subjektívnom vzťahu *čitateľ – kniha* môže prispieť nielen k poznaniu historických osobností, dobového diskurzu, ale aj k poznaniu toho, čo bolo z neho vytesnené – k demytologizácii. Kniha so stopami recepcie je v ideálnom vnímaní ego-dokumentom vedúcim k psychológii svojho čitateľa, k jeho individualite. Len poznanie konkrétnej historickej individuality môže viesť k pochopeniu hromadných, typických historických javov, zároveň k poznaniu mechanizmov formovania historickej pamäti z autentickej minulosti plnej toho, čo v nej v intenciách našich ideológií marginalizujeme, či nechceme vidieť.

Zoznam bibliografických odkazov

- ASSMANN, A., ASSMANN, J. Kánon a cenzura jako kulturně sociologické kategorie. In *Nebezpečná literatura? : Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Zost. T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer. Brno : Host, 2012, s. 21 – 50.
- BOURDIEU, P. Cenzura a užití formy. In *Nebezpečná literatura? : Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Zost. T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer. Brno : Host, 2012, s. 51 – 82.
- BRTÁŇ, R. Literárna činnosť Jána Čaploviča (1780 – 1847). In Čaplovič, J. *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava : SPN, 1997, s. 273 – 295.
- BUTLEROVÁ, J. Zavrženo : jazyk cenzury. In *Nebezpečná literatura? : Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Zost. T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer. Brno : Host, 2012, s. 83 – 102.
- ČAPLOVIČ, J. *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Prel. R. Brtáň. Bratislava : SPN, 1997. 301 s.
- ČAPLOVIČ, J. *O Slovensku a Slovákoch*. Zost. a prel. V. Urbancová. Bratislava : Tatran, 1975. 266 s.
- ELIÁŠ, M. Z rukopisov Jána Čaploviča. In *Literárny archív 18/1981*. Martin : Matica slovenská, 1982, s. 120 – 124.
- JANKOVIČ, V. *Ján Čaplovič – život, osobnosť, dielo*. Martin : Matica slovenská, 1945. 211 s.
- MÉSZÁROS, O. Paradoxy Jána Čaploviča alebo o jednom spôsobe marginalizácie. In *Filozofia*, 2006, roč. 61, č. 10, s. 827 – 837.

NAGY, I. Príspevok k dejinám knižnice banskobystričského evanjelického gymnázia. In *Knižnica*, 2003, roč. 4, č. 1, s. 18 – 20.

VIERIKOVÁ, M. Knižnica banskobystričského ev. a. v. gymnázia. In *Knihy 95 – 96*. Martin : Matica slovenská, 1997, s. 158 – 165.

Catechism of Ján Čaplovič: Readers notes as the source of knowledge of historical figures?

Ivona Kollárová

The study pays attention to discovery of manuscript notes of Slovak ethnographer and journalist Ján Čaplovič in Lutheran catechism, which belonged to his own library. It points out that, despite considerable interest of historians, our knowledge of this historical figure isn't complete and it brings us to some kind of schematisation towards an ideal image of nationally orientated enlightener. The discovery of manuscript notes reveals unnoticed or overlooked personal character of this annotator, his authentic opinion of Slovak ethnic group and his non-standard attitude to religious tradition. Our study reflects not only the compatibility, but also discrepancy between his officially published ethnographic, or journalistic works and ours discovery. It leads us to author's inner inhibitions and to conclusion that, perspectives and opinions which weren't conforming were excluded from discursus. Finally, it brings us to consideration that, historical memory is formed not only by knowing the history and its explanation, but also by making taboos and elimination of everything that disturb an adaptation of knowledge into current ideologies. Author emphasizes that, potential of preserved historical libraries, which is based on relation between reader and book, can make a contribution to knowledge of historical figures, period discursus and understanding of that, what was excluded from it.

Ein Verlagsarchiv als Quellenfundus für die Rekonstruktion der Interferenzen von Buch-, Wissenschafts- und Sozialgeschichte

Marcus Conrad

Anhand des geschlossen überlieferten Verlagsarchivs Gebauer-Schwetschke, das im Stadtarchiv Halle (Saale) verwahrt wird, lassen sich das Forschungspotential derartiger Überlieferungen und mögliche Fragestellungen für die Arbeit mit verlagsgeschichtlichen Originalquellen exemplarisch in herausragender Weise darstellen, auch im Hinblick auf die nötige sozial- und geistesgeschichtliche Kontextualisierung der überlieferten Dokumente.¹ Der Bestand umfasst insgesamt über 200 dicht gefüllte Archivkartons bzw. ca. 30 lfm (laufende Meter), wodurch die Wirksamkeit der geschäftlich-familiär verbundenen halleschen Druckerei-, Verlags- und Buchhandelsfirmen Gebauer, Hemmerde, Hemmerde & Schwetschke sowie Gebauer-Schwetschke in der Zeit von 1728 bis zur Auflösung des Unternehmens nach 1945 dokumentiert wird. Er beinhaltet zum größten Teil die Verlagskorrespondenz vor allem des 18. und 19. Jahrhunderts, weiterhin Geschäfts- und Druckereibücher, Drucksachen, einzelne Manuskripte bzw. Manuskriptfragmente etc.² Besonders hervorzuheben ist die reichhaltig erhaltene Verlagskorrespondenz, die für den gesamten Zeitraum überliefert ist und Autographen von bedeutenden Verlagsautoren, Kunden, Verlagsberatern, Vertriebspartnern, Buchhändlerkollegen sowie weiteren Personen und Dokumente verschiedener Institutionen enthält. Hierin liegt das außerordentliche wissenschafts- und sozialgeschichtliche Forschungspotential

¹ Vgl. auch CONRAD, M. Ein deutscher Verlag der Aufklärung mit europäischer Ausstrahlung : Zu Umfang, Struktur, Erschließung und Verwertbarkeit des Verlagsarchivs Gebauer – Schwetschke im Stadtarchiv Halle. In Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte. B.18. Wiesbaden : Harrasowitz, 2009, s. 367 – 372.; SCHULZ, M. „Staronový archív“ : Sprístupnenie fondu pozostalosti vydavateľstva Gebauer – Schwetschke v Halle/Saale. In Studia Bibliographica Posoniensia. Bratislava : Univerzitná knižnica v Bratislave, 2012, s. 244 – 248.

² S. dazu URL: <<http://www.gebauer-schwetschke.halle.de>>.

des Verlagsarchivs, das durch eine nähere Betrachtung zweier bedeutender Publikationsprojekte später exemplarisch vorgeführt werden soll: die in 24 Teilen zwischen 1740 und 1753 erschienene, von Johann Georg Walch besorgte Luther-Edition, und das zwischen 1774 und 1804 in 30 Stücken publizierte naturkundliche Journal *Der Naturforscher*.

Beide Werke wurden über das Pränumerationsverfahren vertrieben und finanziert, das bei den meisten Verlagsunternehmungen Gebauers das zentrale Geschäftsprinzip bildete.³ Das heißt, dass die Abnehmer sich bereits vor der Drucklegung zum Kauf verpflichteten, indem sie einen Teil der Kaufsumme oder den ermäßigten Endpreis vorausbezahlten und damit die Verlagskosten letztendlich selbst trugen. Dies geschah in der Regel über sogenannte Kollekteure, die Pränumeranten warben, Vorschussgelder einkassierten sowie die Bestellungen an Gebauer weiterleiteten, und zog eine umfangreiche Korrespondenz zwischen Verleger, Vertriebspartnern und Käufern nach sich. Hiervon ist das Verlagsarchiv Gebauer-Schwetschke entscheidend geprägt, was ihm auch im Vergleich mit ähnlichen Überlieferungen seinen spezifischen Charakter verleiht.

Verlagsarchive haben gerade in den letzten Jahren vermehrt das Interesse der wissenschaftlichen Forschung gefunden.⁴ Als Vergleichsbeispiele sind hier etwa die Verlagsarchive in der Berliner Staatsbibliothek zu nennen: die der Staatsbibliothek übereigneten, digital zu erschließenden historischen Archive der Firmen Mohr-Siebeck (1181 Kartons, Laufzeit 1801 – 1975) und Vandenhoeck & Ruprecht (ca. 400 lfm, Laufzeit 1735 – 2000), außerdem die analog über Findbücher zugängliche Verlegerkorrespondenz Friedrich Nicolais.⁵ Ein anderes prominentes Beispiel ist das u.a. von Robert Darnton als Grundlage seiner wegweisenden Studien genutzte Archiv der Société typographique de Neuchâtel.⁶ Im deutschsprachigen Raum könnte man

³ Zu den Besonderheiten des Pränumerationsverfahrens vgl. bes. Pränumerationen im 18. Jahrhundert als Geschäftsprinzip und Marktalternative. PELGEN, ES. (Hg.). *Ruhpolding u.a.: Rutzen*, 2009. 148 s.

⁴ Als ältere Bestandsaufnahme zu einschlägigen Überlieferungen s. VOLKE, W. „Viel gerettet, viel verloren ...“: Vom Schicksal deutscher Verlagsarchive. In *Buchhandelsgeschichte*. B.81 – B.90. 1984/3. Frankfurt/M.: Buchhändler – Vereinigung, 1984. Einen aktuellen Überblick bieten HAUG, Ch., POETHE, L. *Zum wissenschaftlichen Stellenwert von Verlagsarchiven für die Buchhandels- und Verlagsgeschichtsschreibung in Deutschland*. In *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*. B.19. Wiesbaden : Harrassowitz, 2010. 409ff. Prinzipiell zum Forschungspotential, mit vorrangiger Konzentration auf jüngere Verlagsarchive, vgl. die Beiträge in „Ungeöffnete Königsgräber“: Chancen und Nutzen von Verlagsarchiven. FÜSSEL, S. (Hg.). Wiesbaden : Harrassowitz, 2013.

⁵ Vgl. WEBER, J. *Verlagsarchive der Staatsbibliothek : von Nicolai bis Vandenhoeck & Ruprecht*. In *Stiftung Preußischer Kulturbesitz : Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz*. B. 46. Berlin : Mann, 2010.

⁶ Vgl. u.a. DARNTON, R. *The Business of Enlightenment : A Publishing History of the Encyclopédie, 1775 – 1800*. Cambridge, Mass. [u.a.] : Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1979.; *L'édition neuchâteloise au siècle des Lumières : la Société Typographique de Neuchâtel (1769 – 1789)*. SCHLUP, M. (Hg.). Neuchâtel : Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel, 2002.; *Le rayonnement d'une maison d'édition dans l'Europe des Lumières : la Société Typographique de Neuchâtel 1769 – 1789*. DARNTON, R., SCHLUP, M. (Hg.). Neuchâtel [u.a.] : Bibliothèque Publique et Universitaire [u.a.], 2005.

weiterhin das hinsichtlich des Umfangs und der Laufzeit mit dem Nachlass Gebauer-Schwetschke vergleichbare Vieweg-Archiv in der Universitätsbibliothek Braunschweig anführen, das neben der Verlagskorrespondenz ebenfalls Geschäftsbücher und Manuskripte sowie eine Bibliothek mit Belegexemplaren aus der Verlagsproduktion enthält.⁷ Auch die Sammlung Perthes in der Forschungsbibliothek Gotha zeichnet sich durch die nicht weniger als 124 000 Bände von der Mitte des 18. bis zum Ende des 20. Jahrhunderts umfassende Verlagsbibliothek aus, die neben Belegexemplaren auch Rezensionsexemplare, einschlägige zeitgenössische Neuerscheinungen und Fachliteratur als Quellenbasis für die hauseigene Produktion enthält.⁸ Außer der Bibliothek und Kupferplatten für die Landkartenherstellung beinhaltet auch dieser Bestand ein Archiv mit handschriftlicher Korrespondenz der Verlagsleitung, Autoren, Geschäftspartner und Abnehmer seit der Firmengründung um 1785.⁹

Neben diesen Fällen, die zeitlich-inhaltlich eine größere Nähe zum Verlagsarchiv Gebauer-Schwetschke aufweisen, sind hier noch kurz mehrere neuere Überlieferungen anzuführen, zunächst die in Leipzig befindlichen Quellenbestände besonders zu Verlagen der ehemaligen DDR wie Gustav Kiepenheuer, Brockhaus, Insel oder Reclam.¹⁰ 2009 wurde das Mainzer Verlagsarchiv offiziell eingeweiht, das neben den Bereichen Sachbuch, Taschenbuch sowie Kinder- und Jugendbuch aus dem Verlagsarchiv Rowohlt – dessen belletristischer Teil mit der Autoren- und Verlegerkorrespondenz, Manuskripten und weiteren Geschäftsunterlagen dem Deutschen Literaturarchiv in Marbach übergeben wurde – Nachlässe von bundesdeutschen Verlagen der Nachkriegszeit wie der Europäischen Verlagsanstalt, Rotbuch

⁷ Vgl. die instruktive Online-Präsentation des bereits gut erschlossenen Bestandes unter der URL: <<http://www.biblio.tu-bs.de/vieweg-archive>>.

⁸ Der Bestand wurde bislang primär global erschlossen und in verschiedenen Online-Portalen nachgewiesen, ohne eine detaillierte Verzeichnung der einzelnen Dokumente. Vgl. die Präsentation unter der URL: <<http://www.uni-erfurt.de/de/sammlung-perthes>>. Vgl. auch die einschlägigen Publikationen von Petra Weigel, u.a. WEIGEL, P. Die Sammlung Perthes Gotha, Forschungsbibliothek Gotha. Berlin : Kulturstiftung der Länder [u.a.], 2011; zuletzt WEIGEL, P. Das Archiv der Sammlung Perthes Gotha. In *Archive in Thüringen : Mitteilungsblatt*. Weimar : Thüringisches Hauptstaatsarchiv [u.a.], 2013, s. 12 – 15.

⁹ Den sozial- und wissenschaftsgeschichtlichen Quellenwert dieser Überlieferung veranschaulicht etwa folgender Aufsatz von GÜTLER, N. Unsichtbare Hände : die Koloristinnen des Perthes Verlags und die Verwissenschaftlichung der Kartographie im 19. Jahrhundert. In *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. B.68. Berlin u.a.: de Gruyter, 2013.

¹⁰ Vgl. u.a. POETHE, L. Leipziger Verlagsgewerbe 2005 – eine vorläufige Bestandsaufnahme und eine Projektskizze. In *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*. B.16. Wiesbaden : Harrassowitz, 2007.; GÄBLER, M. Was von der Buchstadt übrig blieb: die Entwicklung der Leipziger Verlage nach 1989. Leipzig : Plöttner, 2010.; LAUX, C. Reclam als Erinnerungsspeicher und Labor : zum Projekt „Leipziger Verlagsarchive“. In *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*. B.19. Wiesbaden : Harrassowitz, 2010. Zum zeit- und buchhandelsgeschichtlichen Hintergrund vgl. auch LINKS, Ch. Das Schicksal der DDR-Verlage : die Privatisierung und ihre Konsequenzen. Berlin : Links, 2009.

und Syndikat aufbewahrt, erschließt und der buchwissenschaftlichen Forschung zur Verfügung stellt.¹¹

Das Verlagsarchiv Gebauer-Schwetschke zeichnet sich gegenüber den zuvor erwähnten Beständen, deren historische Entstehung zum Teil in dieselbe Phase zurückreicht, besonders durch die dichte Überlieferung der Korrespondenz der zweiten Hälfte des 18. und des ersten Viertels des 19. Jahrhunderts aus, da die erhaltenen Briefe die verlegerischen Aktivitäten in dieser Phase – durchgehend und zeitdeckend – authentisch dokumentieren. An den erhaltenen Dokumenten wird eine außerordentliche geographisch-territoriale Spannweite der buchhändlerischen Kontakte Gebauers über den mitteldeutschen Raum hinaus besonders nach Schlesien, in die baltischen Ostseeprovinzen bis nach Russland, in die Territorien der Habsburgermonarchie, außerdem nach Holland, ins Elsass und nach Frankreich, nach Italien oder auch nach England deutlich.¹²

Das lässt sich anhand der folgenden, weit ausgreifenden Gebauerschen Publikationsprojekte des 18. Jahrhunderts demonstrieren.

Wissenschaftspolitik und Konfession: Die Luther-Ausgabe

Bei der Gründung der Universität Halle mit den offiziellen Inaugurationsfeiern im Jahr 1694 dürften – neben der Einrichtung einer leistungsstarken Landesuniversität im Vorfeld der Begründung des Königreichs Preußen, die 1701 erfolgen sollte – nicht zuletzt konfessionelle Motive eine zentrale Rolle gespielt haben. Demnach war die vorherrschende lutherische Prägung der neuen Universität besonders der Tatsache geschuldet, dass der überwiegende Teil der kurbrandenburgischen Landeskinder wie die Landstände dem Luthertum anhängen und die bis dahin einzige lutherische Landesuniversität in Königsberg weit abgeschnitten vom Kernland gelegen war.¹³ So verwundert es nicht, dass das Anfangsprogramm eines halleschen Verlags, dessen Etablierung in die florierenden Jahrzehnte nach Begründung der Universität fällt, wesentlich durch Ausgaben der Schriften Luthers bestimmt war. Unter den ersten von Johann Justinus Gebauer, der von 1724 bis 1730 eine Buchdruckerlehre bei Christian Franziscus Buch in Jena absolviert hatte und am 24. Oktober 1733 die Druckerei der Witwe Orban in Halle übernahm¹⁴, selbst verlegten Artikeln standen entsprechend die von dem Jenaer Theologen Johann Georg Walch herausgegebenen Luther-Editionen im Mittelpunkt, zunächst 1737 dessen

¹¹ Vgl. die über die Homepage des Mainzer Instituts für Buchwissenschaft zugänglichen Informationen unter der URL: <<http://www.buchwissenschaft.uni-mainz.de/verlagsarchiv.html>>., sowie u.a. die Darstellung von GISEVIUS, C., OBAL, B. Das Mainzer Verlagsarchiv. In „Ungeöffnete Königsgräber“: Chancen und Nutzen von Verlagsarchiven. FÜSSEL, S. (Hg.). Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.

¹² Vgl. die Online-Präsentation unter der URL: <<http://www.gebauer-schwetschke.halle.de>>, auf die hier später noch genauer eingegangen werden soll.

Auslegung der Epistel St. Pauli an die Galater und die *Kirchenpostille*¹⁵, im folgenden Jahr die *Hauspostille*¹⁶ und 1739 schließlich Luthers *Auslegung des ersten Buchs Mosis* in zwei Bänden¹⁷, die dann nochmals als Teil 1 und 2 der ab 1740 im Verlag Gebauer publizierten *Sämtlichen Schriften* Luthers erschienen.¹⁸

Anhand der vorliegenden Quellen lässt sich nicht ohne Weiteres ermitteln, auf welche Weise die Kooperation zwischen Gebauer und Walch, der 1693 im thüringischen Meiningen geboren wurde, ab 1710 in Leipzig studierte und ab 1718 an der Universität Jena zunächst als Extraordinarius und ab 1728 schließlich bis zu seinem

-
- ¹³ Zu den administrativen und konfessionellen Hintergründen der Universitätsgründung in Halle vgl. u.a. CORDES, H. *Hilaria evangelica academica : das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, bes. 119ff. Zugleich waren in Halle einerseits der Pietismus aufgrund des Spenerschen Einflusses sowie des Wirkens von August Hermann Francke, andererseits die reformierte Konfession durch die nach 1685 in der Stadt angesiedelten Hugenotten und Pfälzer sowie Schweizer Glaubensflüchtlinge fest verankert, so dass auch diese Glaubensrichtungen in der Universitätsgeschichte eine maßgebliche Rolle spielten, der Pietismus mit den gleich in der Anfangszeit neben Francke berufenen Professoren Breithaupt und Anton in der Folge das Profil der theologischen Fakultät sogar vorrangig bestimmte. Vgl. u.a. ALBRECHT-BIRKNER, V., STRÄTER, U. *Lutherische Orthodoxie in Halle – theologische Profile, Frömmigkeit und die Auseinandersetzung mit dem Pietisten*. In *Geschichte der Stadt Halle*, Bd. 1. : Halle im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. FREITAG, W., RANFT, A. (Hg.). Halle : Mitteldeutscher Verlag, 2006.; SKRZYPKOWSKI, J. *Fremde Nachbarn – die französische Kolonie in Halle von ihrer Gründung 1686 bis zur Auflösung 1808/09*. In ebd. Als neuere, umfassende Untersuchung s. TAATZ-JACOBI, M. *Erwünschte Harmonie : die Gründung der Friedrichs-Universität Halle als Instrument brandenburg-preußischer Konfessionspolitik – Motive, Verfahren, Mythos (1680 – 1713)*. Berlin: De Gruyter, 2014.
- ¹⁴ Zur Verlagsgeschichte vgl. bes. NEUSS, E. *Gebauer – Schwetschke : Geschichte eines deutschen Druck- und Verlagshauses 1733 – 1933*. Halle : Gebauer, 1933.; KERTSCHER, H.-J. *Der Verleger Johann Justinus Gebauer. Mit einem Anhang : Ungedruckte Briefe aus dem Geschäftsnachlaß der Druckerei Gebauer & Schwetschke*. Halle : Hallescher Verlag, 1998.
- ¹⁵ WALCH, Johann Georg (Hg.). *D. Martin Luthers Vollständige Auslegung der Epistel St. Pauli an die Galater*. Halle: Gebauer, 1737.; WALCH, Johann Georg (Hg.). *D. Martin Luthers Vollständige Kirchen-Postill: darinnen die Erklärung derer Episteln auf alle Sonn- und hohe Fest-Tage, wie auch derer evangelischen Texte auf die Fest- und Apostel-Tage, und anderer erbaulichen Materien befindlich*. 3 Teile. Halle : Gebauer, 1737. Bereits zuvor hatte Gebauer mehrere Druckaufträge zu Schriften Luthers ausgeführt, ohne diese selbst zu verlegen, so 1735 und 1736 unter der Herausgeberschaft Heinrich Mildes, 1736 weiterhin eine kurze homiletische Abhandlung von Johann Muthmann zu Luthers *Kirchenpostille*.
- ¹⁶ WALCH, Johann Georg (Hg.). *D. Martin Luthers Haus-Postill, oder Erklärung der Evangelien auf alle Sonn- Fest- und Apostel-Tage*. 2 Bände. Halle : Gebauer, 1738.
- ¹⁷ WALCH, Johann Georg (Hg.). *D. Martin Luthers Gründliche und Erbauliche Auslegung des Ersten Buchs Mosis*. 2 Teile. Halle : Gebauer, 1739.
- ¹⁸ WALCH, Johann Georg (Hg.). *D. Martin Luthers sowol in Deutscher als Lateinischer Sprache verfertigte und aus der letztern in die erstere übersetzte Sämtliche Schriften*. Herausgegeben von Johann Georg Walch, der heiligen Schrift Doctor und Prof. Publ. Ord. auf der Universität Jena, wie auch Hochfürstl. Sächs. und Brandenb. Onolzb. Kirchen- und Consistorialrath. 24 Teile. Halle : Gebauer, 1740 – 1753.

Tod 1775 als Ordinarius der theologischen Fakultät tätig war, zustande kam. Neuß führt an, die „ersten Beziehungen zwischen Johann Justinus Gebauer und diesem seinem berühmtesten Autor weisen in ihrem Ursprunge in des jungen Buchdruckerherrsinn Jenaer Zeit“.¹⁹ Allerdings ist ein engerer Kontakt zwischen dem bedeutenden Jenaer Professor Walch und dem Buchdruckergesellen Gebauer aus heutiger Sicht schwer vorzustellen. Das erste mit Gewissheit zuweisbare Schreiben Walchs an Gebauer datiert aus dem Jahr 1737, insgesamt liegen von ihm 12 Briefe bis 1766 vor, in denen es in erster Linie um Fragen der Ausarbeitung und Fertigstellung geht.²⁰ Daneben sind in diesem Zusammenhang vor allem die zahlreichen Briefe von Walchs Mitarbeiter Johannes Frick (1713 – 1760) zu beachten, in denen editorische Aspekte sehr detailliert erörtert werden.²¹ Anhand der Korrespondenz wird nachvollziehbar, wie stark die rasche Publikationsfolge Herausgeber und Verlagslogistik in Anspruch nimmt. Gleich im Anfangsjahr erscheinen die vier ersten Teile mit jeweils ca. 3000 Spalten, d.h. ca. 1500 Seiten im Quartformat. Die Teile 1 und 2 waren zwar bereits im Vorjahr mit einem anderen Titel publiziert worden, doch folgen auch in den nächsten Jahren jeweils 2-3 Teile mit ähnlichem Umfang, so dass man 1746 bereits bei Teil 19 angelangt ist. Danach verlangsamt sich das Tempo etwas. Druckereiunterlagen wie Gehaltsabrechnungen oder die Berichte des Faktors Christoph Erasmus Nuding an Gebauer während der Messetermine geben Auskunft über die Arbeitsabläufe bei der Drucklegung, zudem ermöglichen Druckereibücher und die Kalkulation der Druckerlöhne mit Angaben zur Anzahl abgezogener Bogen für einzelne Angestellte eine Schätzung der entsprechenden Auflagenhöhe.²² Dabei ist auch zu berücksichtigen, dass die Drucklegung nicht nur in Gebauers eigener Offizin erfolgte, sondern teilweise über externe Druckaufträge etwa bei Johann Jacob Curt und Christoph Peter Franck in Halle oder Johann Philipp Morich in Schweinfurt, wie deren Rechnungen an Gebauer zeigen. Auch die Korrespondenz mit dem Kupferstecher Gottfried August Gründler, der für Illustrationen einzelner Bände sorgte, ist im Verlagsarchiv überliefert.

Bereits über die Herstellung hinaus auf Vertrieb und Rezeption verweisen vorliegende Buchbinderrechnungen, da die einzelnen Bände in der Regel bogenweise ausgeliefert und dann erst nachträglich gebunden wurden. Diese Seite der

¹⁹ NEUSS, ref. 14, 24f.

²⁰ Vgl. <<http://www.gebauer-schwetschke.halle.de>>. ; Johann Georg Walch (Jena) an Johann Justinus Gebauer, 28. Juli 1737 (Archivsignatur A 6.2.6 Nr. 284).

²¹ Anhand seiner Briefe wird ersichtlich, dass Frick schon ab 1737 an den Luthereditionen Walchs beteiligt war. Von ihm sind bis zu 15 Briefe pro Jahr überliefert, besonders um die Mitte der 1740er Jahre, zunächst aus Jena und später aus Weimar, wo er ab 1747 als Conrektor tätig war.

²² In mehreren Rechnungen verschiedener Drucker wird eine Zahl von 2000 Abzügen der jeweiligen Bogen genannt, was auf eine Auflagenhöhe von 1000 schließen lässt. Selbstverständlich kann das nur als erster Richtwert dienen, da eine Differenz zwischen den unterschiedlichen Bänden – etwa je nach eingegangenen bzw. zu erwartenden Pränumerationen – anzunehmen ist.

Distribution ist mit den zahlreichen Schreiben von Kollekteuren und Pränumeranten, die im Firmennachlass mengenmäßig klar überwiegen, zweifellos am besten dokumentiert. So kann man die Rezeption im Einzelnen nicht nur schlaglichtartig und aussagekräftig beleuchten, sondern aufgrund der großen Menge von einschlägigen Belegen auch allgemeingültige Daten erheben und diese Befunde empirisch untermauern. Entsprechend wurde für die folgenden Angaben die Treffermenge insgesamt in der Datenbank territorial-zeitlich differenziert ermittelt.

Es dürfte kaum verwundern, dass die von Walch besorgte Luther-Ausgabe ab 1740 die größte Verbreitung in den überwiegend evangelisch-lutherisch geprägten Regionen des Alten Reichs fand. An der Spitze stehen die mitteldeutschen Gebiete im Raum Anhalt, Sachsen und Thüringen, außerdem die weiter nördlich gelegenen Gebiete Kurbrandenburgs. Eine herausragende Rolle spielen Magdeburg, Merseburg, Leipzig und Jena. Bei Magdeburg und Leipzig sind die Gewichte über die Publikationsphasen hinweg etwa gleich verteilt, aus Merseburg und Jena hingegen kamen die meisten Bestellungen in der Zeit vor 1750. Dass neben den genannten Zentren eine Stadt wie Merseburg herausragt, liegt in diesem Fall daran, dass dort mit dem Baumeister Johann Michael Hoppenhaupt (1685 – 1751) ein besonders eifriger Käufer der Schriften Luthers ansässig war, der kontinuierlich die aktuellen Bände bestellte. Das zeigt auch, dass für eine angemessene Auswertung der Daten jeweils verschiedene Fakten herangezogen werden müssen, neben der konfessionellen Prägung etwa das lokale Wirken umtriebiger Kollekteure, die Ortsgeschichte, der Aufschwung bestimmter geistig-kultureller Mittelpunkte, die Etablierung wichtiger Buchhandlungen, Schwergewichtsverlagerungen der Buchhandelsinfrastruktur, zeitgeschichtliche Entwicklungen und Kriegsereignisse etc. Berlin etwa, das seinen Aufstieg zum wichtigen Buchhandelszentrum in der zweiten Jahrhunderthälfte erlebte, gewinnt erst nach 1750 größere Bedeutung als Absatzort. Weitere Gebiete, aus denen Bestellungen kommen, sind etwa die Harzregion und der Raum Braunschweig-Wolfenbüttel, Pommern (vor allem Greifswald und Wismar), Franken (vor allem Nürnberg, Coburg, Ansbach und Bayreuth), Westfalen (besonders Minden), Württemberg, Schleswig und Holstein oder die Stadt Hamburg, wobei auch hier die lutherische Prägung vorherrschte. Selbstverständlich spielt auch das alte Buchhandelszentrum Frankfurt am Main für den Vertrieb der Luther-Ausgabe eine prominente Rolle, das territorial zwar im katholischen Umfeld zu verorten ist, als freie Reichsstadt stadtkulturell jedoch auch vorwiegend lutherisch orientiert war. Hingegen kamen auch Bestellungen aus dem nur etwa 50 Kilometer entfernten Gießen, das dem katholischen Bistum Mainz angehörte, ebenso aus anderen hessischen, katholisch dominierten Orten, allerdings hält sich hier die Anzahl in Grenzen. Auch Schlesien stand zwar als Teil der Habsburgermonarchie unter katholischer Herrschaft, jedoch gab es hier starke lutherische Traditionen. So liegen auch aus den schlesischen Buchhandelszentren wie Breslau oder Züllichau einige Bestellungen vor. Hinzu kommen weitere Gebiete wie Polen-Litauen, Russland und die baltischen Ostseeprovinzen bzw. Ostpreußen, Holland, England, Skandinavien (Däne-

mark, Norwegen) oder Ungarn, wobei hier – wie im lutherischen Donauschwaben – die lutherisch-, calvinistisch- oder anglikanisch-protestantischen Orientierungen überwogen und es sich zumeist nur um vereinzelte Bestellungen handelt. Eine herausragende Ausnahme bildet Kopenhagen, wo mit Mumme, Pelt, Rothe oder Heineck & Faber bedeutende Buchhändler ansässig waren, die während des Erscheinungszeitraums und darüber hinaus wiederholt Bände der Luther-Edition bestellten, zusätzlich liegen hier Kollekturlisten und mehrere Schreiben von Käufern vor, die sich in eigener Sache an Gebauer wandten.

Fragt man nach dem sozialen Profil der Käufer, so handelt es sich erwartungsgemäß überwiegend um Geistliche bzw. Kandidaten der Theologie oder höhere Kirchenbeamte, die etwa zwei Drittel der Gesamtmenge ausmachen, außerdem finden sich darunter besonders Juristen bzw. Verwaltungsbeamte, Kaufleute und sonstige Gelehrte, Akademiker oder Künstler.²³ Ein großer Teil der Bestellungen kommt selbstverständlich von Buchhändlern aus den bereits skizzierten Territorien, die nicht zuletzt als Vertriebspartner aktiv waren, die weitere Kunden in ihrer Region bedienten.²⁴ Außerdem ist in Rechnung zu stellen, dass sich die bestellenden Privatpersonen häufig selbst als Kollekteure engagierten und so wiederum als effektive Multiplikatoren wirkten. Eine ganze Reihe von Bestellungen aus den 1780er Jahren zeigt, dass Walchs Luther-Edition weit über den Erscheinungszeitraum hinaus gefragt war. Die allerletzte vorliegende Bestellung ging gar erst am 23. Juni 1797 ein, und zwar von dem Hamburger Buchhändler Carl Ernst Bohn.²⁵ Ergänzend zu den Käuferbriefen hat man Unterlagen wie Pränumerantenlisten und Pränumerationscheine, die ebenso eine systematische Analyse des sozialen Profils der Käuferschaft bzw. Rezipienten und der Vertriebspraxis ermöglichen.

Offenbar sind im Verlagsarchiv auch Teile des Manuskripts überliefert, da insgesamt 61 Seiten aufgrund des Inhalts und der Handschriften Walchs sowie seiner Mitarbeiter Johannes Frick und August Tittel im Umfeld der Luther-Ausgabe verortet werden konnten, letzte Sicherheit könnte hier jedoch erst ein Abgleich der entsprechenden Textstellen bringen.²⁶

²³ Auf eine Aufzählung einzelner Namen wird hier verzichtet, da dies den Rahmen dieses Aufsatzes weit sprengen würde. Von den insgesamt 120 Privatpersonen, die als Käufer der Luther-Ausgabe in Erscheinung treten und biographisch näher identifiziert werden konnten, sind 81 Theologen bzw. kirchliche Amtsträger, 13 Juristen bzw. Verwaltungsbeamte, 7 Kaufleute und 19 sonstige Gelehrte bzw. Akademiker, unter denen es sich bei einem besonders großen Teil um Schulbedienstete wie Rektoren bzw. Konrektoren oder Gymnasialprofessoren handelt. Unter diesen wiederum dürften viele Theologen sein, was die Abgrenzung zur ersteren Kategorie durchlässig erscheinen lässt, jedoch wurde die primäre Einteilung hierbei nach hauptamtlichen Tätigkeiten vorgenommen. Nicht berücksichtigt wurde bei dieser Erhebung die Häufigkeit der Bestellungen pro Person.

²⁴ Die Gesamtzahl der Buchhändler, die die Luther-Ausgabe bei Gebauer anforderten, beträgt 88 und liegt damit nur unwesentlich höher als die der Theologen bzw. Geistlichen.

²⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Archivsignatur A 6.2.6 Nr. 30632.

Innovation und öffentliches Interesse: Der Naturforscher

Zwanzig Jahre nach Beendigung der Luther-Edition erschien 1774 im Verlag Gebauer das erste Stück des naturkundlichen Journals *Der Naturforscher*, das ausgerechnet vom Sohn Johann Georg Walchs (1693 – 1775), Johann Ernst Immanuel Walch (1725 – 1778) herausgegeben wurde, der neben seiner Professur in Jena – zunächst ab 1750 als Extraordinarius und ab 1755 als Ordinarius für Logik und Metaphysik, ab 1759 schließlich für Beredsamkeit und Poesie – und seinem umfangreichen theologisch-philologischen Werk sein Interesse verstärkt der Naturforschung, insbesondere der Geologie bzw. Lithologie zuwandte. Das kann durchaus symptomatisch als Generationenwechsel betrachtet werden, der im Einklang mit später in Betracht kommenden Tendenzen der öffentlichen Nachfrage steht und ebenso stark an der Schwerpunktverlagerung innerhalb des Gebauerschen Verlagsprogramms mit dem Übergang der Firmenleitung von Johann Justinus Gebauer (1710 – 1772) auf dessen Witwe Marie Sophie und schließlich nach deren Tod 1776 auf Johann Jacob Gebauer (1745 – 1818) deutlich wird. Bei Letzterem richteten sich Verlegerinitiativen wie auch persönliche Neigungen vermehrt auf naturhistorische Forschungen und Publikationen, weshalb unter seiner Ägide neben der Fortführung des etablierten theologisch-historisch-philologischen Programms naturhistorische Publikationen immer stärker das Verlagsprofil bestimmten.²⁷ So erschienen im Verlag Gebauer im Umfeld des *Naturforschers* ab 1773 unter anderem Publikationen wie die von Johann August Ephraim Goeze herausgegebenen *Abhandlungen aus der Insektologie* Charles Bonnets, Johann Samuel Schröters Untersuchungen über Konchylien zwischen 1779 und 1786, die von Johann Friedrich Gmelin ab 1780 herausgegebenen *Mineralogischen Beobachtungen* von Ermenegildo Pini, Gmelins *Handbuch der technischen Chemie* ab 1786, oder die von Kurt Sprengel 1797 herausgegebene *Naturhistorische Reise durch die Toskana* von Giorgio Santi.²⁸

Neben Walch selbst zeigen Autoren bzw. Herausgeber wie Goeze oder Schröter, wie sehr die empirische Naturforschung im letzten Jahrhundertdrittel gerade auch Theologen bzw. Geistliche in ihren Bann zog. Diese Orientierung korrespondierte in bemerkenswerter Weise mit der Entwicklung des Publikumsinteresses in dieser Phase. Die Konjunktur der Naturforschung im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts, die breitere Schichten und auch den Buchmarkt erfasste, findet eindrucksvolle Bestätigung durch die Gebauersche Verlagskorrespondenz, die nähere Auskünfte zu den Hintergründen dieser Entwicklung erwarten lässt. Gegenüber dem vorran-

²⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Archivsignatur A 6.2.6 M 47.

²⁷ Vgl. KERTSCHER, H.-J. Literatur und Kultur in Halle im Zeitalter der Aufklärung : Aufsätze zum geselligen Leben in einer deutschen Universitätsstadt. Hamburg : Kovač, 2007, bes. 339 – 358 (Abschn. 3.3. Ein hallescher Verleger mit naturwissenschaftlichen Ambitionen : Johann Jakob Gebauer).

gig physikotheologisch motivierten Interesse wird deutlich, dass die Naturkunde in dieser Epoche mehr und mehr um der rein naturwissenschaftlichen Erkenntnis willen betrieben wurde, auch von Theologen bzw. Geistlichen. Aufschlüsse zu diesbezüglichen Fragehorizonten könnte eine genauere Untersuchung der Autorenkorrespondenz mit Beiträgern des *Naturforschers* wie dem Quedlinburger Pastor und Hofdiakon Johann August Ephraim Goeze, dem Prediger und späteren Erlanger Professor Philipp Ludwig Stäuss Müller, Johann Reinhold Forster, der in Halle Theologie studiert hatte und vor dem Antritt der Südseereise an der Seite von James Cook und seiner Berufung als Professor für Naturgeschichte und Mineralogie hauptamtlich als Pastor wirkte, dem Oberwiederstedter Pfarrer Johann Christoph Meinecke oder dem Quenstedter Pastor Carl Gottfried Rimrod unter Berücksichtigung weiterer Kontexte geben, die hier aber nicht geleistet werden soll und kann.²⁹

Die Konzeption des Blattes ist sehr gut dokumentiert, zunächst durch ein Dokument mit der Überschrift „Plan zu einem Journal für die Naturkunde“.³⁰ Es ist undatiert, entstand aber vermutlich in der ersten Jahreshälfte 1773, umfasst vier großformatige Seiten und ist nicht signiert, der Handschrift nach wurde der Plan jedoch von Walch verfasst. Darin werden die Richtlinien für die inhaltliche Gestaltung und wesentliche Charakteristika des Wissenschaftsjournals detailliert dargelegt, so die aktuelle Präsentation „neuester Entdeckungen“, der Einbezug der „wichtigsten

²⁸ GOEZE, Johann August Ephraim (Hg.). Herrn Karl Bonnets Abhandlungen aus der Insektologie. Aus dem Französischen übersetzt und mit einigen Zusätzen herausgegeben von Joh. August Ephraim Goeze, Pastor bey der St. Blasii Kirche in Quedlinburg. Halle : Gebauer, 1773.; SCHRÖTER, Johann Samuel. Die Geschichte der Flußconchylien mit vorzüglicher Rücksicht auf diejenigen welche in den thüringischen Wassern leben. Von Johann Samuel Schröter, ersten Diaconus an der Stadt- und Hauptpfarrkirche zu St. Petri und Pauli in Weimar. Halle: Gebauer, 1779.; SCHRÖTER, Johann Samuel. Einleitung in die Conchylienkenntniß nach Linné. Von Johann Samuel Schröter, erster Diaconus an der Stadt- und Hauptpfarrkirche zu St. Petri und Pauli in Weimar. 3 Bände. Halle: Gebauer, 1783 – 1786.; GMELIN, Johann Friedrich (Hg.). Mineralogische Beobachtungen über die Eisengrube bey Rio und in andern Gegenden der Insel Elba, von Ermenegildo Pini. Aus dem Italiänischen ins Teutsche übersetzt, und mit den neuern Bemerkungen Herrn Köstlin u.a. vermehrt, nebst einer Abhandlung von besondern Kristallgestalten des Feldspats, herausgegeben von Johann Friedrich Gmelin. Halle: Gebauer, 1780; GMELIN, Johann Friedrich. Grundsätze der technischen Chemie. Entworfen von Johann Friedrich Gmelin, Professor zu Göttingen. 2 Bände. Halle : Gebauer, 1786.; SPRENGEL, Kurt. George Santi, Professors zu Pisa, naturhistorische Reise durch einen Theil von Toscana. Aus dem Italienischen übersetzt von Gerasimus Constantini von Gregorini, Doctor der Arzneykunde und Wundarzneykunst; durchgesehen, mit einer Vorrede und einigen Anmerkungen begleitet von Kurt Sprengel, Doctor der Arzneykunde, öffentl. ordentl. Professor der Botanik, Beysitzer der medicinischen Facultät auf der Friedrichs-Universität, erstem Aufseher des botanischen Gartens, Director der Sydenham'schen Societät zu Halle. Halle : Gebauer, 1797.

²⁹ Von den genannten Autoren liegen jeweils Briefe an Gebauer vor, in denen die Mitarbeit am *Naturforscher* dokumentiert ist. Eine von Walch erstellte, undatierte Liste mit einzelnen Beiträgern sowie dem jeweiligen Textumfang und Honorar findet sich im Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke etwa unter der Signatur A 6.2.6 Nr. 36895.

³⁰ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Archivsignatur A 6.2.6 Nr. 13252.

periodischen Schriften der Engländer und Franzosen“, die Illustration durch „saubere Kupferstiche, so die Beschreibungen deutlicher machen“, etc. Vierteljährlich werde „von diesem Journal ein Stück, ohngefähr ein halb Alphabet in med. 8. starck, im Druck erscheinen“. Bereits zu diesem Zeitpunkt im Vorfeld des Publikationsbeginns wird explizit festgehalten, dass die Publikation „unter der Aufsicht des Hoff-Rath Walch zu Jena“ erscheinen soll. In einem weiteren Brief Walchs vom 27. April 1773, der nicht weniger als sieben großformatige Seiten umfasst, benennt er sechzehn Beiträger und drei Übersetzer, die er selbst „ausgesucht“ habe.³¹ Viele der später kontinuierlich beteiligten Autoren wie Schröter, Goeze, Murray, Beckmann, Martini, Murr, Zorn oder Bock tauchen bereits hier auf, zahlreiche weitere Namen werden in den folgenden Jahren hinzukommen. Auch nach Walchs Tod sind zahlreiche Briefe von dessen Witwe Wilhelmina Friderica Walch und dem späteren Herausgeber ab dem 13. Stück 1779 Johann Christian Daniel Schreber erhalten, die den Fortgang des Unternehmens beleuchten.

Im Vergleich zur Luther-Ausgabe erreichte der Vertrieb des *Naturforschers* eine höhere geographische Spannbreite, was sowohl mit einer Konsolidierung der buchhändlerischen Infrastruktur und gesamteuropäischen wirtschaftlichen Vernetzung in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, als auch dem Ausbau der Handelsbeziehungen des Verlags- und Buchhandelsunternehmens Gebauer zusammenhängen dürfte, das mit Verlagsunternehmungen wie der Übersetzung der englischen Welthistorie, die aus dem Englischen neben dem Deutschen in verschiedene weitere Sprachen übertragen wurde und den europäischen Wissenstransfer im Zeitalter der Aufklärung in herausragender Weise veranschaulicht, eine hohe überregionale Ausstrahlung erlangt hatte.³² Die Stammgebiete des Vertriebs, die bereits für den Absatz der Luther-Ausgabe eine wichtige Rolle spielten, besitzen unverändert eine zentrale Bedeutung, hinzu kommen nun aber verstärkt die Territorien der Habsburgermonarchie, vor allem Wien, wofür natürlich nicht zuletzt konfessionelle Hintergründe geltend gemacht werden können.³³ In auffallend stärkerem Maße sind nun auch die Schweiz mit Basel, Bern, St. Gallen, Winterthur und Zürich, sowie

³¹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Archivsignatur A 6.2.6 Nr. 13229.

³² Zum Publikationsverlauf der *Universal History*, den einzelnen namentlich ermittelten Verfassern, der deutschen Übertragung im Verlag Gebauer unter dem Titel *Allgemeine Welthistorie*, sowie der wesentlichen Bedeutung der Verlegerinitiative in diesem Zusammenhang vgl. u.a. ABBATTISTA, G. *The business of Paternoster Row : Towards a Publishing History of the Universal History (1736 – 1765)*. In *Publishing History*. Cambridge [u.a.] : Chadwyck Healey, 1985, Vol. 17, s. 5 – 50; BORKENAU – POLLAK, F. *An universal history of the world from the earliest account of times etc. 1736ff.* Leipzig : Diss. masch., 1924.; ZEDELMAIER, H. *Der Anfang der Geschichte : Studien zur Ursprungsdebatte im 18. Jahrhundert*. Hamburg : Meiner, 2003. Teil IV, 133ff.; CONRAD, M. *Geschichte(n) und Geschäfte : Die Publikation der 'Allgemeinen Welthistorie' im Verlag Gebauer in Halle (1744 – 1814)*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2010.

³³ Als Beleg für diese und die folgenden Angaben sei nochmals auf die Datenbank zum Verlagsarchiv Gebauer-Schwetschke unter der URL: <<http://www.gebauer-schwetschke.halle.de> verwiesen>.

Holland vertreten, in dessen wissenschaftlich-ökonomischen Zentren einerseits bedeutende Buchhändler wie Luchtmans (Leiden) oder Van Cleef (Den Haag) ansässig waren, andererseits ein reger naturwissenschaftlicher Forschungsbetrieb herrschte, wie die in verschiedenen Funktionen an diesen Orten wirkenden Beiträger des *Naturforschers* Friedrich Christian Meuschen (Den Haag), Caspar Stoll (Amsterdam) oder Pieter Boddaert (Utrecht) zeigen. Gleiches lässt sich für Kopenhagen feststellen, wo ebenfalls mehrere Beiträger des *Naturforschers* wie Johann Hieronymus Chemnitz, Otto Frederik Müller oder Lorenz Spengler wirkten, das freilich als wichtiges Buchhandelszentrum auch bereits für die Luther-Ausgabe eine herausgehobene Bedeutung hatte. Sogar im Zentrum der dänisch-halleschen Mission Tranquebar an der Südküste Indiens finden sich Abnehmer des *Naturforschers* wie die Geistlichen bzw. Missionare Christoph Samuel John, Johann Peter Rottler oder Johann Friedrich König.

Relativ zur Gesamtzahl der Abnehmer bleibt der Anteil der Theologen bzw. Geistlichen unter den Nichtbuchhändlern groß, halbiert sich aber von zwei auf nur noch reichlich ein Drittel. Der Anteil der Juristen bzw. Verwaltungsbeamten bleibt konstant, der bereits bei der Luther-Ausgabe geringe Anteil der Kaufleute (ohne Buchhändler im engeren Sinne) liegt nochmals deutlich niedriger und der Anteil sonstiger Gelehrter, Akademiker oder Künstler bleibt ebenfalls konstant, obwohl zu dieser Gruppe hier auch Naturwissenschaftler im engeren Sinne wie Botaniker, Zoologen oder Mediziner gerechnet werden. Besonders fällt auf, dass fest etablierte, namhafte Buchhändler nun einen weit größeren Teil ausmachen, denn ihr Anteil an der Gesamtzahl der Besteller bzw. Abnehmer steigt nun auf drei Viertel, was auf deren erhöhte Bedeutung für die Verbreitung dieses periodischen Journals hindeutet.³⁴

Symptomatisch ist auch, dass der Austausch häufig mit der Zusendung von Naturalien wie Insektenfunden oder Conchylien verbunden wird, zumal sich unter den Rezipienten des *Naturforschers* zahlreiche Protagonisten finden, deren Naturaliensammlungen und einschlägigen Beobachtungen später weiterreichende kulturgeschichtliche Bedeutung erlangt haben. In diesem Zusammenhang zu nennen sind Korrespondenzpartner wie Jacob Christian Schäffer, Caspar Stoll, Lorenz Spengler, Johann Hieronymus Chemnitz, August Christian Kühn, Johann Heinrich Friedrich Meineke, Johann Christoph Meinecke, Johann Friedrich Gottlieb Goldhagen, Theodosius Gottlieb von Scheven, Friedrich August Zorn von Plobsheim oder die bereits erwähnten Christoph Samuel John, Johann Peter Rottler und Johann Friedrich König, die aus Tranquebar präparierte exotische Insekten, Reptilien, Fische etc. an Gebauer für dessen eigene Naturaliensammlung senden.³⁵

³⁴ Unter den insgesamt 61 Privatpersonen, die als Käufer des *Naturforschers* in Erscheinung treten und biographisch näher identifiziert werden konnten, sind 23 Theologen bzw. kirchliche Amtsträger, 12 Juristen bzw. Verwaltungsbeamte, 1 Kaufmann und 25 sonstige Gelehrte bzw. Akademiker. Demgegenüber lassen sich in der Geschäftskorrespondenz 181 Buchhändlerkollegen Gebauers ausmachen, die das Journal zum weiteren Vertrieb anfordern (bei insgesamt 242 genauer zuweisbaren Bestellungen). Bei der Luther-Ausgabe trifft das auf lediglich 88 von insgesamt 208 Bestellungen zu.

Auch im Fall des *Naturforschers* ist die Herstellung durch Gehaltsabrechnungen der beteiligten Drucker und Setzer, Geschäftsberichte und die Messekorrespondenz mit dem Faktor Simon August Giebe, Korrekturrechnungen von Joachim Christoph Bertram u.a., Rechnungen über Zensurgebühren von bzw. für Johann August Eberhard, Johann Friedrich Gottlieb Goldhagen u.a., gut dokumentiert.³⁶ Das Gleiche gilt für die im Fall des *Naturforschers* essentielle Ausstattung mit illuminierten Kupfern, zu denen zahlreiche Briefe der Kupferstecher Johann Stephan Capioux aus Leipzig, Johann Georg Wisger aus Amberg, Johann Friedrich Schleuen aus Berlin, Johann Jacob Müller aus Hanau und Leonhard Geißler aus Wöhrd, sowie Rechnungen der Kupferdrucker Christiana Elisabeth Liebe aus Halle, Georg Wolfgang Knorrs Erben aus Nürnberg oder Johann Zacharias Köhlitz aus Leipzig vorliegen.

Schließlich sind auch für den *Naturforscher* Teile des Manuskripts überliefert, so zu Beiträgen von Friedrich Samuel Bock zur Ornithologie, von August Christian Kühn über Insekten und Schalentiere oder von Johann Ernst Immanuel Walch über Mineralogie.³⁷

Die Online-Datenbank als Hilfsmittel für die Arbeit mit dem Verlagsarchiv Gebauer-Schwetschke

Die Originaldokumente des Verlagsarchivs Gebauer-Schwetschke können nicht nur im Stadtarchiv Halle, sondern auch über die bereits mehrfach erwähnte Online-Datenbank unter der URL <http://www.gebauer-schwetschke.halle.de> eingesehen werden, die sowohl Volltext- und Indexrecherchen zulässt, als auch die Digitalisate bereitstellt. Neben den Recherchemöglichkeiten sowie der Einsehbarkeit sämtlicher Dokumente bietet die Datenbank weitere Informationen, die sich über die entsprechenden Schalter im Internet unmittelbar abrufen lassen: (1.) Angaben zum Erschließungsprojekt (Ablauf, Intention, Relevanz etc.), (2.) zu den beteiligten Institutionen und Personen, (3.) zur Unternehmensgeschichte, eine (4.) Verlags- und (5.) Forschungsbibliographie mit einer Auflistung relevanter Sekundärliteratur zur Verlagsgeschichte, (6.) eine Beschreibung der Struktur des Bestandes mit Angaben zum Umfang, der Ordnung, dem Anteil einzelner Quellengattungen sowie der repräsentierten Firmenzweige, (7.) eine Bedienungsanleitung für die effiziente Bestandsrecherche mit Hilfe der Online-Datenbank, (8) Hilfsmittel für die Arbeit mit den

³⁵ Vgl. u.a. König an Gebauer, 16. März 1779 (A 6.2.6 Nr. 17153), Gebauer an John und Rottler (A 6.2.6 Nr. 31246), John an Gebauer, 28. Juni 1792 (A 6.2.6 Nr. 27712), John an Gebauer, 18. Januar 1795 (A 6.2.6 Nr. 29416), John an Gebauer, 23. Oktober 1796 (A 6.2.6 Nr. 29610) etc.

³⁶ Vgl. u.a. Quittung von Johann August Eberhard, 26. November 1792 (A 6.2.6 Nr. 36342), Rechnungen Johann Friedrich Gottlieb Goldhagen, 6. Juli 1781 (A 6.2.6 Nr. 19921), 25. Juni 1785 (A 6.2.6 Nr. 22048) etc.

³⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Archivsignatur A 6.2.6 M 17, M 18.

Dokumenten wie Angaben zu geläufigen Münzsorten, Messeterminen etc. und (9) eine Auflistung weiterer Institutionen, in denen firmengeschichtlich relevante Archivalien verwahrt werden und zugänglich sind. Die unter Punkt (4.) genannte, jahrgangswise geordnete Verlagsbibliographie umfasst den Zeitraum von der Unternehmensgründung bis zur Zusammenführung der Firmen Gebauer und Hemmerde & Schwetschke 1820. Bei sämtlichen erfassten Titeln wurde nach Möglichkeit eine Autopsie vorgenommen, um die Angaben zu Umfang und Bandstruktur zu verifizieren. Die Inhalte der Online-Datenbank werden per CMS von der Stadtverwaltung Halle gepflegt und laufend aktualisiert.

Um die allgemeine Nutzbarkeit zu optimieren, konnte ein Export sämtlicher Datensätze aus der Archivbestandsdatenbank in die von der Staatsbibliothek Berlin in Zusammenarbeit mit der Deutschen Forschungsgemeinschaft unterhaltene Autographen-Datenbank *Kalliope* realisiert werden.³⁸ Somit sind sämtliche Dokumente des Verlagsarchivs Gebauer nun auch in diesem zentralen Verbundportal für Nachlässe und Autographen einzeln nachgewiesen, allerdings ist die Ansicht der Digitalisate nach wie vor nur über die Datenbank des Stadtarchivs Halle möglich. Diese umfassende Verfügbarkeit sämtlicher Dokumente via Internet bildet die Voraussetzung für eine weltweite Nutzung dieser einzigartigen Quellen, die aufgrund thematischer Querverbindungen detaillierte Auskünfte zu einer Vielzahl von Untersuchungsgegenständen – weit über Halle und das Wirken des Verlags- und Buchhandelsunternehmens Gebauer-Schwetschke hinaus – bereitstellen können.

Archív vydavateľstva ako pramenná báza pri rekonštrukcii vzájomných prienikov dejín knihy, vedy a spoločnosti

Marcus Conrad

Autor demonštruje potenciál archívnej zbierky vybraného vydavateľstva pri rekonštruovaní vzájomného prelínania poznania z oblasti dejín knihy, dejín vied, ako aj vývoja spoločnosti. S ohľadom na dobový kontext, historické súvislosti vzniku dokumentov a vývoj náboženského myslenia, sa zamýšľa nad možnosťami využitia takejto zbierky na súčasné výskumy. Pozornosť upriamuje na aktuálne projekty európskych kultúrnych pamäťových inštitúcií (najmä v Nemecku), ktoré sa cielene za-

³⁸ Zugänglich unter der URL: <<http://kalliope.staatsbibliothek-berlin.de>>. Über einen entsprechenden Link gelangt man von dort aus wiederum zur Datenbank des Stadtarchivs Halle mit den Digitalisaten.

meriavajú na sprístupnenie archívnych zbierok vydavateľských a kníhkupeckých firiem širokej odbornej verejnosti.

V úvodnej časti štúdie približuje povahu rozsiahlej archívnej zbierky významnej vydavateľskej firmy Gebauer – Schwetschke (viac ako 200 archívnych škatúl). Archív obsahuje materiál relevantný pre výskum niekoľkých vydavateľstiev, ktoré sa postupne zlúčili pod vyššie uvedenú spoločnú hlavičku. Obsiahnuté dokumenty chronologicky pokrývajú obdobie 1728 – 1945, najmä však 18. a 19. storočie. V súčasnosti je zbierka uložená vo fondoch mestského archívu v Halle (Saale) (Stadtarchiv) a je čiastočne zdigitalizovaná. Autor sa venuje štruktúre zbierky, jej rozsahu, ako aj charakteristike obchodnej politiky vydavateľskej a kníhkupeckej firmy Gebauer, ktorá ťažiskovo spočívala vo využívaní predplatiteľskej praxe. Práve z tejto skutočnosti vyplývajú zásadné špecifiká celého fondu.

Autor si zvolil dva vydavateľské projekty, na základe ktorých dokumentuje výpovednú hodnotu a potenciál obsiahnutých druhov pramenného materiálu pre výskum vývoja spoločnosti a dejín vedy. Prvým projektom, ktorého genézu načrtnol, je edícia diel Martina Luthera, zostavená pod taktovkou jenského teológa a vzdelanca Johanna Georga Walcha. Vo vydavateľstve Gebauer vychádzala v 30. – 50. rokoch 18. storočia. Archívne pramene umožnili nahliadnuť do vydavateľského pozadia projektu, oboznámiť sa s jeho produkciu a recipientským pozadím. Môžeme tak rekonštruovať spoločenský profil odberateľov a šírku distribučného priestoru aj s ohľadom na územnú, politickú a konfesijnú heterogenitu.

Druhým skúmaným vydavateľským projektom firmy Gebauer bol prírodovedný časopis pod názvom *Der Naturforscher* (1774 – 1804). Na základe analýz odberateľského pozadia periodika je možné lepšie pochopiť fenomén, akým bol intenzívny nárast záujmu o prírodné vedy v poslednej tretine 18. storočia (osobitne v radoch duchovenstva). Autor sa venuje zákonitostiam cirkulácie takto orientovaných periodík medzi nemecky hovoriacou verejnosťou. S uvedenými javmi sa úzko spája aktívna výmena prírodovedných exponátov a kreovanie prírodovedných zbierok. Upozorňuje na rozsiahly geografický rozptyl distribúcie periodika, ktorý súvisel s konsolidáciou kníhkupeckej infraštruktúry a európskych vedeckých sietí v druhej polovici 18. storočia.

V záverečnej časti štúdie autor pristúpil k charakteristike samotnej on-line databázy archívnej zbierky, ktorá poskytuje komfortné možnosti rešeršovania a práce s digitalizátmi.

Komunikačné siete v poslednej tretine 18. storočia

Korešpondencia Johanna Scholtza
a Johanna Jacoba Gebauera

Petronela Bulková

Úvod

Transfer poznania, kreovanie a fungovanie komunikačných kanálov a sietí v období osvietenstva predstavuje v súčasnosti atraktívny výskumný koncept. Úsilie objasniť princípy, charakter a štruktúru prenosu poznatkov v spoločnosti nás vedie k odhalovaniu spôsobov, akými prekračovala neustála výmena informácií oficiálne stanovené politické hranice.

Významným nosičom v komunikačných procesoch bola popri tlačenom médiu v najširšom zmysle slova i rôznorodá korešpondencia jednotlivcov, učených spoločností či iných inštitúcií. Práve výskum korešpondencie zohráva v bádaniach venovaných transferu poznatkov naprieč európskym priestorom významnú úlohu. Ako špecifický ego-dokument približuje jedinečné spektrum informácií, ktoré v iných prameňoch nenachádzame.¹ „Výskumný záujem o korešpondenciu v kontexte historického formovania sietí je pomerne mladý.“² E. Jostová zdôrazňuje, že „z tradičnej literárnovednej perspektívy je list literárnym produktom alebo literárnym žánrom, porovnávaným s ďalšími druhmi, ako román v listoch či autobiografia a i.“³ V tomto chápaní však v centre záujmu stojí jeho pisateľ, a nie adresát. Výskumy venované dejinám komunikácie však priznávajú listu funkciu média. V tomto ponímaní sú obaja účastníci komunikačného procesu rovnako dôležití.

Charakter komunikovaného obsahu na stránkach listov neraz zasiahol do roviny osobného života a sprítomnil prežitie. Reflektoval aktuálne dianie v spoločnosti a subjektívne postrehy súčasníkov. Sprístupňoval odborné poznatky i výsledky amatérskych pozorovaní a umožnil prezentovať názory zúčastnených bez ohľadu na to, či boli oficiálnou mocou povolené a žiaduce. Komunikačné prepojenia medzi jednotlivcami alebo inštitúciami sa v svetle zachovaných pramenných svedectiev javia ako kľúčové pri fungovaní interaktívnych komunikačných mechanizmov v roz-

¹ Viac o problematike výskumu pramenného potenciálu ego-dokumentov v štúdiu KOLLÁROVÁ, I. Ego-dokumenty vo výskume dejín typografického média. In KNIHA 2014. Martin : Slovenská národná knižnica. 2014, s. 95 – 106.

² JOST, Erdmut. Einführung, s. 8.

³ JOST, ref. 2, s. 8.

ličných oblastiach života spoločnosti (vzdelávanie, vedecký život, knižný trh, obchod atď.).

Východiskom pri tvorbe predkladanej štúdie sa pre nás stala analýza vybranej súkromnej korešpondencie. Naše zistenia sme komparovali s informáciami z ďalších typov pramenného materiálu, akými boli cirkevné matriky, pamätníky (album amicorum, resp. Stammbuch), registre a matriky študentov, interné univerzitné záznamy, periodiká, objednávky, pozostalostné súpisy či kníhkupecké katalógy. Zachované pramene nám dnes umožňujú preniknúť do týchto procesov iba čiastočne. Vďaka zvolenému prístupu a dostupnosti uvedeného pramenného materiálu sa nám podarilo čiastočne zdokumentovať, akým spôsobom fungovali konkrétne komunikačné a distribučné siete v európskom priestore v poslednej tretine 18. storočia.⁴

Kto bol Johannes Scholtz?

Scholtzova osobnosť zostala v slovenskej odbornej literatúre dosiaľ nespracovaná. Jeho stopy nás vedú z Lubice na Spiši do Bratislavy a smerujú z nemeckého univerzitného mesta Halle späť na Spiš – do Levoče. Bolo by omylom zamieňať si ho s jeho menovcom, známym historikom Johannesom Scholtzom (1760 – 1827). Ako vyplynulo z výskumu matrik evanjelického a. v. spoločenstva uložených v štátnom archíve v Levoči, náš **Johannes Scholtz** (1739 – 1782) sa narodil už o dve desaťročia

-
- ⁴ Štúdia vychádza z výskumu, ktorý sme realizovali vďaka štipendijnému pobytu z fondov Fritz Thyssen Stipendienprogramm a Franckesche Stiftungen (Halle) od 15. 7. – 23. 8. 2013. Výskum prebiehal v kultúrnych pamäťových inštitúciách v Halle: Stadtarchiv Halle, Universitätsarchiv Halle, Studienzentrum August Hermann Francke – Archiv und Bibliothek, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle (Saale) a Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der europäischen Aufklärung.
- ⁵ Záznam o sobáši J. Scholtza zo 17. 9. 1777. MV SR, Štátny archív Levoča (ďalej MV SR, ŠAL), Matrika sobášených 1775 – 1810 [online]. [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22657-40745-25?cc=1554443&wc=M9MJ-V9V:1613773170>>. ; Záznam o úmrtí J. Scholtza z 5.2.1782. MV SR, ŠAL. Matrika zomrelých 1775 – 1804 [online]. [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-22657-40434-86?cc=1554443&wc=M99C-47D:1613773170>>.
- ⁶ Digitalizačný projekt je dostupný na internete: <<http://www.gebauer-schwetschke.halle.de/gs/home/>>. O povahe projektu a jeho význame pre výskum dejín knižnej kultúry v Uhorsku pozri aj: SCHULZ, M. Staronový archív : Sprístupnenie fondu pozostalosti vydavateľstva Gebauer – Schwetschke v Halle/Saale. In *Studia Bibliographica Poseniensia*. Bratislava : Univerzitná knižnica v Bratislave, 2012, s. 244 – 248.; BULKOVÁ, P. Das Forschungspotenzial des Verlagsarchivs Gebauer – Schwetschke für die Erforschung der Buchgeschichte in Ungarn im 18. Jahrhundert. In *Series – Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv*. Ed. by Christine Haug et al. Wiesbaden : Harrasowitz Verlag, 2014, s. 189 – 198.; BULKOVÁ, P. Archív vydavateľstva a kníhkupectva Gebauer – Schwetschke v Halle ako zdroj pre výskum dejín knižnej kultúry v Uhorsku v 18. storočí. In *Z dejín knižnej kultúry východného Slovenska III*. Ed. Marcela Domenová. Prešov : ŠVK Prešov, 2013. ISBN 978-80-89614-02-8, s. 156 – 161.

skôr – pravdepodobne 4. 2. 1739 v mestečku Lubica na Spiši a zomrel 5. 2. 1782 ako subrektor evanjelického lýcea v Levoči. Bol najstarším synom zámočníka Jacoba Scholtza (Lubica) a jeho manželky Kataríny (rodená Meierová, Kežmarok).⁵

Fragmenty jeho osobnej korešpondencie sa dnes nachádzajú v zbierke významnej vydavateľskej, tlačiarenskej a kníhkupeckej firmy Gebauer – Schwetschke. Zbierka je čiastočne zdigitalizovaná⁶ a ako celok je uložená v archíve mesta Halle (Stadthaus Halle). Pre náš výskum je v zbierke relevantných 38 listov, z toho 24 priamo od Johanna Scholtza, zvyšok tvoria listy ďalších zainteresovaných osôb. Scholtzove listy môžeme ohraničiť dátumami 19. 7. 1774 – 8. 12. 1778 a všetky sú adresované významnému hallskému vydavateľovi, kníhkupcovi a zberateľovi – Johannovi Jacobovi Gebauerovi (1745 – 1818). K dispozícii máme iba Scholtzove listy Gebauerovi, nie naopak. Zo strany Johanna Jacoba Gebauera existujú záznamy ekonomického charakteru, týkajúce sa chodu kníhkupectva a nákupov pre Scholtza. Chronologický horizont roku 1774 rozširuje záznam v pozostalostnom inventári po smrti Johanna Justina Gebauera z roku 1772. Medzi korešpondentmi kníhkupectva v ňom nachádzame meno Johanna Scholtza a vyčíslenie transportných nákladov (35 ríšskych toliarov).⁷ Preto obsiahnuté informácie môžeme vnímať prevažne zo Scholtzovej osobnej perspektívy. Túto veľkú mieru subjektivity čiastočne vyvažuje korešpondencia ďalších osôb, zaangažovaných do procesu komunikácie medzi Scholtzom a Gebauerom. Ich korešpondencia sa taktiež zachovala v zbierke firmy Gebauer – Schwetschke.

Z obsahového hľadiska komunikácia medzi Johannom Scholtzom a Johannom Jacobom Gebauerom zasahovala do niekoľkých okruhov:

- Informácie o Scholtzovom pobyte v Halle (1763 – 1765)
- Informácie o pomeroch v Uhorsku po návrate domov (1774 – 1778)
- Osobný život Scholtza (čiastočne i J. J. Gebauera)
- Výmena informácií z oblasti prírodných vied a zberateľstvo
- Nákup, výmena a transfer exponátov hmyzu z Uhorska pre potreby súkromnej zbierky Johanna Jacoba Gebauera
- Objednávky a nákup kníh z nemeckých knižných trhov a ich transport do Uhorska

„Bol som štipendistom z Bratislavy...“⁸

Migrácia študentov je už od vzniku európskych univerzít zaujímavým výskumným fenoménom. K dispozícii je množstvo štúdií, ktoré na základe analýz štu-

⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Inventarium über der verstorbenen Buchdrucker Herrn Johann Justinus Gebauers Nachlaß : Extrakt des Correspondenten Buchs, s. 77. Rechnungen 1771 – 1780, Sign. A 6.2.6 Nr. 19764.

⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, listy J. Scholtza z 15. 7. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14487 a z 1. 11. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14492.

dentských matrík dokumentujú prítomnosť uhorských študentov na európskych katolíckych i evanjelických univerzitách. Do nemeckých ríšskych miest sa presúvali členovia protestantských komunít z Uhorska, aby tu študovali teológiu, právne vedy, medicínu či filozofiu. Do Halle ich lákala univerzita Academia Fridericiana (založená v roku 1694), ale aj vzdelávacie ústavy Franckeho nadácií (Franckesche Stiftungen). Tieto vzdelávacie ustanovizne boli i personálne úzko prepojené.⁹ Študenti sa vracali domov ovplyvnení ideami pietizmu a osvietenstva. Mnohí z týchto absolventov sa neskôr stali známymi osobnosťami uhorského školstva, predstaviteľmi náboženského a kultúrneho života a významnými autormi. Vzhľadom na pomery v Uhorsku, kde cenzúra nedovoľovala tlač evanjelickej náboženskej literatúry, kontakty s Halle boli významným prínosom.¹⁰ Počas tamojších štúdií si mnohí uhorskí študenti vytvorili väzby, ktoré pretrvali aj po ich návrate do Uhorska. Johannes Scholtz bol jedným z nich.

O počiatkoch jeho štúdia nemáme bližšie informácie. Štúdium na evanjelickom lýceu v Bratislave absolvoval v rokoch 1761 – 1763.¹¹ Ako píše E. Kowalská: „Fundácie evanjelických mešťanov (v roku 1766 dosiahli 24 300 zl.) a úroky z nich (...) každoročne umožňovali študovať viacerým mladíkom na zahraničných univerzitách. Tak sa zriadili štipendiá na univerzity do Tübingenu, Wittenbergu, Lipska, Jeny, Halle a Norimbergu.“¹² Scholtz sa mohol týmto spôsobom, ako štipendista bratislavského lýcea, dostať na vysokoškolské štúdium teológie na Academii Fridericiana v Halle. V súlade s predpísanými pravidlami mali študenti povinnosť imatrikulovať sa a zaplatiť stanovený poplatok v lehote 8 – 10 dní od príchodu.¹³ Zápis o Scholtzovom zápise nachádzame v matrikách hallských študentov dňa 15. 9. 1763.¹⁴ Bol jedným z 219 študentov teológie, ktorí sa zapísali na toto štúdium za prorektorátu významného právnika Johanna Tobiasa Carracha (12. 7. 1763 – 12. 7. 1764).¹⁵

Uhorskí študenti nepodnikali pravdepodobne ďalekú cestu do univerzitných miest sami, často sa v ten istý deň sa zapisovali spolu. Je to i Scholtzov prípad. Na univerzitné štúdiá sa spolu s ním v ten istý deň zaevidoval aj o tri roky mladší Ja-

⁹ SPELER, R. Das ganze Werck ein Annexum Unserer Universität zu Halle, s. 39 – 56.

¹⁰ KOWALSKÁ, E. Evanjelické a. v. spoločenstvo v Bratislave v 18. storočí, s. 105. Viac ku kontaktom Uhorska a nemeckých univerzitných miest v publikáciách: Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrsg. Wilhelm Kühlmann und Anton Schindling. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2004. 292 s.; Halle und Osteuropa : Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus. Hrsg. von Johannes Wallmann und Udo Sträter. Tübingen : Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle in Max Niemeyer Verlag, 1998.; Peregrinatio Hungarica : Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Fata, M., Kurucz, G., Schindling, A. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006. xii, 548 s.; CSEPREGI, Z. Pietas Danubiana 1693 – 1755. Budapest :[s.n.], 2013. 643 s.

¹¹ Matriky lýcea. Ústredná knižnica SAV.

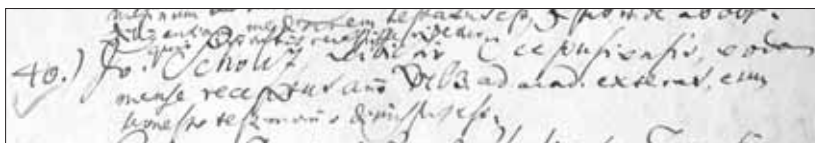
¹² KOWALSKÁ, E. Odberateľské zázemie bratislavských tlačiarň v 18. a 19. storočí, s. 74.

¹³ Universitätsarchiv Halle (ďalej UA Halle), Rep. 3, Nr. 446.

¹⁴ UA Halle, Matrikel, Rep. 46 (1741 – 1767).

¹⁵ UA Halle, Rep. 3, Nr. 111.

kub Bogsch z Popradu (narodený v roku 1742), jeho priateľ a neskôr kolega. Od roku 1770 pôsobil ako rektor na evanjelickom lýceu v Levoči, kde bol Scholtz subrektorom. V roku 1785 sa Bogsch presunul na miesto kazateľa do Šoprone.¹⁶ Bogsch bol jedným z mnohých hallských univerzitných študentov z Uhorska, ktorého nachádzame aj medzi informátormi nemeckej a latinskej školy v rámci pedagogických ustanovizní Franckeho nadácií (Franckesche Stiftungen) v Halle (júl 1764 – apríl 1765).¹⁷ V evidencii škôl Franckeho nadácií v súčasnosti môžeme nájsť 93 študentov z 29 uhorských miest,¹⁸ pričom 57 z nich študovalo aj na Akademii Fridericiana. Informátori boli často univerzitní študenti teológie, ktorí počas niekoľkých hodín dohliadali na deti v školách Franckeho nadácií. „Vďaka systému informátorov boli na jednej strane vždy k dispozícii chýbajúci učitelia a na strane druhej študenti mali zabezpečené ubytovanie a stravu.“¹⁹ Hoci si problematika vyžiada ešte ďalší výskum, môžeme skonštatovať, že vychádzajúc z analýz publikovaných i nepublikovaných matrik sme identifikovali na Akademii Fridericiana 622 študentov z uhorských miest (vrátane Sedmohradska).²⁰ Z miest na území dnešného Slovenska viedli Bratislava (44), Levoča (16) a banské mestá,²¹ z rumunských miest Brašov (74) a Sibiu (63). Z miest na území dnešného Maďarska bolo 25 študentov.²² Ťažiskovou orientáciou uhorských študentov na univerzite bola teológia (63 %), medicína (15 %) a právne vedy (14 %).

Obr. 1 Informácia o Scholtzovom odchode na univerzitné štúdiá²³

Informácie o Scholtzovom pobyte v Halle sú neúplné, ba až fragmentárne. Konkrétne okolnosti jeho štúdia sa nám podarilo v univerzitnom archíve v Halle odкрыť iba čiastočne. V čase jeho pôsobenia na univerzite prebiehali v rámci výučby na

¹⁶ Soproni Kronikák, s. 92.

¹⁷ Archiv der Franckeschen Stiftungen (ďalej AFSt). Datenbank Franckes Schules [online]. [cit. 2013-07-29]. Dostupné na internete: <<http://192.124.243.55/franckeschulen/>>.

¹⁸ Ide o 33 študentov zo 17 miest dnešného Slovenska, 57 študentov z 10 miest dnešného Rumunska a 3 študentov z 2 miest na území dnešného Maďarska.

¹⁹ Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, B. 2. 1730 – 1741, s. 14.

²⁰ Publikované matriky študentov za roky 1690 – 1730 zahŕňali 285 osôb, za roky 1730 – 1744 to bolo 117 študentov a vyexcerpované nepublikované archívne registre za roky 1744 – 1800 (vrátane roku 1800) evidujú ďalších 220 študentov.

²¹ Banská Štiavnica: 14; Banská Bystrica: 13.

²² Debrecín: 10, Šopron: 9, Győr: 6.

²³ Matriky lýcea. Ústredná knižnica SAV. Matricula 1747 – 1835.

teologickej fakulte prednášky významných osobností, napr. Gotthilfa Augusta Franckeho, Christiana Benedicta Michaelisa, Georga Knappa či významného teológa Johanna Saloma Semlera (1725 – 1791).²⁴ Z korešpondencie vyplýva, že s posledným z menovaných mal Scholtz aj bližšie väzby.

Ako v skutočnosti vyzeral Scholtzov každodenný život v meste sa však už asi nedozvieme. Tak ako všetci študenti, aj on bol viazaný predpismi univerzity, ktoré definovali nielen výšku poplatkov, ale disciplinizarovali aj správanie a mravný život študentov v meste. Na študentov teológie sa kládol osobitný dôraz. Mali sa správať ticho a mierne, vyhýbať sa všetkým škandálom, ako aj provokáciám či kriku. Po deviatej hodine večer sa univerzitní študenti nesmeli zdržiavať v krčmách a kaviarňach, ani mimo budov univerzity. Úplne bol zakázaný hazard a zadlžovanie. Porušením ustanovení sa študenti vystavovali sankciám väzenia, ale aj hrozbe vylúčenia.²⁵

V dňoch 25. 1. – 26. 1. 1764 sa v Halle konala veľkolepá oslava usporiadaná na počesť 85. narodenín významného pedagóga, orientalistu a niekdajšieho dekana teologickej fakulty – Christiana Benedikta Michaelisa.²⁶ Študenti teológie pri tejto príležitosti vzdali profesorovi hold v slávnostnom sprievode. Scholtz mohol byť jedným z nich.

Počas svojho univerzitného štúdia v Halle Scholtz istý čas býval v dome známej rodiny Gebauerovcov.²⁷ Tak sa osobne spoznal so zakladateľom významnej vydavateľsko-knižkupeckej firmy – Johannom Justinom Gebauerom (1710 – 1772) a jeho manželkou Mariou Sophiou, rod. Bertramovou (1713 – 1776). So synom Johanna Justina – Johannom Jacobom Gebauerom ho spájalo dlhoročné priateľstvo, ktoré reflektuje zachovaná korešpondencia.

Archívny register dišputácií a promócií uložený v Univerzitnom archíve v Halle obsahuje záznam o ukončení Scholtzovho štúdia z 13. 6. 1765, keď získal titul Magister Philosophiae.²⁸ Informácia o vydaní jeho práce bola zverejnená i v periodiku *Wöchentliche Hallische Anzeigen*.²⁹

O tom, že sa Scholtz v Halle zdržal ešte nejaký čas po tomto slávnostnom akte, sa dozvedáme z pamätníka Johanna Csákyho, absolventa univerzity v Lipsku. V pamätníku, okrem zápisu Jakuba Bogscha (20. 4. 1765, Lipsko³⁰), nachádzame aj

²⁴ *Conspectus Laborvm Qvibus Professores Academiae Fridericianae Per Semestre Aestivvm* (.) II. April. MDCLXIII. Halae Magdeburgicae : Typis Lebrecht Gotthold Fabri.

²⁵ UA Halle, Rep. 3, No. 575. Nariadenie z 9. 5. 1750.

²⁶ *Wöchentliche Hallische Anzeigen*, 1764, N. 6., 6. 2. 1764, s. 89 – 103.

²⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 19. 7. 1774, Sign. A 6.2.6 Nr. 13865.

²⁸ UA Halle, Rep. 3, Num. 489., s. 19. Verzeichniß der Disputationen und Promotionen 1762 – 1805.

²⁹ *Wöchentliche Hallische Anzeigen*, 1765, N. 25, 24. 6. 1765, s. 442.; Záznam o Scholtzovej práci aj v *Régi Magyar Könyvtár, III/XVIII. Század, Kötet 2. 1761 – 1800. Ösz. Dörney, S. és Szávuly, M., Budapest : OSZK, 2007, z.č. 3549.*

³⁰ Projekt *Inscriptiones Alborum Amicorum* [online]. [cit. 2014-05-12]. Dostupné na internete: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/pictures/larges/20090713151003_33228.jpg>.

Scholtzovo venovanie svojmu „najlepšiemu priateľovi“ z 28. 12. 1765, ktoré Scholtz napísal ešte v Halle.³¹ Toto je však posledný pramenný dôkaz o jeho prítomnosti v meste. Nepoznáme presný dátum jeho odchodu späť do Uhorska, hoci on sám sa zmieňuje o svojom úmysle zostať dlhšie v Nemecku. Pravdepodobne zamýšľal ukončiť štúdium získaním doktorského titulu. To sa mu však v 60. rokoch už nepodarilo a z finančných dôvodov musel odcestovať späť do Uhorska. Napriek tomu, že spiatočná cesta bola neželaná, zapríčinila významnú zmenu v Scholtzovom osobnom živote. Svojim návratom do Uhorska údajne rozhneval svojho učiteľa Semlera, ktorý mu vzhľadom na neradosť finančné pomery, v akých sa Scholtz nachádzal, sám odporučil, aby sa vrátil domov. Scholtz svoj krok ľutoval a neskôr nebol spokojný so svojim postavením subrektora levočského lýcea. Ako vyplýva z osobnej korešpondencie, na realizáciu promócie pomýšľal ešte 10 rokov neskôr. V júli 1775 Scholtz prosil o pomoc Semlera vo veci jeho základného hmotného zaopatrenia v počiatočnom období opätovného pobytu v Halle. Píše: „nežiadam na úvod veľa, postačí mi, ak budem schopný žiť, o ostatné sa už svojou obratnosťou a úsilím postarám“.³² „Moji rodičia sú čestní, ale chudobní ľudia, ktorí mi nemôžu dopomôcť k majetku“, skonštatoval v auguste 1775. Prostredníkom v tejto veci bol Scholtzov dobrý priateľ – vydavateľ a kníhkupec Johann Jacob Gebauer. Semler údajne súhlasil a Scholtz mu cez Gebauera tlmočil svoju vďačnosť „za ochotu doktora Semlera prijať ma do Halle“ a vyslovil pranie, aby „čoskoro prišlo k tomu a ja som mohol byť taký šťastný, aby som Vám moje priateľstvo vyjadril osobne.“³³ V súvislosti s Halle sa spomína aj štúdium v Göttingene, máme teda indície, že plán sa pravdepodobne pripravoval, no neexistuje dôkaz, že ho podarilo úspešne realizovať. Stopy jeho neskoršieho štúdia sme ani na stránkach publikovaných univerzitných matrik nemeckých univerzít, ani v nepublikovaných registroch univerzitných študentov z Halle nenašli. Vzhľadom na vývoj ďalších udalostí v Scholtzovom živote predpokladáme, že sa do Halle v 70. rokoch 18. storočia už nevrátil.

Scholtz sa v korešpondencii sporadicky vyjadruje aj k situácii evanjelikov v Uhorsku. V polovici 70. rokov vyjadruje pohoršenie nad tým, že sú nútení zúčastňovať sa na katolíckych procesiách a omšiach pod hrozbou finančnej pokuty, dokonca násilia. Za zanedbanie povinnej účasti na omši išlo o pokutu vo výške jedného ríšskeho toliara.³⁴ V dôsledku toho mnohí krajanovia údajne zvažovali odchod do Nemecka.

³¹ Projekt Inscriptiones Alborum Amicorum [online]. [cit. 2014-05-12]. Dostupné na internete: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/pictures/larges/20090713184654_45352.jpg>.

³² Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 7. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14487.

³³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 17. 8. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14489.

³⁴ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, listy J. Scholtza z 15. 7. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14487 a z 1.11.1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14492.

„Tu som subrektorom a nič viac“³⁵

Spiatočná cesta domov poznačila Scholtzove životné osudy. Tie sa odvíjali, takpovediac, ako z románu. Práve počas cesty stretol dvojicu mladých žien, v rodine ktorých mal pôsobiť ako súkromný učiteľ. Zaujala ho staršia zo sestier – od Scholtza o desať rokov mladšia – Sophia Catharina, rod. Kecsesová (Keczkes), ktorá sa po istých komplikáciách stala jeho ženou. V súvislosti s pôsobením Scholtza v rodine Kecsesovcov je zaujímavé, že ešte ako Scholtzova žiačka si vraj mala Sophia Catharina písať s istým profesorom Meierom, ktorého identitu sa nám však nepodarilo spoľahlivo určiť. Scholtz a Sophia Catharina sa chceli vziať a javilo sa, že i nevestini rodičia nemajú proti sobášu námietky. Ich názor však podľa Scholtza zmenil bohatší poľský major – istý Johann Elstermann. Rodičia Sophiu donútili k sobášu s ním, čo viedlo k 2 roky trvajúcemu, údajne nešťastnému manželstvu.³⁶ Matriky dokladajú, že sa vzali dňa 15. 2. 1774 a vdovec Elstermann pobýval v tom čase v Spišskej Novej Vsi. Išlo o dvojité sobáš, v ten istý deň sa totiž vydávala aj Sophiina mladšia sestra Judita za Johanna Glatzingera.³⁷ Scholtz píše, že v deň svadby zomrel nevestin otec. Matriky však dokumentujú smrť cirkevného inšpektora Pavla Kecsesa až o týždeň neskôr – 23. 2. 1774. Z manželstva sa Elstermannovcom 27. 3. 1775 narodil syn Johann Joseph,³⁸ o ktorom sa Scholtz v zachovanej korešpondencii vôbec nezmiňuje.

Možno už skôr, v roku 1774 však už preukázateľne, pôsobil Scholtz na evanjelickom lýceu v Levoči,³⁹ kde bol od roku 1770 rektorom lýcea jeho niekdajší spolužiak – Jakub Bogesch. Ako naznačuje aj nadpis kapitoly, Scholtz nebol spokojný so svojim tunajším postom a túžil vrátiť sa do Halle.

Keď po dvoch rokoch manželstva Sophia Catharina ovdovela, vydala sa dňa 17. 9. 1777 za Scholtza. Sobáš sa uskutočnil bez ohlások na dišpenz udelený spišskou kapitulou.⁴⁰ Takmer presne o 9 mesiacov – 16. 6. 1778 – sa im narodil syn Georg Friedrich.⁴¹ Archív firmy Gebauer – Schwetschke ukrýva ďalšiu zaujímavú stopu. Nachádza sa v ňom nedatovaný koncept listu od členky rodiny Gebauer do Levoče.

³⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 6. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16636.

³⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 1. 2. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 15737.

³⁷ MV SR, ŠAL, Matrika sobášených 1684 – 1774 [online]. [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22648-17336-26?cc=1554443&wc=9P3P-SPV:107654101,113294202,118024702,118091001>>.

³⁸ MV SR, ŠAL, Matrika krštených 1775 – 1787 [online]. [cit. 2014-06-18]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22648-16778-36?cc=1554443>>.

³⁹ Bližšie informácie o jeho pedagogickom pôsobení a povinnostiach sme chceli získať výskumom v archíve evanjelickej a.v. cirkevného zboru v Levoči. V čase spracovania štúdie bol tento archív bádateľom neprístupný.

⁴⁰ MV SR, ŠAL, Matrika sobášených 1775 – 1810 [online]. [cit. 2014-06-18]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22657-40745-25?cc=1554443&wc=M9MJ-V9V:1613773170>>.

⁴¹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, prísip k listu J. Scholtza z 15. 6. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16636.

Vzhľadom na jeho charakter môžeme konštatovať, že vznikol niekedy medzi rokmi 1778 – 1781. O svojej priazni v ňom uisťuje Sophiu Catharinu Scholtzovú s veľkou pravdepodobnosťou práve manželka Johanna Jacoba Gebauera – Catharina Augusta Viktoria, rod. Hörnigková (1749 – 1820).⁴² Koncept je pripravovanou odpoveďou na levočský list z 8. marca nevedeného roku, ktorý bol napísaný už po sobášii Scholtza so Sophiou Catharinou. Tá v ňom totiž údajne opísala svoje prvé manželstvo i známosť so Scholtzom. Pohľad na vec z jej perspektívy však pravdepodobne už nespoznáme, pôvodný list z Levoče sa vo fonde Gebauer – Schwetschke nezachoval. V nedatovanej odpovedi nachádzame iba čiastkové zmienky o celej veci a pochvalné vyjadrenia na Scholtza. Gebauerova manželka píše: „Priala by som si byť v Levoči jednak preto, aby som Vám mohla osobne odovzdať moje poďakovanie, čiastočne však aj preto, aby som Vás uistila, že pán Scholtz sa o svojich hallských priateľoch vyjadruje príliš láskavo. ... Svojimi živými vyjadreniami a láskavosťou, s ktorou o svojich tamojších priateľoch hovorí, dáva tušiť, že ich považuje za ďaleko dokonalejších, než akí sú.“⁴³

Na základe výsledkoch nášho výskumu mal Scholtz so Sophiou Catharinou dve deti, ich manželstvo však nemalo dlhé trvanie. Ich dvojmesačná dcéra Anna Sophia (nar. 21. 3. 1780) zomrela 2. 6. 1780⁴⁴ a ďalšia životná tragédia stretla Scholtza aj v nasledujúcom roku. Dňa 24. 11. 1781 zomiera aj Sophia Catharina ako 33 ročná.⁴⁵ Scholtz ju prežil iba o pár mesiacov a skončil 5. 2. 1782 v Levoči vo veku 43 rokov.⁴⁶ Gebauer o Scholtzovej smrti s istým oneskorením informoval v apríli 1782 viedenský obchodník, Christian Heinrich Coith.⁴⁷

⁴² Pôvodne bol list pripisovaný matke J. J. Gebauera – Marii Sophii, avšak z kontextu vyplynulo, že ženskou pisateľkou by mohla byť Gebauerova manželka. Po konzultácii s Dr. Marcusom Conradom a Manuelom Schulzom, ktorí spracovali tento fond v Stadtarchiv Halle, sme dospeli k hypotéze, že s konceptom listu pravdepodobne pomáhal manželke sám Johann Jacob Gebauer. V prospech hypotézy svedčí charakter obsahu listu, v ktorom sa vyjadruje pisateľka k zásielkam motýľov i semienok do Halle. Ako ma upozornili kolegovia v Halle, ide pravdepodobne o Gebauerov rukopis, pričom štýl vyjadrovania je zhodný s charakterom jeho obvyklej korešpondencie. Za toto upozornenie im aj na tomto mieste vyjadrujem svoje poďakovanie.

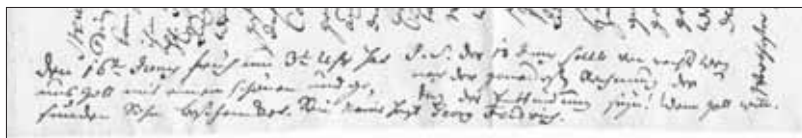
⁴³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, nedatovaný list pravd. Cathariny A. Gebauerovej [1778 – 1781], Sign. A 6.2.6. Nr. 36804.

⁴⁴ MV SR, ŠAL, Matrika zomrelých 1775 – 1804 [online]. [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22657-40089-38?cc=1554443&wc=MM17-9TW:1613773170>>.

⁴⁵ Záznam o úmrtí Sophie Cathariny Scholtzovej z 24. 11. 1781. MV SR, ŠAL, Matrika zomrelých 1775 – 1804 [online]. [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1951-22657-40249-76?cc=1554443&wc=MM17-9TW:1613773170>>.

⁴⁶ Záznam o úmrtí J. Scholtza z 5. 2. 1782. MV SR, ŠAL, Matrika zomrelých 1775 – 1804 [online]. [cit. 2014-05-15]. Dostupné na internete: <<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-22657-40434-86?cc=1554443&wc=M99C-47D:1613773170>>.

⁴⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list Ch. H. Coitha z 17. 4. 1782, Sign. A 6.2.6 Nr. 20471.

Obr. 2 Scholtzov list z 15. 6. 1778 (informácia o narodení syna)

„Fyzika ...to je teraz moje milované štúdium...“⁴⁸

„Odkedy som prišiel domov z Nemecka, zameral som svoj čas na fyziku“,⁴⁹ skonštatoval Scholtz v marci 1775. Kedy sa v ňom zrodil záujem o prírodné vedy, nevieme. V Halle však mal príležitosť navštevovať aj iné ako teologické prednášky. Informácie o pripravovaných, verejných i súkromných prednáškach z oblasti teológie, dejín, práva, ale aj prírodných vied či medicíny, pravidelne zverejšovalo aj periodikum *Wöchentliche Hallische Anzeigen*. Napríklad v zimnom semestri 1763/64 prebiehali matematické a astronomické prednášky Johanna Andreasa Segnera, v zimnom semestri 1764/65 matematické prednášky Johanna Petra Eberharda a Andreasa Eliasa Büchnera. Dvorský radca Heinrich Christian Alberti vyučoval základy botaniky a súkromne prednášal o odlišnostiach plodov a semien rastlín.⁵⁰ V letnom semestri 1765 sa Linného botanickému systému venoval Friedrich Wilhelm von Leysser a počas letných prázdnin v roku 1765 J. A. Segner objasňoval princípy experimentálnej fyziky, základy matematiky, geometrie a trigonometrie či algebry.⁵¹

Scholtz sa v Uhorsku zanietene venoval pozorovaniam a experimentom predovšetkým v oblasti optiky. Značné množstvo peňazí investoval do nákupu optických prístrojov a príslušenstva k nim. Vlastnil niekoľko mikroskopov, ďalekohľadov, množstvo šošoviek a zväčšovacích skiel i laternu magicu. Objektom jeho mikroskopických pozorovaní boli aj rôzne druhy hmyzu, najmä motýle. Podnikal časté cesty nielen do blízkeho okolia Levoče, ale aj do ďalších kútov Uhorska, aby zhromaždil čo najviac exponátov vhodných na skúmanie a pre potreby prírodovednej zbierky svojho priateľa Gebauera.

Keďže v Uhorsku nemal veľa možností dostať sa k technickým novinkám, bol to práve Gebauer, ktorý mu ich zhotovenie, nákup a distribúciu opakovane sprostredkoval. Scholtz sa intenzívne zaujímal o novinky v oblasti zdokonaľovania optických prístrojov, hodnotil kvalitu ich mechanického prevedenia či technické možnosti a presnosť zobrazenia skúmaných predmetov. Scholtz sa osobne poznal so známym výrobcom optických prístrojov – Georgom Friedrichom Branderom z Augsburgu. Na pamiatku údajne dostal od neho mikroskop vyrobený v dielni známeho konštruk-

⁴⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 10. 6. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14486.

⁴⁹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 10. 3. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14485.

⁵⁰ *Wöchentliche Hallische Anzeigen*, 1764, N. 60, 1. 10. 1764, s. 668 – 676.

⁵¹ *Wöchentliche Hallische Anzeigen*, 1765, N. 15, 15. 4. 1765, s. 200.

téra Johanna Joostena van Musschenbroeka (1660 – 1707), ktorý Scholtz pokladal za výnimočný. Podľa Branderovho vzoru pracoval napríklad v roku 1775 na zostrojení vlastnej „camery obscury“.⁵²

Gebauer zabezpečil v 70. rokoch 18. storočia pre Scholtza aj niekoľko optických prístrojov od významného výrobcu z Lipska – Samuela Gottlieba Hoffmanna. Išlo o proces zdĺhavý a finančne nákladný. Drahé bolo nielen samotné zhotovenie prístroja, konštruktér Hoffmann v Lipsku požadoval peňažné zálohy vopred alebo priamo platbu v hotovosti. V auguste 1775 chcel získať ďalšie komponenty od Hoffmanna a píše Gebauerovi: „Je pre mňa nemožné si ich oba opatriť, takže Vám budem veľmi zaviazaný. Čo sa týka ceny, nech to stojí čo to stojí, s vďakou to zaplatím.“ Problematický bol aj transfer prístrojov do Uhorska, keďže sa mohli ľahko poškodiť. Preto ich prenos zverovali iba dôveryhodným osobám. Zásielku od Gebauera 12. 10. 1775 prevzal obchodník s tabakom Štefan Horváth zo sliezskeho Bielska⁵³ (dnes Poľsko), ktorého Scholtz dáva do pozornosti Gebauerovi ako kontaktnú osobu na severnej trase cez Wroclaw ešte v auguste toho roku. Horváth navštevoval Scholtza pomerne pravidelne, minimálne štyrikrát za rok.⁵⁴ Horváth korešpondoval s Gebauerom na svojich cestách po spíšskych mestách ešte aj po Scholtzovej smrti. Celkový obraz transakcií dokresľujú aj listy Hoffmanna Gebauerovi. Napríklad, keď Scholtz chcel na jeseň 1778 poukázať platbu za objednávku už priamo Hoffmannovi do Lipska, ten si overoval u Gebauera Scholtzovu dôveryhodnosť.⁵⁵

Z korešpondencie vyplýva zaujímavá skutočnosť. Sám Scholtz viac oceňoval kvalitu prevedenia sklíčok a šošoviek z produkcie Hoffmanna, ako tých z Branderovej dielne. Bolo to vraj preto, že Hoffmann sklíčka brúsil osobne, kým Brander na tento účel zamestnával aj iných ľudí. Z tohto dôvodu boli Hoffmannove produkty veľmi presné. Hoci bol teda Brander vo svojej dobe špičkovým mechanikom, podľa Scholtza pri konečnom produkte nedokázal zaručiť takú kvalitu, ako Hoffmann v Lipsku. Na tieto drahé optické prístroje sa preto Scholtzovi oplatilo čakať i dlhšiu dobu, napr. keď Hoffmann v lete roku 1778 ochorel a s výrobou objednávky pre Scholtza sa omeškal.⁵⁶

Aj keď Scholtz bol ochotný utrátiť za prístroje nemalé sumy, jeho záľuba kladla značné nároky i na jeho vlastné živobytie: „Viete, že bieda je zlá bylina. Hoci

⁵² Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z , Sign. A 6.2.6. Nr. 14491; G. F. Brander zostavil pre záujemcov aj príručku o zhotovenie prístroja pod názvom Kurze Beschreibung einer ganzer neuen Art einer Camerae Obscurae ingleiches eines Sonnen Microsopes (...). Augsburg, 1769.

⁵³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, faktúra objednávky pre J. Scholtza z 20. 5. 1775 – 05. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 19353.

⁵⁴ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, nedatovaný list J. Scholtza [pravd. pred r. 1775 alebo v r. 1775], Sign. A 6.2.6 Nr. 36810.

⁵⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list S. G. Hoffmanna J. J. Gebauerovi z 4. 11. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16321.

⁵⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list S. G. Hoffmanna Gebauerovi z 5. 8. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16320.

⁵⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 8. 1775 Sign. A 6.2.6 Nr. 14488.

som veľkým milovníkom fyzikálnej zábavky, musím sa pritom obmedzovať, aby som neživoril.“⁵⁷ Opakovane prosil Gebauera, aby zaň dlh zaplatil. Napriek tomu, že sa dlžné sumy Scholtz skutočne usiloval poslať kníhkupcovi čo najskôr, neraz splátka dorazila do Halle až o niekoľko mesiacov neskôr. Napríklad v decembri 1776 Scholtz píše: „kvôli môjmu dlhu prosím Vás o zhovievavosť do ďalšieho veľkonočného trhu...“⁵⁸ Scholtz si zriadil u svojho priateľa v Halle finančné konto, z ktorého Gebauer uhrádzal platby za objednávky. Nie je možné úplne rekonštruovať rozsah finančných operácií, zmienky o nich sa však zachovali aspoň v náznakoch v Scholtzových listoch a v účtovníctve J. J. Gebauera v Halle. Napríklad v máji 1777 mal Scholtz na konte u Gebauera vyše 55 ríšskych toliarov a v septembri 1777 naň poukázal ďalších 26. Transfer peňazí sa realizoval prostredníctvom vybraných osôb, ktoré sumy v Scholtzovom mene poukazovali. V apríli 1778 sa kvôli hroziacim vojnovým nepokojom⁵⁹ obchodníci z Uhorska obávali cestovať do Lipska a Scholtz nemal nikoho, po kom by peniaze poslal. Pošta nesmela prijímať nijaké peniaze, ktoré smerovali na územie ohrozené vojnovými udalosťami. Scholtz sa teda usiloval prostredníctvom svojho „starého špeditéra“ poslať 40 zlatých z Levoče aspoň do Viedne k obchodníkovi Scheidlinovi,⁶⁰ v nádeji, že tomu sa ich podarí posunúť ďalej do Lipska či Halle. Do Viedne sa peniaze dostali a Scheidlin príjem peňazí potvrdil.⁶¹

V súvislosti s vlastnými prírodovednými záujmami sa Scholtz sporadicky vyjadroval aj k úrovni vedeckého bádania v Uhorsku. V marci 1775 sprostredkoval Gebauerovi svoj pohľad na vec: „Na vzdelancov nedá sa tu takmer ani pomyslieť. Poznám ale niekoľko dobrých priateľov v Uhorsku, ktorí sa už niekoľko rokov tomu [motýľom] venujú vo svojom voľnom čase.“⁶²

Scholtz bol kontaktnou osobou i pre ďalších vzdelancov, ktorí túžili vlastniť kvalitné optické prístroje. V roku 1778 cez Gebauera objednával pre priateľa – istého matematika Beitla – výrobu a nákup matematických prístrojov a mikroskopu od Hoffmanna z Lipska.⁶³ Spoločnú záľubu v prírodných vedách pravdepodobne mohol Scholtz zdieľať aj s Johannesom Bilzskym z Dolnej Strehovej, neskôr duchovným v obci Agárd v Novohradskej stolici.⁶⁴ Práve v jeho pamätníku nachádzame Scholtzovo latinské venovanie z 21. 10. 1780 (Levoča) a citát nemeckého epigramatika Christiana Wernickeho (1661 – 1725) z 25. 10. 1780 (Spišská Nová Ves).⁶⁵

⁵⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 26. 12. 1776, Sign. A 6.2.6 Nr. 15176.

⁵⁹ Vojna o bavorské dedičstvo 3. 7. 1778 – 13. 5. 1779.

⁶⁰ Predpokladáme, že mohlo ísť o Johanna Caspara von Scheidlina, viedenského veľkoobchodníka. In MITTENZWEL, I. Zwischen gestern und morgen, s. 49

⁶¹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 6. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16636.

⁶² Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 10. 3. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14485.

⁶³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 6. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16636.

⁶⁴ LÓKÓS, P. Eine Fleming-Strophe in einem Stammburch des 18. Jahrhunderts, s. 259.

⁶⁵ Projekt Inscriptiones Alborum Amicorum [online]. [cit. 2014-05-12]. Dostupné na internete: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=7540>.

„Nijaký luisdor nebol by mi milší, ako tento motýľ..“

„Získal som jedného, ktorý bol veľký ako netopier a jeho telo bolo také tučné, ako veľký vlašský orech. Keby som nebol zberateľom, použil by som jeho krídla na mikroskopické pozorovania.“⁶⁶ Zberateľstvo hmyzu v jeho rôznych vývojových štádiách od larvy po dospelého jedinca bolo v tejto dobe populárnou záľubou, ktorá oboch priateľov intenzívne spájala. Scholtz cielene vyhľadával pre svojho priateľa v Halle iných zberateľov nielen v uhorských obciach, ale aj vo Viedni, ktorí mohli ponúknuť na výmenu niečo zo svojich zbierok. V marci 1778 zaistil pre svojho priateľa Jakuba Bogscha vydanie biblie z Cansteinsche Bibelanstalt v Halle,⁶⁷ za ktorú ako protihodnotu odstúpil Bogsch Scholtzovi pre Gebauera svoju entomologickú zbierku a niečo doplatil.⁶⁸ Zasláná biblia mala putovať na Spiš opäť cez Viedeň alebo Bratislavu. Bogschova entomologická zbierka bola podľa Scholtza obmedzená a obsahovala z väčšej časti duplicitné exponáty, z ktorých však vyseletoval pre Gebauera niektoré exempláre.⁶⁹

V auguste 1778⁷⁰ Scholtz doporučil Gebauerovi ako kontaktnú osobu vo Viedni Johanna Samuela Liedemanna, rodáka zo Spiša, ktorý 7. 6. 1770 nastúpil na štúdium na pedagogickej škole v Halle, odkiaľ odišiel 13. 4. 1771 na reálku do Berlína,⁷¹ „aby sa venoval štúdiu hospodárstva (oeconomie), baníctva a obchodu.“⁷² Študoval tam dva a pol roka,⁷³ teda približne do konca roka 1773. Podľa Scholtza Liedemann mal nasledovať v spôsobe obživy svojho otca, ktorý bol tiež obchodníkom. Počas svojho pobytu v Berlíne sa Liedemann spriatelil so synom Christiana Friedricha Stahlbauma, ktorý vlastnil kníhkupectvo berlínskej reálky.⁷⁴ Po štúdiách sa vo Viedni zamestnal u „evanjelického obchodníka“⁷⁵ Johanna Lutza. Od septembra 1778 už Liedemann priamo korešpondoval s Gebauerom v rôznych záležitostiach a vďaka Scholtzovmu doporučeniu sa stal dôležitým článkom v komunikačnej sieti na trase Halle – Viedeň – Levoča.

⁶⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 10. 3. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14485.

⁶⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 14. 3. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16634.

⁶⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 13. 10. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16638.

⁶⁹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 8. 12. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16639.

⁷⁰ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza zo 17. 8. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16637.

⁷¹ AFSt., S.A.194, s. 447; AFSt, S.A.196e_124.

⁷² AFSt., S.B. I 1 322., z.č.1929.

⁷³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. S. Liedemanna z 12. 9. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16407.

⁷⁴ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. S. Liedemanna z 21. 10. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16408.

⁷⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza zo 17. 8. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16637.

Obr. 3 Obálka listu J. S. Liedemanna Gebauerovi z 21. 10. 1778⁷⁶

Liedemann, rovnako ako Scholtz, aktívne vyhľadával zberateľov, ktorí mohli doplniť Gebauerovu entomologickú zbierku. V júli 1779 píše: „Vo Viedni našiel som pekné zbierky, ktorých majitelia boli ochotní ich celé odpredať, ... viacerí títo páni však nejavia sa mi ako znalci prírody, ... zbierajú hmyz, pretože sa to od istého času stalo záľubou Viedenčanov. Našiel som jedného obchodníka s hmyzom, ale nedal sa nahovoriť na korešpondovanie. Pošťastilo sa mi však zistiť cez priateľa, že známy kníhkupec v Grazi, menom Wittmanstedten, by chcel svoj kabinet rozšíriť a pristúpil by na výmenu.“⁷⁷ Tento pokus o spoluprácu bol úspešný, a tak v rokoch 1779 – 1780 Liedemann sprostredkoval Gebauerovi spoluprácu so známym prírodovedcom a kníhkupcom v Grazi – Aloisom Beckhom von Widmanstättenom (1753 – 1849). V roku 1779 rokoval o výmene exponátov a ďalšej spolupráci aj s lekárom Sonntagom zo Spišskej Novej Vsi,⁷⁸ ktorý bol za ním stanovených podmienok ochotný zhromažďovať hmyz a motýle pre Gebauerovu zbierku.⁷⁹ V máji 1780 Liedemann

⁷⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Sign.A 6.2.26. Nr. 16408.

⁷⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, List J. S. Liedemanna z 28. 7. 1779, Sign. A 6.2.6 Nr. 16408.

⁷⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. S. Liedemanna z 27. 11. 1779, Sign. A 6.2.6 Nr. 17190.

⁷⁹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. S. Liedemanna z 24. 5. 1780, Sign. A 6.2.6 Nr. 17919.

a Gebauer kooperovali pri nákupe liečiv zo známej lekárne hallského sirotinca (Waisenhaus). Zásielka bola určená pre istú vdovu po Wernhardovi Barenfeldovi z Regensburgu. Pri realizácii nákupu mal pomôcť aj ďalší významný rodák z Uhorska – lekár a numizmatik David Samuel Madai (1709 – 1780). S ním sa Liedemann spoznal počas štúdií v Halle. Liedemann ponúkal tri varianty platby – úhradu v hotovosti v Lipsku prostredníctvom obchodníkov, šekom cez istého Vollsacka, prípadne priamym vyplatením vo Viedni.⁸⁰

Sám Scholtz opakovane podnikal cesty do okolia Levoče a neváhal cestovať aj do vzdialenejších kútov Uhorska, aby získal exempláre húseníc, chrobákov či motýľov do Gebauerovej zbierky. Objednával ich aj z Viedne. V auguste 1775 posielal Scholtz Gebauerovi cez Horvátha takmer stovku motýľov, ktoré mal obchodník odovzdať wroclawským kníhkupcom Kornovi a Meierovi. Tí mali na starosti ich ďalšiu expedíciu do Halle.⁸¹ Pri transporte cez Lipsko posielali zásielky aj cez významného lipského vydavateľa a kníhkupca Johanna Gottlieba Immanuela Breitkopfa.⁸² Aby sa Scholtz lepšie zorientoval v entomologickej problematike, poprosil v decembri roku 1776 Gebauera o zaslanie relevantnej literatúry o motýľoch. Žiadal od Gebauera aj praktické rady, ktoré mu mohli pomôcť pri získavaní exemplárov. Do odchyty hmyzu zapájal aj svojich žiakov. Na tento „lov“ využíval školský rok, aj obdobie štyroch týždňov školských prázdnin. Priebeh týchto prírodovedných expedícií Gebauerovi často zábavne opisoval. V auguste 1775 píše: „Máme školské prázdniny a teda štyri celé týždne.... môžeme chytať najkrajšie motýle.“ Z prázdnin Scholtz so žiakmi pravdepodobne vyťažili maximum, pretože už v septembri 1775 informoval Gebauera: „Tento rok som bol, ako sám viete, spolu s mojimi žiakmi iba učňom v odchyte motýľov. Ale oddnes sme už v tom majstrami, takže nám nijaký krásny motýľ len tak neujde.“⁸³

Scholtz sa okrajovo vyjadroval aj o klimatických podmienkach na území Uhorska, ktoré mu pri odchyte hmyzu buď priali, alebo naopak, bránili. Zmieňuje sa o anomáliách v počasí, o veľkých suchách, prudkom daždi i silnej zime, ktoré spôsobili v regióne značné hospodárske škody a neraz zapríčinili šírenie infekčných chorôb.

Množstvo exponátov do svojich rozsiahlych zbierok Johann Jacob Gebauer získal práve vďaka iniciatíve a entuziazmu Johanna Scholtza, ktorý sa týmto spôsobom chcel zavďačiť svojmu priateľovi v Halle.

⁸⁰ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. S. Liedemanna z 24. 5. 1780, Sign. A 6.2.6 Nr. 17919.

⁸¹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 8. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14488.

⁸² Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, nedatovaný list J. Scholtza [pravd. pred r. 1775 alebo v r.1775], Sign. A 6.2.6 Nr. 36810.

⁸³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 9. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14491.

„Som mimoriadnym milovníkom prírody a krásnych záhrad...“⁸⁴

Záľubu v pestovaní kvetov zdieľal Scholtz nielen s Gebauerom, ale aj so svojou manželkou, Sophiou Catharinou. V korešpondencii sa zmieňuje, že vlastnil údajne viac ako 80 druhov klinčekov. Zaujímal sa aj o pestovanie hyacintov a cibulky i semená rôznych kvetov mu Gebauer obstarával aj v Lipsku. Medzi týmito mestami sa uskutočnila aktívna výmena semien, cibuliek a sadeníc. Jedným z distribučných článkov v sieti bol už spomínaný J. S. Liedemann, ktorý sa onedlho po nadviazaní kontaktu s Gebauerom aktívne podieľal na transporte hyacintov do Levoče. Z Viedne „ďalej do Bratislavy som ich poslal diligenciou, odkiaľ mu ich istejšie doručia obchodníci, pretože poštou je to z Bratislavy do Levoče zdĺhavé. Nie je však práve v Levoči, ale v Modre, kde sa venuje vinobraníu. Keďže ani v Pezinku nemám známych, balíček s knihami by mal ísť priamo pánom Meierovi a Schillovi.“⁸⁵ Náklady za prepravu cibuliek hyacintov vyšli Scholtza v apríli 1778 takmer toľko, ako bola ich skutočná hodnota – 16 ríšskych toliarov.⁸⁶ Scholtz teda dbal na to, aby v čase presunu boli vhodné klimatické podmienky na transport. Prepravné škatule mali mať z oboch strán otvory, aby tovar nezničila pleseň. Vo februári 1777 odporúčal Scholtz Gebauerovi: „Začiatkom apríla už musia byť klinčky v Bielsku, preto sa musia z Halle odoslať okolo 20. marca, ak nie skôr.“⁸⁷ Napriek jeho úsiliu expedovať rastliny v špeciálne upravených škatuliach, tovar neraz dorazil na miesto určenia zničený plesňou, mrazom, suchom, prípadne inak znehodnotený.

„Bol som taký šťastný, keď som od pána Löweho dostal Shakespeara...“⁸⁸

Medzi nemeckými vydavateľskými centrami a uhorským územím nachádzame množstvo interakcií. Ako ukázal náš výskum, zabehnuté obchodné vzťahy mali uhorskí kníhkupci aj s Halle. Strategickým bodom pre tento obchod bolo neďaleké veľtržné centrum – Lipsko. V tomto období sa v Lipsku kumuloval finančný kapitál a mesto žilo bohatým kultúrnym životom. Podľa G. Mühlpfordta: „sa v Lipsku ročne predali knihy za milióny toliarov“ a toto mesto „bolo vydavateľskou a obchod-

⁸⁴ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; Nedatovaný list J. Scholtza [pravd. pred r. 1775, alebo 1775], Sign. A 6.2.6 Nr. 36810.

⁸⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; List J. S. Liedemanna z 21. 10. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16408.

⁸⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; List J. Scholtza zo 16. 4. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16635.

⁸⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; List J. Scholtza z 1. 2. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 15737.

⁸⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; List J. Scholtza z 15. 8. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14488.

nou metropolou nemeckého osvietenstva, jeho najväčším knižným a časopiseckým trhom.“⁸⁹ Knižný obchod sa realizoval po oficiálnej línii, aktívne sa však obchodovalo aj so zakázanou literatúrou. Keďže v Lipsku i v Halle vychádzalo popri pôvodných dielach aj množstvo nemeckých prekladov, súčasníci nazývali toto mesto aj „továrňou na preklady.“⁹⁰ Počas lipských veľtrhov dokonca zostávali zatvorené brány univerzity v Halle, aby sa mohli profesori a študenti oboznámiť s novými vydaniaми.⁹¹

V sledovanom období do Uhorska prenikalo značné množstvo prekladovej nemeckej literatúry, o čom svedčí aj charakter sortimentu v katalógoch uhorských kníhkupecov. Hoci sa vládna moc v Habsburskej monarchii pomocou mechanizmov cenzúry, revízie a kontrol na colných staniach usilovala získať kontrolu nad týmto procesom, darilo sa stanovené opatrenia obchádzať. Podľa nariadenia z 10. 7. 1776 boli všetci cestujúci v rámci dedičných krajín, teda najmä obchodníci, povinní podrobiť sa colnej prehliadke, pravdivo zodpovedať všetky otázky colného úradu, uhradiť clo a nechať tovar opečiatkovať. Neuposlušnosť sa sankcionovalo pokutou.⁹² Z nemeckých ríšskych miest si napriek opatreniam nachádzali žiadané diela svoju cestu k uhorským odberateľom. V tejto veci boli zaangažovaní kníhkupci, obchodníci, študenti i sami klienti. Nahliadnuť do zákulisia tohto druhu transportu dáva viedenský obchodník Christian Heinrich Coith, ktorého sám Scholtz označuje ako „veľmi precízneho človeka.“⁹³ V októbri 1777 k Scholtzovi do Levoče smerovala zásielka z Viedne od Coitha prostredníctvom bratislavského obchodníka s kožiarskym tovarom – Johanna Gottlieba Amryho.⁹⁴ Coith sa v tejto súvislosti Gebauerovi sťažuje: „[Amry] mi ale skoro zle spravil, keď z mojej škatule s dvojitým dnom, kde sa nachádzali knihy, ... vôbec nič neuviedol v zozname na prečlenie.“ Zásielka sa tak dostala do podozrenia. „Ak by prehliadku nevykonával môj dobrý priateľ, celá škatula by sa považovala za pašovaný tovar.“⁹⁵

O aké knihy išlo, Coith neuvádza, ale keďže boli skryté v špeciálne upravenej škatuli, pravdepodobne boli to problematické vydania. Zo skoršej Scholtzovej korešpondencie vieme, že si objednal viac kníh, ktoré boli na indexe. V auguste 1775 to bol nemecký preklad diela Claude-Adrien Helvetia – *Discurs über den Geist des Menschen* s predslovom Johanna Christiana Gottscheda.⁹⁶ Keďže Scholtz nevedel dobre

⁸⁹ MÜHLPFORDT, G. Halle – Leipziger Aufklärer als Lehrer und Anreger Gottfried August Bürgers, s. 69.

⁹⁰ MÜHLPFORDT, ref. 89, s. 70.

⁹¹ MÜHLPFORDT, ref. 89, s. 70.

⁹² Patent Nro. 1821, 10. 8. 1776. In Theresianisches Gesetzbuch. B. 7., s. 549 – 550.

⁹³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 14. 3. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16634.

⁹⁴ Inkorporovaný do bratislavskej obchodnej gildy 24. 7. 1776. Narodil sa v Bratislave, kde prevzal obchod svojho (rovnomeného) otca. FORBÁT, E. Dejiny bratislavského obchodu v 18. a 19. storočí, s. 433.; Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list Ch. H. Coitha z 15. 10. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 15383.

⁹⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list Ch. H. Coitha z 15. 10. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 15383.

⁹⁶ Ide pravdepodobne o toto vydanie: HELVÉTIUS, C.A. *Discurs über den Geist des Menschen*. Leipzig und Liegnitz : Im Verlage David Siegers, Buchhändlers, 1760.

po francúzsky, žiadal vydanie tejto „úžasnej, ale prísne zakázanej knihy“⁹⁷ v nemčine. Vo februári 1776 mal transport od Gebauera problémy s cenzúrou, keď nemenovanú knihu zo zásielky cenzori poslali späť do Wroclawi. „Kniha, ktorú ste mi poslali, musela sa vrátiť do Wroclawi (...). Knihy, ktoré smerujú do Uhorska, museli ísť v Opave na cenzúru a tam túto knihu posúdili ako zakázanú, preto bola poslaná späť. Ešte šťastie, že ju neskonfiškovali. Len skutočne neviem, kedy a ako sa k nej opäť dostanem cez pána Horvátha, ktorý mi navrhol, že Vám sám ohlásí, ktoré veci mu do Bielska nesmerujte, kým k tomu nedostanete priamo od neho podrobný pokyn.“⁹⁸ Scholtz si objednával a aj čítal nemecké preklady v tom čase populárnych titulov, ktoré boli na indexe, napr. od Laurencu Sterna,⁹⁹ Moriza Augusta von Thümmela¹⁰⁰ a Christophu Martina Wielanda.¹⁰¹ Sternove príbehy hrdinu Tristrama Shandyho v 18. storočí zožali veľký čitateľský úspech, pričom aj v súčasnosti sú mimoriadne zábavným čítaním. Postavy románu „žijú v zajatí svojich predstáv, ktoré v Sternovej podobe majú charakter koníčkovského ošiaľu“.¹⁰²

Scholtz žiadal od Gebauera aj Cervantesovo dielo *Don Quijote de la Mancha* v prvom nemeckom preklade Friedricha Justina Bertucha,¹⁰³ ktorý ako prvý vychádzal priamo zo španielskeho originálu, a nie z inojazyčných prekladov.¹⁰⁴ V 75. čísle

⁹⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza zo 17. 8. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14489.

⁹⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 1. 2. 1776, Sign. A 6.2.6 Nr. 15175.

⁹⁹ STERNE, L. The life and opinions of Tristram Shandy. Veľmi populárne 9 zväzkové dielo, ktoré vyšlo v Londýne v rokoch 1759 – 1766. Prvý anonymný nemecký preklad bol uverejnený v roku 1769 [Berlin; Stralsund : Lange] a v rokoch 1776 – 77 vyšlo v Hanau u Göllnera druhé doplnené vydanie. Scholtz si objednal aj ďalšie Sternovo dielo v nemeckom preklade, o ktoré vydanie išlo, však nie je možné identifikovať. Do úvahy prichádza vydanie Herr Yoricks, Verfasser des Tristram Shandy, Reisen durch Frankreich und Italien als ein Versuch über die Menschliche Natur : Aus dem Englischen. Braunschweig : Waisenhausbuchhandlung, 1769. Vyšlo aj v rokoch 1770 – 1772 a v roku 1776 v Hamburgu a Brémach u J. H. Cramera. K téme viac aj v MICHELSEN, P. Laurence Sterne und der deutsche Roman des achtzehnten Jahrhunderts. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1972.; The reception of Laurence Sterne in Europe.

Ed. Peter de Voogd and John Neubauer. London : Thoemmes Continuum, 2004.

¹⁰⁰ Die Inoculation der Liebe : eine Erzählung. V roku 1776 na indexe zakázaných kníh. Databáza Verpönt, Verdrängt – Vergessen? : Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher.

¹⁰¹ Na indexe sa v roku 1776 nachádzalo niekoľko diel Ch. M. Wielanda: titul Idris: ein heroisch komisches Gedichte. Leipzig 1768; ďalšie Wielandovo dielo v objednávke a zároveň aj na indexe bol titul Der neue Amadis : ein comisches Gedicht in 18 Gesängen. Leipzig : Weidmann und Reich, 1771 [B.1 – 2]. Databáza Verpönt, Verdrängt – Vergessen?, ref. 100.

¹⁰² VOJTEK, J. Spisovateľ, ktorý dovidel do dvadsiateho storočia, s. 522.

¹⁰³ Leben und Thaten des weisen Junkers Don Quixote von Mancha. Neue Ausgabe aus der Urschrift des Cervantes, nebst der Fortsetzung des Avellandeda. In sechs Bänden von Friedr[ich] Just[inus] Bertuch. Weimar und Leipzig : zu finden in der Fritschischen Buchhandlung, 1775 – 1777. Pirátska dotlač diela vyšla aj v rokoch 1776 – 1778 a 1785 v Karlsruhe.

¹⁰⁴ BRIESEMEISTER, D. Bertuchs Bedeutung für die Aufnahme der spanischen und portugiesischen Literatur in Deutschland, s. 147.

periodika *Deutschen Chronik* (15.12.1774) vyzýva Christian F. D. Schubart verejnú, aby podporila tento projekt prostredníctvom subskripcie, bez ktorej by dielo nebolo možné vydať.¹⁰⁵ Gebauer Scholtzovi zamýšľal zaobstarať prvé diely touto formou priamo cez prekladateľa Bertucha a tretí na lipskom trhu cez vydavateľa a kníhkupca Fritscha.¹⁰⁶

Scholtzove torzovité vyjadrenia v korešpondencii a charakter jeho objednávok poukazujú na význam nemeckého jazyka pri recepcii diel súčasníkov a klasiky svetovej literatúry na uhorskom území. Medzi jeho objednávkami registrujeme i diela hallských pedagógov, napr. Johanna Saloma Semlera,¹⁰⁷ Johanna Georga Jacobiho,¹⁰⁸ ale aj tituly z beletrie či básne Johanna Jacoba Bodmera.¹⁰⁹ Scholtz prosil Gebauera o zaobstaranie obľúbeného teoretického diela o základoch hry na klavír od Carla Philippa Emanuela Bacha pre seba a pre svoju manželku.¹¹⁰ Keďže išlo o staršie vydanie, mal sa Gebauer poobzerať v antikvariátoch, u študentov alebo na knižných aukciách.¹¹¹ Scholtzov záujem o hudbu badáme aj na objednávkach operných libret a hudobných partitúr, napr. od Johanna Adama Hillera, diel Josepha Haydna či Carla Philipa Stamitza atď.

Z periodík si Scholtz v apríli 1778 objednal najstarší časopis pre deti v nemeckom jazyku – *Wochenblatt für Kinder* (Lipso, Crusius, 1772 – 1774) a v rokoch 1775 – 1777 vybrané čísla (1775, č. 7. – 12. z roč. 1776) známeho recenzného titulu *Der Teutsche Merkur* (Weimar, 1773 – 1789). Na jeho stránkach si mohol prečítať recenzie na viaceré diela, ktoré sa napokon objavujú aj v jeho objednávkach. Ide napr. o recenziu na prvé štyri zväzky nemeckého prekladu Shakespearových drám (Zürich, 1775), Wielandovu recenziu na zbierku poézie od J. W. L. Gleima pod názvom *Halladat, oder das rothe Buch Hamburg*, ktorú si Scholtz v marci 1778 tiež dal zaobstarať.¹¹² Okrem iného Scholtzom objednané čísla periodika *Der Teutsche Merkur* obsahovali aj ďalšie zaujímavé recenzie, napr. na Nicolaiovo berlínske vydanie *Utrpenia mladého Werthera*

¹⁰⁵ BRIESEMEISTER, D., ref. 104, s. 151.

¹⁰⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, faktúra Scholtzovej objednávky z 20. 5. 1775 – 05. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 19353.

¹⁰⁷ Institutio Ad Doctrinam Christianam Liberaliter Discendam (...). Halae Magdeburgicae : Hemmerde, 1774.

¹⁰⁸ Scholtz žiadal Jacobiho dielo „Empfindsame Regungen“, ktoré sa však Gebauerovi nedarilo ani u iných kníhkupcov zaobstarať. Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; Faktúra Scholtzovej objednávky z 20. 5. 1775 – 05. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 19353.

¹⁰⁹ Neidentifikované vydanie „Gedichte“ a ďalší titul Noachide. Berlin : [Voss], 1765.

¹¹⁰ Versuch über die wahre Art das Clavier zu spielen (...) von Carl Philipp Emanuel Bach. Berlin : in Verlegung des Auctoris; Gedruckt bey dem Königl. Hof = Buchdrucker Christian Friedrich Henning, 1753. 2. zv. vyšiel v Berlíne v roku 1762.

¹¹¹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza zo 17. 8. 1778; Archivsignatur: A 6.2.6 Nr. 16637. Rok 2014 je jubilejným rokom tohto umelca, ktorý bol druhým najstarším synom Johana Sebastiana Bacha. Viac v Bibliotheks Magazin : Mitteilungen aus den Staatsbibliotheken in Berlin und München, 2014, č. 2, s. 26 – 31.

¹¹² Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 14. 3. 1778, Sign. A 6.2.6. Nr. 16634.

(1775), na diela A. F. Büschinga i prírodovedné tituly od Buffona či Walchovho periodikum *Der Naturforscher*, ktoré vychádzalo priamo v Halle u Gebauera.

Vo svojom sortimente mal periodikum *Der Naturforscher* aj bratislavský kníhkupec Anton Löwe (1744 – po 1798?), ktorý sa stal dôležitým partnerom oboch zúčastnených pri transfere platieb i presune zásielok na trase Halle – Bratislava – Levoča. Kníhkupectvo na Michalskej ulici v Bratislave mal od roku 1770 a od roku 1783 aj tlačiareň na Klariskej ulici. S firmou Gebauer v Halle preukázateľne spolupracoval už od leta 1773 do roku 1790.¹¹³ Mal k dispozícii bohatú sieť kontaktných osôb po celom Uhorsku, v rakúskych mestách i na nemeckom knižnom trhu. Pravidelne podnikal obchodné cesty do Lipska a venoval sa i distribúcii francúzskej literatúry do Uhorska. Práve vďaka Scholtzovej a Gebauerovej korešpondencii možno lepšie zrekonštruovať frekvenciu Löweho návštev lipských veľtrhov. Dosiaľ neznámym kontaktom v distribučnej sieti medzi Gebauerom a Löwem bol istý hallský študent, Marodi. Ide pravdepodobne o Andreasa Marothyho z Krupiny, syna mešťana Georga Marothyho, ktorý sa zapísal na teologické štúdium na hallskej Academii Fridericiana 7. 11. 1772.¹¹⁴ V júli 1773 sa jeho meno objavuje v evidencii firmy Gebauer: „V pondelok 19. júla 1773 mi rektor Benczur z Kežmarku poslal cez uhorského študenta Marodiho list, v ktorom sa informoval, na koho z bratislavských alebo viedenských kníhkupcov sa môže obrátiť pri zaistení predplatného na Bergsträsserov slovník a Glossarium. Písomne som mu odpovedal, že na pána Loeweho v Bratislave.“¹¹⁵ V oboch prípadoch išlo o Gebauerove vlastné vydania – 7 zväzkový slovník od Johanna A. B. Bergsträssera (1772 – 1781) a 6 zväzkový slovník Johanna Ch. Adelunga (1772 – 1784).¹¹⁶ Scholtz sa v januári 1775 zaujímal o možnosť predplatiť si súborné vydanie Shakespeareových drám. Nemecké preklady Shakespeara vychádzali už od 40. rokov 18. storočia¹¹⁷

¹¹³ BULKOVÁ, P. Kníhkupec, vydavateľ a kníhtlačiar Anton Löwe v kontexte uhorského knižného trhu, s. 130. Okrem klasických objednávkových lístkov nachádzame Löweho medzi klientmi firmy Gebauer v pozostalostnom súpise, ktorý bol zhotovený po smrti Sophie Marie Gebauerovej (18. 7. 1776), manželky Johanna Justina Gebauera. Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Extrakt aus den Buchhandler Buch, s. 68. Rechnungen 1771 – 1780, Sign. A.6.2.6. Nr. 19764.

¹¹⁴ UA Halle, ref. 14.

¹¹⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, Sign. A.6.2.6. Nr. 19739. Dosiaľ bola v odbornej literatúre známa spolupráca firiem Gebauer a Löwe datovaná od jesenného lipského veľtrhu (na Michala) v roku 1773, tento údaj ju posúva do skoršieho obdobia. V zozname kooperujúcich kníhkupcov v pozostalostnom inventári po smrti Johanna Justina Gebauera z roku 1772 sa Löweho kníhkupectvo nenachádza.

¹¹⁶ Verlagsbibliografie Gebauer 1734 – 1819. Vydania: Bergsträsser, J. A. B. Gesammletes, vermehrtes und berichtigtes Realwörterbuch über die claßischen Schriftsteller der Griechen und Lateiner (...). 7 Bde. Halle : Gebauer 1772 – 1781; Adelung, J. Ch. Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae Latinitatis (...). 6 Bde. Halle: Gebauer 1772 – 1784.

¹¹⁷ K problematike viac aj v MAURER, M. Shakespeare – Rezeption in Deutschland. In Interdisziplinarität und Internationalität : Wege und Formen der Rezeption der französischen und der britischen Aufklärung in Deutschland und Rußland im 18. Jahrhundert. Herausgegeben von Heinz Duchhardt und Claus Scharf. Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 2004. s. [219] – 232.

a Scholtz prosil o zaradenie do predplatiteľskej siete na titul z vydavateľstva Orell, Geßner a Füsslin z Zürichu (1775 – 1777, zv. 1 – 12). Potrebnú sumu prenumeračného poplatku sľúbil doručiť Gebauerovi do veľkonočného lipského trhu prostredníctvom obchodníkov.¹¹⁸ V júni 1775 poslal Gebauerovi peniaze cez Löweho a prosil o priloženie titulu *Pflicht einen Christen* od Eberharda Rambacha.¹¹⁹ Oba tituly dostal od Löweho 10. 8. 1775. Jeho pocity tlmočil nadpis podkapitoly. V rokoch 1775 – 1776 za osem dielov zaplatil Scholtz 6 ríšskych toliarov a pokračoval v odoberaní ďalších štyroch zväzkov.¹²⁰

Obr. 4 Literatúra zo Scholtzových objednávok¹²¹

Scholtzova korešpondencia umožňuje vnímať ho nielen ako kupujúceho, ale čiastočne aj ako čitateľa. V novembri 1775 Scholtz tlmočil svoje dojmy z prečítaného: „Shakespeare je neporovnateľný, je to skutočný majstrovský kúsok (...). Som

¹¹⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, List J. Scholtza z 30. 1. 1775, Sign. A 6.2.6. Nr. 14484.

¹¹⁹ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, List J. Scholtza z 10. 6. 1775, Sign. A 6.2.6. Nr. 14486.

¹²⁰ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke; Faktúra Scholtzovej objednávky z 20. 5. 1775 – 05. 1777, Sign. A 6.2.6 Nr. 19353.

¹²¹ Dielo L. Sterna.

veľmi netrpezlivý uzrieť pokračovanie.“ Na margo svojej zberateľskej vášne parafrázuje i hrdinu Sternovho románu – Tristrama Shandyho, keď v auguste 1778 píše Gebauerovi: „Ako vraví Tristram Shandy ... je to teraz môj koníček“.¹²²

V júni 1780 prosil o obstaranie taliansko-nemeckej jazykovednej príručky a slovníka od Clementa Romaniho z Lanckischovho lipského vydavateľstva aj Johannes Liedemann.¹²³ V novembri 1784 obchodník Horváth objednával u Gebauera evanjelickú náboženskú literatúru. Podľa charakteru objednávky možno usudzovať, že išlo o zásielku, ktorej exempláre chcel ďalej rozširovať. Sťažoval sa na drahú poštu a dobre zabalenú zásielku prosil zveriť prostredníctvom obchodníkov iba bratislavskému kníhkupcovi Löwemu alebo Gebauerovým korešpondentom vo Viedni či v Bratislave.¹²⁴

„Kým naši obchodníci neprídu do Lipska na veľtrh“¹²⁵

Drahé optické prístroje si vyžadovali citlivé zaobchádzanie, niektoré knihy zo Scholtzových objednávok nemali uzrieť oči revízora na tridsiadcovej stanici a drahé semenka i sadenice rastlín potrebovali osobitný režim prepravy. To boli dôvody, pre ktoré Scholtz a Gebauer ich transport, ako aj presun platieb za ne, zverovali iba vybraným osobám. Medzi Halle a Levočou využívali k ich preprave dve relatívne stabilné transportné trasy. Južná viedla smerom cez Bratislavu a Viedeň cez Lipsko do Halle. Severná línia smerovala z Levoče cez Bielsko z Wroclawi ďalej do Lipska (pravdepodobne cez Drážďany) až do Halle.

Z analýz vyplynulo, že širokú komunikačnú sieť, ktorá sa sformovala okolo oboch zainteresovaných, tvorilo vyše 30 osôb, ktoré môžeme rozdeliť do štyroch kategórií:

- kupci a obchodníci,
- kníhkupci a vydavatelia,
- vzdelanci a vedci,
- študenti.

Vieme, že obchodníci z Bratislavy podnikali pravidelné cesty do Levoče a Prešova.¹²⁶ Uhorskí obchodníci tiež často cestovali na trhy do Lipska. Vďaka koo-

¹²² Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 7. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14487.

¹²³ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. S. Liedemanna z 8. 6. 1780, Sign. A 6.2.6 Nr. 17920. Titul *Italienischer Wegweiser : mit welchem man leicht und sicher zur Erkenntniß und Vollkommenheit der toscanisch-italienischen Sprache gelangen kann*. Dielo vyšlo vo viacerých vydaniach.

¹²⁴ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list S. Horvátha z 9. 11. 1784, Sign. A 6.2.6 Nr. 21681.

¹²⁵ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 30. 1. 1775, Sign. A 6.2.6 Nr. 14484.

¹²⁶ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list S. Horvátha z 9. 11. 1784, Sign. A 6.2.6 Nr. 21681.

Obr. 5 Distribučné trasy medzi Halle a Levočou

perácii s nimi mohli Scholtz a Gebauer realizovať nákup a výmenu zberateľských exponátov a kníh a zabezpečiť ich transport a distribúciu na trase Halle → Levoča i v opačnom smere. Poštový styk bol v prípade prepravy často prijímaný ako posledná možnosť. Scholtz poštové spojenia v Uhorsku často charakterizoval ako nespoľahlivé, drahé, nedostatočne bezpečné a meškajúce. V niektorých prípadoch však využíval aj tento druh prepravy. Stávalo sa, že objemnejšie balíky, ktoré chcel expedovať do Halle, kvôli veľkému množstvu listov pošta odmietla prebrať, alebo kvôli vojnovým nepokojom neprijímala nijakú peňažnú hotovosť. Nešlo pritom o malé sumy. Predmetom presunu boli drahé komodity a aj náklady na ich prepravu boli vysoké. Na transportnom procese sa podieľali aj istí špeditéri, Kreichel a Schurer.¹²⁷ Scholtz mimoriadne dôveroval obchodníkovi Štefanovi Horváthovi z Bielska a viedenským obchodníkom Christianovi Heinrichovi Coithovi a Johannovi Samuelovi Liedemanovi. Vo Viedni putovali peniaze a zmenky aj do rúk spomínaného obchodníka, von Scheidlina. Uvedené osoby dopravovali tovar spoľahlivo a rýchlo.

Zúčastnení boli nútení pohotovo reagovať na vzniknuté problémy. Napriek svojej opatrnosti sa Scholtz s Gebauerom pri zasielaní splátky do Halle na jar 1778 stali obeťou podvodu dvoch lipských špeditérov. Transport navyše komplikovalo počasie, vojnové konflikty, vysoké prepravné náklady a úsilie obísť kontroly na hraniciach.

¹²⁷ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 15. 6. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16636.

Na uvedených trasách sa medzi Scholtzom a Gebauerom realizoval nielen presun optických prístrojov, hmyzu, sadeníc, semien a kníh, ale aj tokajského vína. V marci 1778 ho Scholtz posielal ako dar Gebauerovi trasou cez Bratislavu a Viedeň (cez Coitha) do Halle. Svojho priateľa upozorňoval, aby sa nenechal oklamať obchodníkmi, ktorí často vydávajú za tokajské iné druhy vína. „Okamžite spoznáte rozdiel medzi pravým uhorským tokajským vínom a tým, ktoré sa v Nemecku pod týmto označením predáva.“ Informuje Gebauera, ako čo najlepšie víno skladovať, aby „za každým posilnilo Vaše srdce namiesto lieku.“¹²⁸

Záver

Johanna Scholtza môžeme považovať za prototyp uhorského vzdelanca napriek tomu, že v reálnom živote nedosiahol status všeobecne uznávaného učenca ako niektorí jeho súčasníci. Jeho korešpondencia pokrýva široké spektrum oblastí. Scholtz vďaka kontaktom s Gebauerom mal prehľad o aktuálnej vydavateľskej produkcii, prejavoval neutíchajúci záujem o technologické novinky z oblasti fyziky, botanické poznatky či entomológiu. Výsledky svojich pozorovaní aplikoval do praxe. Do svojho života tak aktívne začlenil viaceré z princípov osvietenského záujmu o prírodné vedy alebo o aktuálnu spisbu.

Štúdiá prináša relevantné informácie aj vo vzťahu k migrácii uhorských študentov a ich štúdiu v zahraničí. Práve univerzitné štúdium a pobyt v Halle zohrali v Scholtzovom profesionálnom i súkromnom živote zásadnú úlohu. Vďaka nemu získal množstvo osobných kontaktov nielen medzi študentmi z uhorských miest, ale aj osobnosťami z nemeckých miest, ako Halle, Lipsko a Augsburg. Môžeme vidieť, že v neskoršej komunikácii zohrali nadviazané osobné kontakty kľúčovú úlohu. Prekračovali oficiálne hranice krajín, vznikali, rozvíjali a upevňovali sa v horizonte viac ako dvoch dekád. Vďaka aktívnej participácii zúčastnených tak mohla vzniknúť pomerne široká komunikačná sieť, ktorú sa nám podarilo čiastočne rekonštruovať.

Výskum svojim charakterom nadväzuje na problematiku dejín uhorského knižného obchodu, ktorej sa dlhodobo venujeme. Výsledky analýz korešpondencie v komparácii s ďalším pramenným materiálom priniesli v tomto smere podnetné poznatky v niekoľkých smeroch. Ponúkli pohľad na mechanizmy fungovania kníhkupcovských komunikačných kanálov, predplatiteľských, ako aj (i)legálnych a distribučných sietí, ktoré sa formovali medzi nemeckými mestami a uhorským územím. Vďaka obsiahnutým informáciám môžeme lepšie pochopiť praktické fungovanie dobového knižného trhu, dokumentovať priame väzby kníhkupcov v ďalších profesijných a sociálnych skupinách (obchodníci, študenti). Do istej miery korešpondencia odкрýva Scholtzov čitateľský záujem, ktorý možno priamo prepojiť s jeho záujmom o prírodné vedy, ale i o voľnočasové aktivity (klavír, beletria). Cenné sú jeho torzovité vy-

¹²⁸ Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke, list J. Scholtza z 14. 3. 1778, Sign. A 6.2.6 Nr. 16634.

jadrenia, ktoré nám umožňujú vnímať ho ako recipienta a približujú nám jeho vkus a osobnosť.

Zdôrazňujeme, že Johannes Scholtz je iba drobným článkom v jednej z mnohých komunikačných sietí takzvanej „Res publica litteraria“. Z jeho aktívnej komunikácie s nemeckým vydavateľom, kníhkupcom a vzdelancom – Johannom Jacobom Gebauerom máme dnes k dispozícii iba torzo. Dúfame, že napriek tomu sa nám podarilo odhaliť niektoré mechanizmy fungovania komunikačných kanálov v širšom európskom priestore. Formulujeme tak jedno z východísk, ktoré môžeme v budúcich výskumoch informačnej výmeny a transferu poznatkov v období osvietenstva ďalej rozvinúť.

P r a m e n e

Ústredná knižnica Slovenskej akadémie vied. Matriky evanjelického lýcea.

MV SR Štátny archív v Levoči. Matriky evanjelického a.v. spoločenstva v Levoči.

Stadtarchiv Halle. Fond Verlagsarchiv Gebauer – Schwetschke.

Studienzentrum August Hermann Francke – Archiv und Bibliothek.

Universitätsarchiv Halle. Martin-Luther Universität Halle – Wittenberg.

Z o z n a m b i b l i o g r a f i c k ý c h o d k a z o v

BRIESEMEISTER, D. Bertuchs Bedeutung für die Aufnahme der spanischen und portugiesischen Literatur in Deutschland. In *Friedrich Justin Bertuch (1747 – 1822) : Verleger, Schriftsteller und Unternehmer im klassischen Weimar*. Herausgegeben von G. R. Kaiser und S. Seifert. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2000, s. 145 – 156.

FORBÁT, E. *Dejiny bratislavského obchodu v 18. a 19. storočí (1699 – 1873)*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959. 579 s.

Inscriptiones Alborum Amicorum [online]. [cit. 2014-05-18]. Dostupné na internete: <<http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php>>.

JOST, E. Einführung. In *Das 18. Jahrhunderts als Formierungsphase der Netzwerkgesellschaft*. In *Briefwechsel*. Herausgegeben von Erdmut Jost und Daniel Fulda für das Interdisziplinäre Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung. Halle (Saale) : Mitteldeutscher Verlag, 2012. s. 7 – 14.

KOWALSKÁ, E. *Evanjelické a.v. spoločenstvo v 18. storočí*. Bratislava : Veda, 2001. 220 s.

KOWALSKÁ, E. Odberateľské zázemie bratislavských tlačiarní v 18. a 19. st. In *Kniha '93 – 94*. Martin : Matica slovenská, 1996. s. 73 – 77.

LŐKÖS, P. Eine Fleming-Strophe in einem Stammburch des 18. Jahrhunderts. In *Magyar Könyvszemle*, 2006, évf. 122, sz. 2, s. 259 – 265.

Matrikel der Martin-Luther Universität Halle – Wittenberg. B. 1. 1690 – 1730. Bearb. von Fritz Juntke. Halle : Universitäts – und Landesbibliothek, 1960. 704 s.

Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1730 – 1741. B. 2. Bearb. von Charlotte Lydia Preuß. Halle : Universitäts – und Landesbibliothek, 1994.

MITTENZWEI, I. *Zwischen gestern und morgen : Wiens früher Bourgeoisie an der Wende vom 18. und 19. Jahrhundert*. Wien ; Köln; Weimar : Böhlau, 1998. 368 s.

MÜHLPFORDT, Günther. Halle – Leipziger Aufklärer als Lehrer und Anreger Gottfried August Bürgers : Sein Werden und Wiren in der Geisteswelt der Mitteldeutschen Aufklärung. In *G. A. Bürger und J. W. L. Gleim*. Herausgegeben von Hans – Joachim Kertscher. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1996, s. 68 – 96.

SHAKESPEARE, W. *Schauspiele*. B. 12. Von Joh[ann] Joach[im] Eschenburg. Zürich : bey Orell, Geßner, Fueßlin und Compagnie, 1777.

Soproni Kronikák. In *Szoproni Szemle*, 1940, IV. Évf., Sz. 2 – 3, s. 91 – 102.

SPELER, R. Das gantze Werck ein Annexum Unserer Universität zu Halle : Hallesche Universitätsprofessoren in den Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert. In *Die Universität zu Halle und Franckesche Stiftungen*. Herausgegeben von Ralf-Torsten Speler. Halle – Wittenberg : Martin Luther Universität, 1998, s. 39 – 56.

Theresianisches Gesetzbuch [online]. B. 7. [cit. 2014-06-20] : Hauptelenchus und Repetorium der 8 Bände des Theresianischen Gesetzbuches. Dostupné na internete: <<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=tge&datum=17800003&seite=00000061&zoom=2>>.

Verlagsbibliographie Gebauer 1734 – 1819. [online]. [cit. 2014-07-15]. Dostupné na internete: <<http://www.gebauer-schwetschke.halle.de/g/home/Verlagsbibliographie/>>.

Verpönt, Verdrängt – Vergessen? : Eine Datenbank zur Erfassung der in Österreich zwischen 1750 und 1848 verbotenen Bücher. [online]. [cit. 2014-07-18]. Dostupné na internete: <<http://www.univie.ac.at/censorship/info.html>>.

VOJTEK, J. Spisovateľ, ktorý dovidel do dvadsiateho storočia.
In STERNE, Laurence. *Život a názory pána Tristrama Shandyho*.
Bratislava : Tatran, 1975, s. 513 – 524.

Wöchentliche Hallische Anzeigen. Halle. 1764 – 1765.

Communication networks in the last third the 18th century: the correspondence of Johannes Scholtz and Johann Jacob Gebauer

Petronela Bulková

This study brings results of author's 6 weeks long research in town Halle (Saale) (Germany), which she was able to carry out thanks to the Fritz Thyssen Stiftung and Franckesche Stiftungen scholarship programme. Author documents how communication and distribution networks between the Upper Hungary territory and German towns had been created and how their functioning looked like in the last third of the 18th century. One of main prerequisites for participation in communication network is close personal contact. By way of an example of communication between Johannes Scholtz, subrector from Levoča, with his friend – well-known German publisher and bookseller from Halle – Johann Jacob Gebauer, author tries to reconstruct wide network of persons, participating in knowledge exchange, insects collecting and book purchases between them on the line Levoča – Halle in 70ties of 18th century. The structure of this communication network consisted of various types of participants – merchants, dealers, booksellers and scientists. Generally, author focuses on principles, character and structure of the knowledge transfer across the society in this era and reveals how cultural connections and mutual information exchange went far beyond official political borders.

Výskum katalógov historických knižníc ako fenoménu kultúrneho dedičstva Slovenska a Slovákov¹

Eva Augustínová

Historické knižnice tvoria neoddeliteľnú a základnú súčasť kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich výskum prispeje k znalostiam a poznaniu o intelektuálnej, kultúrnej, spoločenskej a výchovno-vzdelávacej úrovni Slovenska a Slovákov a ich vklade do európskeho kultúrneho dedičstva.

V tomto zmysle bol na agentúru VEGA v roku 2013 podaný a následne v roku 2014 podporený projekt zameraný na primárnu heuristikú a základný výskum v oblasti získavania informácií a pramenných dokumentov katalógov historických knižníc na Slovensku od 13. storočia do roku 1918.

Na skoncipovanie tohto projektu malo vplyv a dalo podnet niekoľko dokumentov a projektov, ktoré sa týkali tejto oblasti – dejín knižnej kultúry a jej jednotlivých kľúčových tém.

1. V roku 2000 vyšiel v časopise *Knižnice a informácie* analyticko-kritický, koncepcný príspevok Ivony Kollárovej o tvorbe bázy dát katalógov historických knižníc na Slovensku.² Napriek 13 ročnému odstupu sa v situácii, ktorú autorka v uvedenom článku opísala, takmer nič nezmenilo. Dodnes nemáme relevantné, ucelené informácie o vývoji a typoch knižníc na Slovensku. Schválený projekt je pozitívnou odpoveďou na základné otázky položené v uvedenom článku a predstavením konkrétnych krokov, ktoré povedú k tvorbe katalógu katalógov historických knižníc na Slovensku od ich počiatkovej existencie do roku 1918, rokom ktorý je v súčasnosti medzníkom určujúcim hranicu historických slovacikálnych historických knižničných dokumentov a fondov.

2. Ďalším impulzom bolo uznesenie vlády SSR č. 12 z roku 1986 k Správe o stave spracúvania, ochrany a správy historických knižničných fondov na Slovensku, ktorého najdôležitejšou úlohou bolo spracovanie fondov a vytvorenie informačnej databázy, ktorá by mohla byť účinným nástrojom rozhodovania o najzávažnejších opatreniach v ochrane, správe a vo využití fondov. Po roku 1986 sa odborná verejnosť sústredila na zabezpečenie prieskumu a zhodnotenie stavu historických

¹ Príspevok je súčasťou plnenia grantu VEGA č. 1/0675/14 Výskum katalógov historických knižníc ako fenoménu kultúrneho dedičstva Slovenska a Slovákov.

² KOLLÁROVÁ, Ivona. Ako vytvoriť katalóg katalógov historických knižníc? In *Knižnice a informácie*, 2000, roč. 32, č. 7 – 8, s. 245 – 248.

kých knižničných fondov, hlavným koordinátorom sa stala Slovenská národná knižnica. Prieskum, ktorý sa uskutočnil v rokoch 1986 – 1987 pod označením *Pasportizácia historických knižničných fondov v SSR* potvrdil, že informačná a kultúrohistorická a didaktická hodnota historických knižničných fondov a zbierok sa využíva len vo veľmi obmedzenej miere. Príčinou nevyužívania je predovšetkým nízka úroveň poznania obsahu a kvality týchto fondov. Ako najaktuálnejším sa vtedy javilo najmä spracovanie fondov, následne sa malo dospieť od všeobecných charakteristík k rozborom, analýzám a vedeckým hodnoteniam fondov. Výsledkom týchto aktivít – pasportizácie – sú veľmi všeobecné a torzovité správy o časti historických knižničných fondov. Ďalšou aktivitou na tomto poli bola pasportizácia farských knižníc, taktiež pod gesciou Slovenskej národnej knižnice, ktorá prebieha aj v súčasnosti, mapuje však len časť fondu historických knižníc. Organizátori nevykonávali pasportizáciu väčšiny spolkových, súkromných, školských a ďalších inštitucionálnych knižníc. Ako si môžeme všimnúť, celý systém bol zameraný na spracovateľskú líniu, čiže katalogizáciu jednotlivín a nevnímal knižnicu ako celok, nevenoval sa jej vývoju, akvizícii a jej ohlasu medzi obyvateľstvom Slovenska a nezmapoval dôkladne výskyt historických knižníc na Slovensku, pretože heuristický prieskum neobsiahol všetky možné alternatívy výskytu historických knižničných fondov, zameral sa len na teritórium Slovenska a neakceptoval slovacitu zbierky. Taktiež, tak ako to bolo deklarované na počiatku, nebola vytvorená informačná databáza, ktorá by pomohla do jednej databázy zhrnúť všetky dostupné údaje o historickom knižnom fonde a jeho vývoji. Niektoré inštitúcie majú síce snahu o spracovanie historických knižničných zbierok, ktoré majú vo svojich fondoch, avšak ako bolo spomenuté, hlavným cieľom záujmu je dokument, nie zbierka, súbor jednotlivín a jeho vývoj, dejiny. Veľmi malé torzo takto spracovaných knižníc je súčasťou sprievodcu po historických knižniciach. Údaje o ďalších knižniciach sú nedostupné, nezverejnené a neznáme.

3. Myšlienka projektu vyplynula aj z výskumov projektu Pamäť Slovenska – národné centrum excelentnosti výskumu, ochrany a prístupňovania kultúrneho dedičstva, ktorý bol zameraný na výskum historických knižničných dokumentov a fondov, biografický a genealogický výskum Slovenska a výskum dejín kníhtlačiarkej, vydavateľsko-nakladateľskej a kníhkupeckej činnosti.

Obsah knižníc v minulosti i prítomnosti sa rozhodujúcou mierou podieľal a podieľa na výmene informácií a budovaní duchovných hodnôt spoločnosti. Každá národná kultúra sa usiluje primeraným spôsobom zachovať, interpretovať a využívať písomné kultúrne dedičstvo zhromaždené v knižniciach, archívoch, múzeách alebo u jednotlivcov. Umiestnené sú v rôznych zemepisných, spoločenských a kultúrnych priestoroch a vytvárajú priestor na uchovávanie najdôležitejšieho informačného a dokumentového bohatstva. Ich výskum a poznanie prináša autentické svedectvo o dejinách národa, hospodárskom, politickom, kultúrnom a spoločenskom živote rôznych vrstiev spoločnosti. Zachovanosť či nezachovanosť písomných pamiatok a knižničných zbierok ovplyvnili viaceré udalosti – zmeny vlastníckych vzťahov spravujúcich organizácií, presuny fondov, vývoz fondov do zahraničia, úmyselné a neúmysel-

né zničenie fondov alebo ich použitie na iné účely. Medzníkmi vo vývoji knižničných fondov na našom území boli nielen zmeny v štátoprávnom usporiadaní a vojnové udalosti, ale aj kultúrne a ideové zmeny.

Ciele projektu

Vedeckým cieľom projektu je systematický heuristický prieskum a výskum katalógov historických knižníc (zachovaných i nezachovaných) v priereze storočiami, komunikácia so súčasnými vlastníkmi za účelom získania digitálnych kópií, príprava digitálnych kópií, identifikácia dokumentov, analýza fondu knižnice, budovanie informačnej otvorenej databázy katalógov historických knižníc s uvedením roku vzniku katalógu, resp. knižnice, lokality v ktorej sa nachádzala, osobnosti alebo inštitúcie, ktorá ju vlastnila, popisu dokumentu – katalógu, miesta jeho súčasného uloženia, počtu evidovaných titulov, literatúry, ktorá sa dosiaľ venovala katalógom alebo knižnici.³

Cieľ projektu sa plne stotožňuje s Kollárovej cieľom zhromažďovania údajov o katalógoch historických knižníc, a to vytvorením informačnej bázy pre:

- „ – výskum dejín knižníc rôznych druhov (kláštorňých, súkromňých a pod.);
- jednotlivé aspekty výskumu dejín knižnej kultúry;
- výskum vývozov historických knižníc z územia Slovenska.“⁴

Knižničné fondy vyvezené v minulosti do zahraničia z územia Slovenska predstavujú mimoriadne hodnoty. Najviac fondov slovenskej územnej proveniencie, či informácií o nich vo forme katalógov sa nachádza v susediacich krajinách, najmä v Maďarsku, Rumunsku, Rakúsku, Nemecku, Česku a v Poľsku. Za účelom heuristiky a výskumu katalógov týchto historických knižníc je nutné nadviazať vedeckú spoluprácu s inštitúciami, ktoré tieto katalógy, resp. knižnice vlastní. Ide najmä o nasledujúce inštitúcie: Maďarsko: Národná Széchényiho knižnica v Budapešti, Univerzitná knižnica v Budapešti, Ústredná knižnica piaristov v Budapešti, Ústredná knižnica benediktínskeho rádu v Pannonhalme, Ostrihomská prímarská knižnica; Rumunsko: Batthyaneum Alba Iulia; Rakúsko: Nationalbibliothek; Nemecko: Augsburg, Norimberg, Jena, Berlín; Česko: Národní knihovna a Knihovna Národního muzea v Prahe; Poľsko: Národná knižnica vo Varšave, Jagelovská knižnica v Krakove.

³ KUZMÍK, Jozef. Historické knižnice na Slovensku spravované Maticou slovenskou; Historické knižničné fondy na Slovensku; SABOV, Peter. Sprievodca po historických knižniciach na Slovensku. Zv. 1 – 4.

⁴ KOLLÁROVÁ, ref. 2, s. 246.

Prínosy projektu

Poznanie fondov bude mať všeobecný kultúrno-spoločenský prínos a ich interdisciplinárny charakter bude prínosom nielen z hľadiska histórie, ale aj iných vedných odborov. Odborná a vedecká interdisciplinarita je výzvou modernej vedy a spracovatelia historických fondov môžu objaviť obsahovo nové veci a postupovať v spoločnom interdisciplinárnom výskume s inými vednými odbormi. S interdisciplinaritou súvisí aj myslenie v súvislostiach a práca s historickými textami je prirodzeným nácvikom takéhoto myslenia.

Historický prínos je samozrejmom súčasťou historických knižničných fondov. Je to prínos k všeobecnej histórii, ale aj ku kultúrnej a regionálnej histórii. Historické knižnice sú previazané s miestom ich vzniku a úzko súvisia s kultúrnou identitou regiónu na národnej, regionálnej, rodinnej alebo subkultúrnej úrovni.

Prínosom bude aj pedagogicko-výchovný moment, pretože poskytneme študentom obraz výskumu a priestor na výskum slovacikálneho kultúrneho dedičstva doma i v zahraničí, čiže možnosť priamo sa zapojiť do jednotlivých fáz procesu plnenia projektu, v ktorých si môžu prakticky overiť vedomosti získané na vyučovacích predmetoch v rámci odboru mediámatika a kultúrne dedičstvo.

Etapy projektu

Harmonogram riešenia projektu bude prebiehať v štyroch vzájomne sa časovo i obsahovo ovplyvňujúcich etapách:

1. etapa: Analýza stavu výskumu a prieskum primárnych a sekundárnych zdrojov k problematike historických knižničných fondov a ich katalógov, syntetizujúce informácie o stave poznania problematiky na Slovensku a v zahraničí.⁵
2. etapa: Príprava databázy a metodiky tvorby záznamov o katalógoch historických knižníc.⁶

⁵ Výstupy: vedecká konferencia k problematike získavania informácií o kultúrnom dedičstve Slovenska a Slovákov, konferenčný zborník, bibliografická databáza literatúry k výskumu historických knižničných fondov a katalógov k historickým knižničným fondom.

⁶ Výstupy: Databáza katalógov historických knižníc – technické riešenie, Metodika pre zápis záznamov o katalógoch historických knižníc.

⁷ Výstupy: databáza katalógov historických knižníc so slovacikálnou provenienciou, čiastkové štúdie k dejinám jednotlivých historických knižníc, vedecká konferencia venovaná dejinám historických knižníc na Slovensku, konferenčný zborník.

⁸ Výstupy: databáza katalógov historických knižníc so slovacikálnou provenienciou, monografická štúdia k výskumu historických knižničných fondov na Slovensku, vydanie reprezentatívnej publikácie o historických knižniciach na Slovensku.

3. etapa: Heuristika, spracovanie a digitalizácia pramenných dokumentov – katalógov historických knižníc na Slovensku a v zahraničí.⁷
4. etapa: Analýza dosiahnutých výsledkov.⁸

Riešiteľský kolektív

Riešitelia projektu boli vytipovaní a oslovení na základe ich odborných a vedeckovýskumných predpokladov i aktivít a ich kooperácia bude determinovaná práve oblasťami ich odborného a vedeckého záujmu. Všetci riešitelia sú výskumnými a odbornými pracovníkmi a doktorandmi Katedry mediamatiky a kultúrneho dedičstva Fakulty humanitných vied Žilinskej univerzity v Žiline, ktorých hlavnými oblasťami vedeckého záujmu je výskum dejín knižnej kultúry, najmä výskum dejín kníhtlačiarkej, kníhkupeckej a vydavateľskej činnosti, dejiny knižníc, dejiny literatúry, kultúrne dedičstvo Slovenska a Slovákov, biografistika, témy ako výskum metód dokumentovania kultúrneho dedičstva, jeho sprístupňovanie prostredníctvom informačno-komunikačných technológií, informačné priestory v kontexte kultúrneho dedičstva, dostupnosť informácií, používateľská analýza kvantít metadát v databázach, informácie a výsledky v ich meraní, oblasti právnych aspektov digitalizácie a mediamatickej komunikácie, aplikácia práva duševného vlastníctva v IKT a mediamatike, riadenie procesu digitalizácie dát, manažment informácií, manažment znalostí, dolovanie textov (textmining) a vedecké kolaboratória, príprava elektronických vzdelávacích materiálov, správa webových stránok. Skúsenosti a výsledky ich odbornej praxe budú využité pri spravovaní databázy katalógov historických knižníc a práci s ňou, pri príprave elektronických publikácií prezentujúcich výsledky výskumnej úlohy.

Výskumné metódy

Medzi uplatňované základné výskumné metódy budú patriť:

- *Heuristika* – bude použitá pri základnom pramennom výskume dokumentov a ich zhromažďovaní. Heuristický prieskum je interdisciplinárny, primárne dokumenty budú vyhľadávané v primárnych a sekundárnych prameňoch a bude sa vykonávať v knižniciach, archívoch, múzeách, bibliografiách a v odbornej a vedeckej literatúre.
- *Analýza* – ako všeobecná metóda výskumu bude použitá najmä v počiatočnej a záverečnej etape projektu, pri prieskume zdrojov k problematike historických knižničných fondov a ich katalógov a v rozbere dosiahnutých výsledkov. Úlohou analýzy bude vyčleniť z celej masy faktov a súvislostí tie hlavné, ktoré môžu osvetliť podstatu.
- *Syntéza* – tento intelektuálny prístup bude použitý pri informáciách o stave poznania problematiky o historických knižničných fondoch a ich katalógoch. Metóda nám umožní sledovať vzťahy medzi faktami, charakter vzájomných súvislostí a tendenciu vývoja nami skúmaného javu.

Keďže analýza a syntéza sú obecné vedecké metódy, preto sa v menšej či väčšej miere použijú vo všetkých etapách a na všetkých stupňoch riešenia vedeckého problému.

- *Zber materiálu, spracovanie faktov* – bude riešené pri ťažiskovej etape projektu, heuristike, spracovaní a digitalizácii pramenných dokumentov – katalógov historických knižníc.
- *Indukcia a dedukcia* – tieto metódy použijeme pri vytvorení všeobecných vedeckých záverov na základe zhodnotenia základných dát alebo použijeme všeobecné predpoklady na určenie čiastkových záverov.
- *Porovnávanie* – má veľký význam pri objasňovaní procesov zmien, vývoja a určenie tendencií a zákonitostí vývoja knižníc na Slovensku.

Štruktúra bázy dát

Vo webovom priestore Katedry mediamatiky a kultúrneho dedičstva bude pripravený priestor pre dve samostatné, avšak navzájom na jednotlivé údaje odkazujúce a prelinkované bázy dát, vo formáte MARC 21 s vybranými indexovateľnými poliami v nasledovnej štruktúre:

1. *Databáza katalógov historických knižníc*
 - **Rok vzniku katalógu**⁹
 - Rok odpisu katalógu
 - **Lokalita (mesto, krajina)**
 - **Osobnosť (vlastník knižnice)**
 - **Inštitúcia (vlastník pôvodnej knižnice)**
 - Prvotný zdroj informácií o katalógu
 - **Názov rukopisu (originálny názov katalógu)**
 - Preklad názvu rukopisu
 - **Autor rukopisu**
 - **Názov tlačeneho katalógu**
 - Preklad názvu tlačeneho katalógu
 - **Autor tlačeneho katalógu**
 - Miesto vydania tlačeneho katalógu
 - Vydavateľ, nakladateľ, tlačiar katalógu
 - **Rok vydania tlače**
 - Formát, rozmery
 - Stránkovanie
 - Počet zväzkov a titulov
 - **Miesto súčasného uloženia katalógu**
 - **Miesta predchádzajúcich uložení katalógu**

⁹ Údaje, ktoré sa budú dať v databázach vyhľadávať, sú vyznačené tučným typom písma.

- **Sekundárna literatúra o katalógu**
- Poznámka
- **Typ dokumentu**
- **Predmetové heslo**
- **Typ knižnice**
- Typ usporiadania katalógu
- Link na digitálnu verziu katalógu

2. *Databáza sekundárnej literatúry k dejinám knižníc*

- **Autor**
- **Názov (kniha, zborník, časopis)**
- Miesto vydania, tlače
- Vydavateľ, nakladateľ, tlačiar
- Ročník časopisu, číslo časopisu
- Rozsah
- Rozmery
- **ISBN**
- **ISSN**
- **Predmetové heslo**
- **Kód typu dokumentu**
- Link na digitálnu verziu

Projekt sa začal realizovať v apríli 2014, napriek krátkemu času sa nám už podarilo na základe heuristiky získať prvotné, deziderátne informácie o 1300 katalógoch slovacikálnych knižníc od 13. storočia do roku 1918, uložených v domácich i zahraničných pamäťových inštitúciách a súbor okolo 800 záznamov sekundárnej literatúry – monografií, článkov zo zborníkov, časopisov, ktoré sa zaoberajú dejinami knižníc, katalógmi historických knižníc a ďalšou, s témou súvisiacou literatúrou.

Dlhoročne sa diskutuje o syntetických dejinách knižnej kultúry a jej jednotlivých súčastí (dejiny tlačiarňí, dejiny vydavateľskej a nakladateľskej činnosti, dejiny knižníc), avšak bez informačného podkladu, databázy k ich spracovaniu nemôžeme prísť a práve týmto projektom chceme pripraviť otvorený informačný priestor pre domácich a zahraničných odborníkov, odborné diskusné fórum, kde spoločne a koordinovane budeme pristupovať k vytvoreniu mapy výskytu slovacikálnych, slovenských historických knižničných zbierok a fondov, poskytneme základné údaje o katalógoch a knižniciach, literatúru, zdigitalizované náhľady na katalógy týchto knižníc, neskôr na obsah a analýzu fondu.

Zoznam bibliografických odkazov

Historické knižničné fondy na Slovensku. Martin : Matica slovenská, 1988. 254 s.

KOLLÁROVÁ, Ivona. Ako vytvoriť katalóg katalógov historických knižníc?
In *Knižnice a informácie*, 2000, roč. 32, č. 7 – 8, s. 245 – 248.

KUZMÍK, Jozef. *Historické knižnice na Slovensku spravované Maticou slovenskou*
[online]. Dostupné na internete: <www.viks.sk/dkk/kz_1968/_49_74.doc>.

SABOV, Peter. *Spríevodca po historických knižniciach na Slovensku*. Zv. 1 – 4.
Martin : Slovenská národná knižnica, 2001 – 2013.

Die Dokumente einer gelehrten Diskussion – Ludwig Schedius und seine Korrespondenz

Eszter Deák

Die bevorstehende Edition des Briefwechsels des Ästhetikprofessors der Pester Universität, Ludwig Schedius (1768 – 1847) in der Reihe *Commercium Litterarium Eruditorum Hungariae* ermöglicht es dem Herausgeber, die wissenschafts- und kulturgeschichtlichen Konsequenzen dieser Briefe zusammen zu fassen, und die bisherige Bewertung des Lebenswerkes von Schedius dadurch zu ergänzen.

Die Korrespondenz aus den Jahren 1785 – 1847 enthält 216 Briefe von ungarländischen und ausländischen Gelehrten und Professoren an Schedius. Der Schedius-Nachlass ist in der Handschriftenabteilung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt und besteht aus 136 Briefen von 57 Personen, die überwiegend wissenschaftsorganisatorischen Dokumente sind. Ausserdem befinden sich einige Briefe in der Handschriftenabteilung der Széchényi-Nationalbibliothek (Országos Széchényi Könyvtár), weiters im Evangelischen Landesarchiv Budapest, im Slowakischen Nationalarchiv (Slovenský národný archív v Bratislave), in der Stadtbibliothek Schaffhausen (Johannes von Müllers Nachlass), im Allgemeinen Verwaltungsarchiv, in der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek Wien, in der Handschriftenabteilung der Staatsbibliothek Berlin (Richter-Nachlass), sowie in der Badischen Landesbibliothek Karlsruhe. Die Antwortbriefe von Schedius sind leider nur sehr spärlich erhalten geblieben.

Der aus einer Raaber lutherischen Familie stammende Schedius absolvierte klassische Philologie, Theologie, Geschichte und Statistik an der Göttinger Universität in den Jahren 1788 – 1791. Mit seinem Professor Christian Gottlob Heyne, sowie mit manchen seiner ehemaliger Mitschülern stand er bis in seine späten Lebensjahren in einer nahen Verbindung und im Briefwechsel. Als Schedius erfüllt von den Ideen des göttinger Neuhumanismus und der Freimaurerei nach Ungarn zurückkehrte, wurde er 1792 zum Professor der Ästhetik der Pester Universität ernannt. Bald stand er im Mittelpunkt des wissenschaftlichen und kulturellen Lebens von Pest-Ofen. Er war ein wahrer Polyhistor noch im Sinne des universalen Wissens: als Literator, Redakteur, Organisator des wissenschaftlichen Lebens, ein gebildeter Geograph, Beförderer des protestantischen Schulwesens in Ungarn wollte er gleichsam der allgemeinen Wohlfahrt dienen.

Die grösste Einheit innerhalb der Korrespondenz bilden die 42 Briefe von Anton Kreil (1757 – 1833), dem kantianer Professor an Schedius, die über ihre inten-

sive bibliophile Kontakte zeugen. Der aus Bayern stammende Philosophieprofessor der Pester Universität war zugleich ein führender Illuminat und stand den ungarischen liberalen jakobinisch orientierten Kreisen nahe. Nach der Entdeckung der Martinovics-Verschwörung wurde er pensioniert und aus Pest verwiesen. Er übersiedelte nach Wien, wo er sich der Buchhandlung des früheren Jakobiners Alois Blumauer anschloss und sich im übrigen mit Verkauf von antikvarische Büchern, darunter der Bücher seiner eigenen Bibliothek beschäftigte. Kreil blieb in reger Korrespondenz mit dem ehemaligen Pester Universitätskollegen und guten Freunden Schedius, auf dieser Weise konnte er mit ungarländischen Kollegen, Gelehrten in Verbindung bleiben. Schedius war der Vermittler seiner Büchergeschäften nach Ungarn, wobei Professoren, Lehrer, Gelehrten von jedem Fachgebiet die Besteller der Bücher waren. Die Bücherverzeichnisse in Kreils Briefen enthalten vor allem neue Editionen der alten griechische und lateinischen Autoren, sowie die modernen naturwissenschaftlichen und philosophischen Werke des 17./18. Jahrhunderts, unter denen die vielgelesenen kantianischen Werke der Zeit, z. B. Johann Nikolaus Tetens und Christoph Gottfried Bardili mit besonderer Rücksicht repräsentiert waren. Kreils und Schedius' gemeinsame Briefe berichten weiters über die aktuellen politischen und gesellschaftlichen Ereignisse in Wien bzw. in Pest-Ofen.

Von Göttingen nach Ungarn zurückgekehrt stand Schedius im Mittelpunkt des wissenschaftlichen und kulturellen Lebens des damaligen Pest-Ofens, und mit der Mitarbeit seiner Universitätskollegen, sowie von namhaften ungarländischen Gelehrten (Johann Christian Engel, István Schönvisner, Paul Kitaibel, Johann Asbóth, Jakob Ferdinand Miller, Gregor Berzeviczy) gab er zwischen 1802 – 1804 die *Zeitschrift von und für Ungern*, das wichtigste deutschsprachige Organ der zeitgenössischen wissenschaftlichen Bestrebungen heraus, deren Hauptziel war das Ungarn-Bild des Auslandes, besonders des deutschen Sprachraumes authentischer zu gestalten. Die Auslandsreisen und die weitverzweigten ausländischen Verbindungen durch seine Korrespondenz haben Schedius zur Konklusion gebracht: die Kultur und das wissenschaftliche Leben Ungarns vor dem Ausland bekannt zu machen. Mir dieser Initiative knüpfte er sich unmittelbar an bedeutende Vorgänger, wie der Pressburger Bürgermeister und Herausgeber Karl Gottlieb Windisch (der Schwiegervater von Schedius war) und der Historiker und Statistiker Martin Georg Kovachich. Schedius wollte mit seiner *Zeitschrift* in allen wissenschaftlichen Fachgebieten (Literatur, Sprachwissenschaft, Geschichte, Statistik, Erdbeschreibung usw.) Ungarn beschreiben und diese Kenntnisse den heimischen Lesern, vor allem aber für das deutschsprachige Ausland vermitteln. Dieses wissenschaftliches Organ war nicht im deutschen Sprachgebiet inklusive Mähren, Siebenbürgen das wichtigste Quelle über Ungarns Literatur und wissenschaftliche Ereignisse, war aber bei den benachbarten Nationen das meist gelesene Forum der wissenschaftsfreudigen Intelligenz. Der Redakteur widmete eine besondere Aufmerksamkeit der Slowaken und der Serben, unter den Autoren der *Zeitschrift* findet man u. a. Andreas Školka oder Sava Tekelija-Popović. Die Gründungs- und Redaktionsarbeiten um die Zeitschrift kann man vor

allem aus den gegenseitigen Briefen von Schedius und Jakob Ferdinand Miller, dem Custos der ebenfalls 1802 begründeten Széchényischen Landesbibliothek verfolgen.

Nach der Likvidierung der ungarischen Martinovics-Verschwörung wendet sich der Literator Schedius viel mehr an die Naturwissenschaften und die Geographie. Einen grossen Theil der Korrespondenz machen die Briefe geographischen und kartographischen Inhaltes aus: eine grosse Einheit bilden die gemeinsamen Briefen von Schedius und Franz Xaver Zach (1754 – 1832) in den Jahren 1798 – 1802 mit astronomischer bzw. kartographischer Thematik. Der namhafte Astronom und Geodet von ungarischer Abstammung lebte und wirkte ab 1786 im Dienst des sächsisch-gothaischen Herzogs in Seeberg bei Gotha als Direktor der hiesigen Sternwarte. Er war ein wichtiger Repräsentant der modernen Astronomie mit seinen Beobachtungen und Messungen, sowie mit seinen astronomischen Zeitschriften *Astronomische und Geographische Ephemeriden* (von 1800 an *Monatliche Correspondenz*). Ihr gemeinsamer Briefwechsel betrifft hauptsächlich die Arbeiten um die *Mappa Generalis Regni Hungariae* von Johann Lipszky, es handelt hier um astronomischen Messungen und manchmal mathematischen Rechnungen, weiters berichten einander Schedius und Zách über die neuesten Ereignisse des wissenschaftlichen Lebens in Ungarn bzw. in Deutschland. Schedius plante es viele Jahre hindurch, ein moderne Geographie Ungarns in Form eines Lehrbuches abzufassen, was er endlich nicht realisieren konnte. Er hatte in diesem Zusammenhang mit dem hervorragenden deutschen Geographen Karl Elias Ritter korrespondiert. Der Professor der berliner Universität arbeitete die neue Konzeption einer komplexen Geographie aus, wodurch Schedius in seinen späten Lebensjahren sehr inspiriert war.

Aus der ungarischen Literatur hatte er unter anderen mit Ferenc Kazinczy, Mihály Csokonai Vitéz, Miklós Révai korrespondiert, diese Briefen behandeln organisatorische Fragen des ungarländischen literarischen Lebens, sowie ästhetische und sprachwissenschaftliche Problematik.

Schedius war durch seine Korrespondenz, durch die Zeitschrift und seine wissenschaftsorganisatorische Tätigkeit ein Kulturvermittler zwischen Ungarn und dem deutschsprechenden Ausland. Er hatte die intensivsten Beziehungen zu der göttinger und jenaer Universität gepflegt, mit deren Professoren auch persönlich bekannt war und von Ungarn aus eine rege Korrespondenz geführt hatte. Unter den jenaischen Professoren hatte er mit dem Klassika-Philologen Heinrich Eichstädt, dem Vorsitzenden der Jenaischen Lateinischen Sozietät, dem Redakteur der *Jenaischen Literatur Zeitung* zwischen 1805 – 1810 korrespondiert. Weiters mit dem Professor der Mineralogie, Johann Georg Lenz, dem Leiter des Mineralogischen Kabinet in Jena, mit dem Philologen Johann Jakob Griesbach, mit dem Philosophie-Professor Wilhelm Friedrich von Breyer, oder mit dem Botaniker Karl Koch. Wie bereits erwähnt Schedius stand mit dem Philologie-Professor der göttinger Universität, Christian Gottlob Heyne in einem ständigen brieflichen Kontakt auch nach seiner Rückkehr nach Ungarn. Der Leiter des berühmten philologischen Seminars, sowie der Universitätsbibliothek, und der Redaktor der Göttingischen Gelehrten Anzeigen hatte

die wissenschaftliche Laufbahn seiner besten Studenten aus Ungarn, die von Schedius und des Historikers Johann Christian Engels mit grossem Interesse verfolgt.

Der persönliche Kontakt und Briefwechsel von Schedius mit Friedrich Schlegel fällt auf die Periode zwischen 1809 – 1813, wann sich der jenaer Philosoph nach Wien zog und im Dienst der österreichischen Politik gegen Napoleon stand. Schlegel hielt sich im Jahre 1809 mit dem Erzherzog Karl in Pest-Ofen auf, da er mit Ludwig Schedius in persönlichen Kontakt geriet, und konsultierte mit dem Professor in manchen wissenschaftlichen Fragen über ungarische Geschichte, Sprache und Literatur. Zu dieser Zeit beschäftigte sich Schlegel mit der Kultur der ostmittel-europäischen Nationen, als er an der wiener Universität Weltliteratur vorgetragen hatte. Im Korrespondenz-Nachlass von Schedius befindet sich ein Brief von Friedrich Hegel aus dem Jahre 1807. Ihr persönlicher Kontakt geht noch auf die jenaer Jahre des deutschen Philosophen zurück. Zu dieser Zeit war er bereits in Bamberg tätig und bittet Schedius um politische und kulturelle Informationen aus Ungarn für seine *Bamberger Zeitung*.

Die Korrespondenz von Ludwig Schedius mit bedeutenden ungarländischen und ausländischen Gelehrten der Zeit umfasst mehrere Wissenschaftsgebiete von der Literatur und Sprachwissenschaft bis zur Geschichte, Geographie und Astronomie, und repräsentiert ein ausgezeichnetes Quellenmaterial aus kultur-, wissenschafts- und buchgeschichtlicher Sicht für den Forscher der Wende des 18./19. Jahrhunderts.

Svedectvá učenej rozpravy – Ludwig Schedius a jeho korešpondencia

Eszter Deák

Autorka informuje o projekte*, ktorého výstup bude publikovaný v rámci edície *Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae* a sprístupní korešpondenciu profesora estetiky na peštianskej univerzite Ludwiga Schedia (1768 – 1847). Umožní tak hlbšie pochopiť jej vedecký a kultúrno-historický význam a dôkladnejšie zhodnotiť Schediovo životné dielo.

Zachovanú korešpondenciu tvorí 216 listov z rokov 1785 – 1847, ktoré boli adresované Schediovi uhorskými a zahraničnými vzdelancami. Táto pozostalosť sa z veľkej časti nachádza v rukopisnom oddelení Knižnice Maďarskej akadémie vied. Obsahuje 136 listov od 57 osôb. Ďalšie listy sa nachádzajú aj v rukopisnom oddelení

* Obširnejšia správa o pripravovanom vydaní tejto edície: DEÁK, E. Egy tudós eszmecsere dokumentumai – Schedius Lajos levelezése. In Magyar Könyvszemle, 2014, č. 1, s. 30 – 65.

Národnej Széchényiho knižnice, v Evanjelickom krajinskom archíve v Budapešti, v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, v rukopisných oddeleniach Rakúskej národnej knižnice i Štátnej knižnice v Berlíne a i. Naopak, Schediove odpovede na tieto listy sa zachovali len veľmi torzovito.

Ludwig Schedius, pochádzajúci z protestantskej rodiny z Rábu, v rokoch 1788 – 1791 absolvoval štúdium na univerzite v Göttingene. Po návrate do vlasti bol menovaný v roku 1792 za profesora estetiky na univerzite v Pešti. Okrem vyučovania sa zanietene venoval organizovaniu vedeckého života, bol činný ako literát, redaktor a podporovateľ protestantského školstva v Uhorsku.

Najväčšiu časť korešpondencie tvoria listy (42 ks), ktoré adresoval Schediovi jeho priateľ – profesor na peštianskej univerzite Anton Kreil (1757 – 1833) pochádzajúci z Bavorska. Po odhalení Martinovičovho sprisahania bol penzionovaný a žil vo Viedni, kde podnikal ako antivariátnik. Schedius bol sprostredkovateľom jeho objednávok a obchodov v rámci Uhorska. Ich vzájomná korešpondencia svedčí o intenzívnych kontaktoch s mnohými predstaviteľmi society vzdelancov, zároveň prináša pohľad na dobové politické a spoločenské dianie vo Viedni, resp. v Budíne a Pešti.

Ďalšia časť korešpondencie je spojená so Schediovým projektom vydávania časopisu *Zeitschrift von und für Ungern* (1802 – 1804), ktorého cieľom bolo predstaviť Uhorsko v nemecky hovoriacich krajinách, predovšetkým jeho kultúrny a vedecký život. Počiatky vydávania časopisu a redakčné práce možno sledovať na základe listov Schedia s Jakobom Ferdinandom Millerom, kustódom práve vtedy založenej Széchényiho knižnice. Podstatnú časť Schediovej pozostalosti tvoria listy, ktoré vznikli z jeho záľuby v geografii. Aktívne spolupracoval a dopisoval si s nemeckým astronómom a kartografom Franzom Xaverom Zachom a geografom Karlom Eliasom Ritterom. Ďalšia časť listov je venovaná domácemu literárnemu a jazykovednému výskumu (napr. listy F. Kazincyho, M. Révayho atď.).

Schedius, ako reprezentant kultúrneho a vedeckého života v Uhorsku, bol významným spojivom s nemecky hovoriacim zahraničím a vďaka svojim štúdiám v Nemecku udržiaval i v nasledujúcich etapách svojho života živé kontakty s univerzitným prostredím v Jene a Göttingene, čo sa odrazilo aj v intenzívnej korešpondencii s profesormi z rôznych vedných odborov (mineralógia, botanika, filológia, história). Treba však vyzdvihnúť listy, ktoré si Schedius vymieňal v rokoch 1809 – 1813 s nemeckým filozofom Friedrichom Schlegelom a týkali sa najmä uhorských dejín, ale aj jazyka a literatúry.

KOLLÁROVÁ, Ivona.

Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ : typografické médium v jozefínskej dobe.

Bratislava : Vydavateľstvo Rak, 2013. 296 s.
ISBN 978-80-85501-57-5.

Petronela Bulková

Systematická a detailná práca so širokým spektrom historických prameňov pri-
vádza výskumníka v priebehu spracúvania čiastkových tém k neustálemu for-
mulovaniu nových otázok. Historický výskum je procesom, o ktorom môžeme
bez obáv povedať, že sa nikdy úplne neuzavrie, práve naopak. Dosiť nepovšimnu-
tých súvislosti našich kultúrnych dejín je stále dostatok. Dôkazom toho je i mono-
grafia Ivony Kollárovej pod názvom *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ*. Publikácia
vyšla v roku 2013 vo vydavateľstve Rak a v roku 2014 získala v kategórii spoločenské
vedy prámiu Literárneho fondu za vedeckú a odbornú literatúru.

Svojim prístupom k problematike existencie a pohybu tlačeného média v jo-
zefínskom decéniu – špecifickej epoche našich kultúrnych dejín – autorka podnecu-
je čitateľa k úvahe o vnímaní historických javov. Monografia sa nesie v duchu neustá-
lej polemiky medzi optikou, ktorou nazerá na historickú skutočnosť súčasník a kon-
textom, v ktorom ho vnímali doboví aktéri. Nie je to prístup lineárny. Autorka sa pri
tvorbe monografie inšpirovala poznatkami z oblasti psychológie, biológie, historickej
antropológie, kultúrnych dejín, sociológie, dejín knižnej kultúry i literárnej histórie
a sociálnej komunikácie. Tieto poznatky kladie do kontextu s výsledkami analýz roz-
siahleho pramenného materiálu. Tento jazykovo a typologicky odlišný pramenný ma-
teriál zahŕňal dokumenty oficiálneho charakteru i súkromnej povahy. Autorka vy-
chádzala z analýz širokého spektra legislatívnych nariadení, cenzorských posudkov,
výkazov produkcie typografov a vydavateľov, katalógov čitární, dobových perio-
dík, ale aj súkromnej korešpondencie, samotných vydaní atď. V súvislosti s jazyko-
vou náročnosťou realizovaného výskumu a nárokmi, ktoré sú kladené na bádateľa,
ktorý s nimi pracuje, zdôrazňuje potrebu plnohodnotného pochopenia významu
textu prameňa a poznanie kontextu jeho vzniku. Práve ony sú nevyhnutným odra-
zovým mostíkom ku korektnej interpretácii.

Autorka upriamuje našu pozornosť na neustály spoločenský konflikt povo-
leného a zakázaného, odlišnosť ideálu a každodennej reality. Kladie do popredia jed-

notlivé témy v ich „vnútornom protiklade“ a upozorňuje na dobové vnímanie „ideálneho na jednej strane a historickej ‚reality‘ na strane druhej.“ Dobové citáty v úvodoch kapitol a podkapitol tvoria akýsi „leitmotív“ každej z nich. Autorka uvažuje o pomyselnej slobode tlače, charaktere dobového vydavateľa, existencii a formovaní „mysliaceho“ čitateľa. Má ambíciu preniknúť do intelektuálneho sveta jozefínskeho spisovateľa i cenzora, zachytiť podstatu „typografickej kultúry“. Nie je to však iba vnútorný konflikt týchto kategórií, ktorý si všíma. Vďaka zvolenému prístupu koriguje nekriticky idealizované vnímanie charakteru jozefínskej epochy, predstavy o čítaní národa, vydávaní slovenskej literatúry, kladie si otázky vo vzťahu k jej recepcii.

Autorka poukazuje na odlišné chápanie pojmu „sloboda tlače“ v modernom a dobovom ponímaní. Predstavuje základnú ideovú líniu jozefínskej reformy cenzúrneho systému. Jej aplikácia do praxe priniesla neočakávané vedľajšie produkty – dotlač či tzv. brožurantstvo. Autorka upozorňuje na kvantitatívny nárast produkcie brožúr, periodík, pamfletov a letákov rozličnej kvalitatívnej a typografickej úrovne. Tie poskytli publikačný priestor na komentovanie predtým tabuizovaných tém, kritiku, avšak zároveň i propagáciu samotného jozefínskeho reformného konceptu. Celý systém knižného trhu bol tak konfrontovaný s množstvom zmien, s ktorými sa musel v krátkom čase vyrovnávať. Autorka upozorňuje na publikačnú explóziu, súčasníkmi nazývanú aj „Broschürenkanonade“. Ako dôležitý moment vníma prepojenia medzi brožurantstvom a čitateľstvom, rozpory medzi kvantitou a kvalitou tejto produkcie. Podrobne sa venuje dobovej reflexii samotného brožurantstva na príklade vyjadrení jeho vlastných reprezentantov – najmä známeho herca a spisovateľa Johanna Friedela, predstaviteľov z radov uhorských autorov, napr. Juraja Fándlyho či Jozefa Bencúra. Nové súvislosti vnáša do známej kauzy medzi Fándlym, Bajzom a Bernolákom. Podčiarkuje funkciu jazyka a úlohu prekladov (nielen) brožúr do národných jazykov v procese kultúrneho transferu aktuálnych tém do uhorského prostredia. Tento jav demonštruje diagramom na str. 61, ako aj v priloženej konvertovacej tabuľke brožúr v záverečnej časti publikácie.

Ďalším fenoménom, ktorý priniesli jozefínske reformy a autorka sa mu podrobne venuje, je nárast publikačnej aktivity príslušníkov nekatolíckych konfesií. Uvažuje o motivácii ich autorov i recipientskom pozadí. Poukazuje na konflikt medzi idealistickými motívmi autorov a každodennou realitou vydavateľskej a kníhkupockej sféry spolu s limitmi a špecifikami dobového odberateľského a recipientskeho zázemia. V ich dôsledku boli mnohé projekty odkázané už vopred na neúspech. Autorka upozorňuje na možné príčiny, pre ktoré sa preklad diela, populárneho v nemeckom jazykovom prostredí, neraz stretol s minimálnym ohlasom slovenského recipienta.

Okrem autorských a cenzorských aspektov sa na stránkach monografie pred našim zrakom vynárajú premyslené, na zisk zacielené obchodné stratégie uhorských kníhkupcov, vydavateľov a knihárov. V intenciách jozefínskeho systému slobody tlače autorku zaujímala každodenná realita tlačiarkeho a vydavateľského segmentu, jeho nadväznosť na čítanie a formovanie recipientských okruhov. Poukazu-

je na metodologické úskalia výskumu, limity bibliografickej evidencie niektorých typov pramenného materiálu, ako aj na limity samotných prameňov. Podnikanie tlačiarov a kníhkupcov – Löweho, Webera, Packa, Landerera či Tumlera a i. – malo svoje zákonitosti a pravidlá. Práve stereotypy, ktoré je v ich praxi možno odhaliť, autorka považuje za kľúčové pri odkrývaní stratégií tlačiarov a kníhkupcov. Kládne si otázky vo vzťahu k repertoáru tlačiarne. Upozorňuje na ťažiskové skupiny v sortimente z oblasti náboženskej i svetskej literatúry (romány, brožúry...), ako aj na produkty šírenia osvietenských ideí. Podčiarkuje si však význam aj prekladovej tvorby v každej z týchto skupín. Komunikácia autora s vydavateľom, kapacity tlačiarne, obchádzanie cenzúry alebo problémy s financovaním, to všetko zohrávalo v každodennej praxi dôležitú úlohu. Výborné východisko k ich identifikácii autorka poskytla korespondencia učenca a bratislavského senátora Karla Gottlieba Windischa, ktorý bol aktívnym komentátorom (nielen) bratislavskej tlačiarensko-vydavateľskej a kníhkupeckej sféry. Autorka sa na základe analýz legislatívneho rámca, cenzorských posudkov, výkazov produkcie, korespondencie a anonymných udaní podarilo odkryť mnohé z praktík konkurenčného súperenia a distribučnej praxe, ktoré demonštrovali úsilie zainteresovaných získať konkurenčnú výhodu na knižnom trhu. Explicitným príkladom konkurenčného boja bola kauza okolo vydania evanjelického spevníka *Cithara Sanctorum*. Na tomto príklade autorka demonštruje napätie a vnútorné konflikty v bratislavskej vydavateľskej societe, ako aj rozpor v dobovom chápaní legislatívnych noriem v oblasti (autorského) vydavateľského práva.

Značný priestor venuje azda najproblematickejšej oblasti dejín knižnej kultúry – výskumu čitateľstva a čítania. Aj v tejto oblasti využila priestor na sledovanie vnútorného konfliktu problematiky. Všeobecné úsilie pochopiť vývoj a formovanie toho, čo môžeme nazvať čítaním, komplikuje samotná jeho subjektívna podstata. Autorka uvažuje o čítaní a čitateľovi s ohľadom na komunikačnú paradigmu a berie do úvahy i poznatky neurobiológie a kognitívnej psychológie, ktoré charakterizujú čítanie ako „zložitý a náročný kognitívny proces.“ Upozorňuje na zaujímavú skutočnosť – pozornosti výskumníkov, ale i dobových súčasníkov, neraz unikol význam a potenciál ilustratívnej zložky tlačeného diela, resp. samostatné tlačené médium vo forme obrázku. Práve tento druh média zaujímal dôležité postavenie v oblasti ľudovej kultúry. V minulosti neušiel pozornosti cenzorov, ale pohyb tohto typu produkcie bolo nesmierne komplikované podchytiť a ustrážiť. Autorka si voči kategórii čitateľa kládne množstvo otázok. Kto bol čitateľom pre cenzora, kto pre kníhkupca a kto pre autora – osvietenca? Predstavuje čitateľa ako „marketingový konštrukt“, predstavuje koncept „čítajúceho publika“. Všimá si rozpory v očakávaniach osvietenských autorov, ktorí od publika nekriticky a idealizovane očakávali viac, ako im ono bolo schopné poskytnúť. V predplatiteľských výzvach, ktoré boli významným reklamným nástrojom, kládli dôraz na kvalitu obsahu i typografického prevedenia s cieľom poučiť a pozdvihnúť intelektuálnu úroveň čitateľa. Autorka objasňuje, že stroškotali na nedostatku kompetencií a záujmu publika. Úspech u verejnosti schopnej čítať zožala li skôr brožúry, letáky, periodiká a cenovo nenáročné tituly, stálicou v sortimente bo-

la základná náboženská lektúra. Okrem uvedeného konfliktu medzi očakávaniami autorov a reálnym potenciálom čitateľského zázemia sa opäť vynára problém prekladovej literatúry, resp. problematika jej porozumenia a prijatia. Úsilie o pozdvihnutie slovenského čitateľského publika autorka objasňuje v kontexte aktivít Slovenského učeného tovarišstva.

Konfrontuje čitateľstvo a zberateľstvo, usiluje sa zachytiť to, čo nazývame čitateľským vkusom. Do kontrastu sa tak dostáva odporúčané a populárne (často zakázané). Výskum autorku priviedol ku konštatovaniu o selektívnosti a paradoxoch v kníhkupeckých ponukách. Vnútorý konflikt témy si všíma aj pri fenoméne čítární, ktoré často vznikali pri kníhkupectvách. Nepokladá ich nekriticky za akúsi formu verejných knižníc, ale za „bázu na tvorbu zisku.“ Stratégie ich majiteľov demonštruje na príklade bratislavských čítární. Výsledky analýz ponukových katalógov konfrontuje so záznamami cenzorov z prehliadok čítární. Autorka sa dotkla aj postojov súčasníkov k čítaniu. Vzhľadom na cirkuláciu prohibít, publikačné aktivity ateistov, libertínov či brožurantov rezonovali v spoločnosti aj obavy z vplyvu nevhodného čítania na verejnosť. Na jednej strane doba priniesla úsilie vytvoriť konštrukt mysliaceho čitateľa, jej produktom však boli i úvahy o prototypu jozefínskeho spisovateľa.

Okrem charakteristiky štruktúry a kompetencií uhorskej cenzúry v jozefínskom období si autorka všíma vnútorný svet cenzora, motiváciu, zázemie, v ktorom pôsobil. Opäť upriamuje pozornosť na ďalší rozpor – jozefínskou legislatívou definovaná predstava práce cenzora nie vždy korešpondovala so zažitým osobným presvedčením a individuálnym postojom jednotlivca. Tieto boli často sformované a ovplyvnené vzdelávacím systémom, z ktorého mnohí cenzori vzišli a prenášali ho do neskoršej praxe. Autorku zaujímajú faktory, ktoré sa podieľali na formovaní postojov cenzorov, upozorňuje na odlišné chápanie pojmov tolerancia a sloboda. Opäť sa dostáva k problematike jazyka a práci cenzorov pri posudzovaní významových posunov pri vydávaní prekladovej literatúry. Približuje postoje cenzorov k publikovaniu v národných jazykoch na príklade diel J. I. Bajzu a J. Fándlyho. Všíma si vnútornú prepojenosť komunity bratislavských cenzorov a autorov (napr. M. Riethaller a J. Friedel) a podčiarkuje, že cenzorské posudky sú často jedinými svedectvami o dielach, ktoré neprešli tlačiarenským lisom, ako aj o tých, z ktorých máme doložený jediný zachovaný výtlačok alebo rukopisnú predlohu práve vďaka cenzorskému posudku.

Mimoriadne zaujímavou časťou monografie je oblasť autoregulácie a autocenzúry – problematika komplikovaná prinajmenšom tak, ako výskumy čítania. Autorka iniciatívne vstupuje do vôd, ktoré zrkadlia odvrátenú tvár tolerancie v náboženských komunitách a úlohu autorít v ich centre, pokúša sa vstúpiť do vnútorného sveta autora. Posúva sa však ešte ďalej. Všíma si predstavy autora o potenciálnom recipientovi svojho diela, vplyv disciplinárnych postihov na vývoj tvorby autorov ako Bajza, Fándly či Schwantner. Všíma si motívy, ktoré mohli viesť jozefínskeho spisovateľa J. Friedela k adaptácii svojej predošlej tvorby zaradenej na index.

Okrem drobnej nepozornosti na s. 124, kde autorka chybné uvádza meno bratislavského kníhkupca Filipa Ulricha Mahlera (ako Friedrich), ťažko niečo vyčítať

monografii, ktorá je výsledkom dôsledného a kreatívneho prístupu k problematike. Pútavý a živý štýl, neustále kladenie si otázok a uvažovanie o jednotlivých javoch udržiava čitateľa v pozornosti a očakávaní. Publikáciu mimoriadne vhodne dopĺňa kvalitne spracovaná bohatá ilustračná výbava. Monografia je výsledkom prístupu kriticky interpretujúceho široké spektrum pramenného materiálu, úsilia preniknúť k podstate často prehliadaných javov našej kultúrnej histórie. Enumeratívne súhrny produkcie ponúkajú iba málo priestoru na odhaľovanie vzájomných súvislostí fungovania knižného trhu a už vôbec nepostačujú, ak chceme včleniť naše poznanie do širších výskumov transferu poznania a vývoja komunikácie. Predložená monografia plnohodnotne preukazuje, že paradigma – kedy kniha predstavovala východiskový prameň výskumu dejín knižnej kultúry – je už prekonaná. Autorka odkryla pomyselnú oponu, za ktorou sa ukrývajú prachom zapadnuté, našej prítomnosti však stále v mnohých ohľadoch blízke, princípy fungovania nielen knižného trhu, ale i spoločnosti. Osobnosti, ktoré poznáme z odbornej literatúry, či dokonca ešte zo školských učebníc, nadobúdajú na stránkach publikácie plastickejší a živší rozmer. Autorka plnohodnotne naplnila svoj úmysel poskytnúť čitateľovi to „mrazivé dejà vu“ pri pohľade na dávno minulé. Ba čo viac, predložená monografia dáva tušiť, že pred nami sa rozprestiera nový labyrint otáznikov kultúrnej histórie, ktoré ešte len čakajú na svoje zodpovedanie.

VOIT, Petr. Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I., Severinsko-kosořská dynastie 1488 – 1557.

1. vyd. Praha : KLP, 2013. 463 s. ISBN 978-80-86791-98-2.

Jan Pišna

Knihou *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I.* se splácí pohříchu letitý dluh české knihovědy, která až dosud setrvala v nehybném eklekticismu a bezzubě se spoléhala na výsledky předchozích výzkumů. Jejího autora Petra Voita, kurátora sbírky prvotisků Strahovské knihovny, knihovědce, vysokoškolského pedagoga a autora *Encyklopedie knihy* (2006) netřeba čtenářům tohoto časopisu zdlouhavě představovat. Už z toho lze vytušit, že se jedná o knihu opřenou o pevné základy materiálního výzkumu a s dřívějšími (nejen) knihovědnými pracemi v mnohém polemickou. Svou povahou kniha zcela překračuje dosavadní hranice oboru, takže vzniká daleko mnohostranná plastičtější uchopená základní materie, která je sama nahlížena z různých úhlů pohledu různých vědeckých disciplín, což samo o sobě je v našich poměrech dosud málo vídaná a nesamozřejmá věc.

Předpokládaný cyklus se ve svém prvním svazku zaměřil na severinsko-kosořskou tiskařskou dynastii, pojímající v sobě tisky Tiskaře Pražské bible, Pavla Severina, Jana Severina ml. a Jana Kosořského v časovém rozpětí téměř sedmi desetiletí (tedy od roku 1488 až po rok 1557), což se plně promítá i do samotné struktury díla o pěti tematických kapitolách.

Hned v první kapitole *Tiskaři a jejich díla* (s. 9 – 72), v níž se vypořádává s dosavadní odbornou literaturou, bibliografiemi a typografickou charakteristikou jednotlivých tiskařských dílen, Voit tvoří stabilní základy pro výklady dalších kapitol. Pozornosti by neměly uniknout bibliografické soupisy dochovaných či nám jinak známých tisků jednotlivých tiskařů. Každá položka je velmi důkladně popsána, a tak se čtenář kromě základních bibliografických informací dozvídá také o obsahu celého tisku, informace o užitém písmu, dekoru a ilustračním doprovodu (včetně jeho popisu), především také podle jakého konkrétního exempláře (v několika případech exemplářů) byl popis vytvořen. Čtenáři, který více bude v knize hledat informace o literárním životě dané doby, by neměly uniknout citace z dedikací a předmluv (Voit se k nim vrací ve výkladu v páté kapitole). Zároveň Voit jednotlivé tisky konfrontuje s údaji z Knihopisu (včetně údajů z tzv. číselných a abecedních dodatků ke Knihopisu) a ze studie Mirjam Bohatcové *Otázky nad publikační činností pražských Severinů*

z roku 1986 či v několika případech s bibliografií cizojazyčných bohemik. Z výčtu je jasně patrné, které tisky Voit nově atribuoval na základě typometrického rozboru (oproti počtu 83 tisků u Bohatcové jich Voit uvádí rovných 115), což nás přivádí k velmi zajímavým statistickým číslům, že tisky z tiskáren severinsko-kosořské dynastie pokrývají „plnou pětinu produkce první poloviny 16. století“.

Druhá kapitola nazvaná *Tiskové písmo, sazba a prostředky její vizualizace* (s. 97 až 168) jde již přímo cestou materiálu. V části o výkladu písma Voit navazuje na svou dřívější práci *Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století* (Bibliotheca Strahoviensis 10, 2011, s. 105 – 202), přičemž se nyní zaměřil nejen na postupné představení písmového fondu jednotlivých tiskáren, ale také způsobu realizace samotné sazby (od titulního listu, sazby, stránkování, zvýrazňovací prvky v sazbě, marginálie, rejstříky apod.). Vše podané s ohledem nejen na domácí prostředí, ale také s přihlédnutím k situaci v okolních zemích jako je Německo či Polsko. V mnohém vycházejí české tiskárny s nelichotivými výsledky a jen to podtrhává Voitovo opakované upozornění na nedostatečnou řemeslnou vyspělost domácího knihtisku přelomu 15. a 16. století a udomácnění mnoha standartních prvků až na hranici 40. let 16. století.

Oproti běžnému pojmání v rámci písmového materiálu staví Voit samotnou deskripci iniciál na úplný závěr kapitoly. Vytváří tím pomyslný most mezi písmem a sazbou na jedné straně a na druhé straně ji přibližuje ke knižnímu dekoru. Pro čtenáře znalého zahraničních prací je to drobný nezvyk, ale autorovo vysvětlení, že se zde propojuje estetická a textově-iniciační funkce na pozadí řemesla, má svou vnitřní a nezpochybnitelnou logiku.

Třetí kapitolou s názvem *Knižní dekor* (s. 167 – 212) se Voit vypořádává s prvky, které esteticky rytmizují a zvýrazňují sazbu. Počínaje drobnými ozdůbkami (zde alespoň upozornění na typickou tzv. severinskou ozdůbku vzniklou kombinací dvojtečky a otazníku) a vinětami Voit ve výkladu přechází k složitějším prvkům dekoru jako jsou lišty, bordury, ale také znaky, erby a signety. Zde by nemělo zapadnout, že Voit spíše než k pouhému strohému popisu šel cestou komparace se zahraničním materiálem, neboť pro některé z užitých lišt, bordur a signetů našel a v obrazovém materiálu uvedl evidentní předlohu pro umělce tzv. Severinského ateliéru.

Tím se dostáváme k nejrozsáhlejší kapitole knihy *Knižní ilustrace* (213 – 373). Mnohé informace a základní okruh řezáčů byl anticipován již u knižního dekoru, ale teprve tady se blíže seznamujeme s vlastní prací tzv. Severinského ateliéru, avšak nejen to. Voit zde učinil skutečný úvod do problematiky knižní ilustrace první poloviny 16. století a způsobem, který značně posouvá a překonává dosavadní pokusy na tomto poli (např. Horákovu knihu *Česká kniha v minulosti a její výzdoba* či dílčí části kolektivní monografie *Česká kniha v proměnách staletí*), navrátil české knihovědě tolik postrádaný krok se zahraničními výskumy.

Postup, který si autor zvolil, tedy popsat jednotlivá díla a celky pomocnými jmény mistrů (např. *Mistr Posledního soudu*, *Mistr jemné šrafury*, *monogramista EWA, MS, MC* apod.), se zdá být velice vhodný, už jen proto, že české prostředí nedisponuje dokumentačním materiálem, podle něhož bychom mohli ztotožnit

jednotlivé osoby tzv. Severinského ateliéru. Toho si je autor vědom. Zároveň Voit upozorňuje, že ani uměnovědci a specialisté na grafiku si dosud ke knižní ilustraci 16. století nenašli cestu. O to více může takto poučený čtenář procházet Voitův komentář a utříděné přehledy ilustračních cyklů knih ze severinsko-kosořských tiskáren (např. Severinovy Bible 1529 a 1537, medailonky Kuthenovy kroniky 1539, Tovačovského Hádání 1539, Gioviovu Knihu 1540, Hájkovy Kroniky české 1541).

Vše tedy ústí k poslední syntetizující páté kapitole *Přínos knihtisku pro knižní a čtenářskou kulturu* (s. 373 – 425), kterou lze chápat jako první pokus uceleně popsat stav knižní kultury první poloviny 16. století. Na těchto padesáti dvou stranách Voit koncentroval své veškeré poznatky a doslova rozbíral některá dosavadní klíše tradovaná po celé generace, která takřka vše, co bylo vydáno od počátků knihtisku do Bílé hory, automaticky nazývaly epitety „humanistický“ a „renesanční“. Voit naopak vše snáší na půdu reality. Řekněme rovnou, že je to popis značně nelichotivý, neboť novinky se do českého prostředí zaváděly velmi pomalu, univerzita dlouhá desetiletí ponechávala knihtisk ladem, role nakladatele (až na drobné výjimky) se omezovala především na jeden titul, náklady se pohybovaly kolem několika stovek exemplářů, literární život byl spíše neústrojný a živelný (Voit dokladuje citacemi z předmluv a dedikací), nástup humanismu v českém utrakvistickém prostředí byl pomalý. Také zde lze nalézt pozoruhodné doklady o tom, že konfesijní kooperace v knižní kultuře byla zbavena příkopů, což jasně odporuje představám starších generací o vyhraněném náboženském profilu tiskáren. Následně výklad přechází do zkoumání produkce čtyř popisovaných tiskáren. Ten je zakončen kompletním soupisem všech tisků severinsko-kosořské dynastie, který je rozdělen podle témat a žánrů (s. 426 – 428).

Je přirozené, že některé pasáže ze syntetizující části vyvolají polemiku, zvláště u oborů stále ještě dlících ve starých interpretačních schématech jako je literární historie (ostatně to ukázala nedávná polemika o tzv. národním humanismu v časopise *Česká literatura*). Ovšem právě pro potřeby knihovědců, historiků, relogionistů, uměnovědců, jazykovědců a literárních historiků je toto dílo doslova studnicí důležitých informací a bohatým zdrojem materiálu. Vždyť ze srovnání s údaji z Knihopisu vyplývá, že je Voitův popis jednotlivých tisků daleko spolehlivější a lze se na něj bez jakýchkoliv obav odvolat.

To, v čem vidíme hlavní klad této kapitoly, je snaha nově uchopit nasbírané poznatky o dobové knižní kultuře tištěné knihy a promítnout je ve vztahu k dobovému čtenáři. Voit si zde pokládá řadu otázek (např. jakým způsobem se čtenář kultivoval, jaká nabídka knih mu byla k dispozici, čím usnadňoval tiskař přijímání textu apod.), přičemž odpovědi častokrát vyznívají kriticky a v příkrém kontrastu s dřívějším nadhodnocováním úrovně v oblasti knižní kultury první poloviny 16. století.

Vzhledem k tomu, že tento časopis je zaměřen na slovenskou knihovědnou problematiku, neznamená to, že by tím, že Voitova monografie popisuje jen český materiál, měla být pomíjena. Domníváme se, že je tomu ve skutečnosti naopak, a to ze dvou důvodů. Jednak podstatnou část skladby sbírek starých tisků slovenských kni-

hoven tvoří celá řada tisků české provenience a to včetně tisků první poloviny 16. století, jednak nelze opomenout, že monografie nabízí i řadu nových metodologických východisek vysoce překonávající starší interpretace, což ve svém důsledku může sloužit jako inspirace.

Pokusme se nyní shrnout hlavní přínosy Voitovy poslední práce. Předně musíme kladně hodnotit schopnost interdisciplinárního nadhledu nad dobře zmapovaným materiálem, který je neustále komparován s německým, rakouským a polským prostředím. Tím se stává z této publikace vzorové dílo, kompendium, z něhož může čerpat poznání o knižní kultuře dané doby dokonce i knihovědně neškolený specialista jiného příbuzného oboru. Dostáváme tak do rukou konečně moderní dějiny českého knihtisku, jeho mechanismů a knižní kultury první poloviny 16. století. Nezbyvá už nic jiného, než s napnutím očekávat druhý díl.

V. ECSEDY Judit a kol. A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. 2. kötet.

Budapest : Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2014. 376, 1215 s. ISBN 978-963-506-924-8.

Miriam Poriezoová

Dejiny knižnej grafiky a výzdoby tlači na území Uhorska získali do svojho portfólia odbornej literatúry nový prírastok. V rámci širšie koncipovaného projektu *Hungaria typographica* pred 10 rokmi vydala J. Ecsedy monografiu k dejinám knižnej výzdoby pod názvom *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473 – 1600*, ktorá zachytáva najstaršie obdobie kníhtlače v Uhorsku.¹ V roku 2010 k nej pribudol ďalší titul,² a to prvý diel výskumu, ktorý pokrýva územie západného Uhorska a väčšiu časť Horného Uhorska v 17. storočí. V tomto roku vyšiel ako výsledok práce kolektívu (Bánfi Szilvia, Pavercsik Ilona, Perger Péter a V. Ecsedy Judit) aj druhý diel. Jeho ťažiskom sú oficíny z územia východného Uhorska, Sedmohradska a z dvoch hornouhorských miest – Levoče a Košíc v tom istom období, čím sa komplexne pokryl výskum sadzby a výzdoby tlači v 17. storočí.

Pre veľký rozsah materiálu tento diel vyšiel v dvoch zväzkoch. Prvý z nich po všeobecnom úvode a štúdiách obsahuje katalóg s popismi sadzby a grafiky. Druhý zväzok tvoria samotné reprodukcie používaných písiem a výzdoby tlači. Ako píšú autori v úvode, aby sa naplnil zámer práce, teda získanie skutočného a dôkladného obrazu o typografii v určenom časovom a geografickom priestore, bolo potrebné pracovať v rámci výskumu s každým možným – doteraz zachovaným vytlačeným titulom či jeho časťou, čo si vyžiadalo výskum a prácu s fondmi mnohých pamäťových inštitúcií na území viacerých štátov.

V prvej štúdii *Typografia a grafika*, rozdelenej na štyri podkapitoly, autorka charakterizuje osobitosti vo vybavení tlačiarní, rozdeľuje ich podľa lokalít a vierovyznania vlastníka, poukazuje na vzťahy tlačiarní so zahraničím a medzi sebou navzájom a v závere sa venuje i osudom vybavenia niektorých tlačiarní po ukončení ich

¹ V. ECSEDY, J. *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473 – 1600*. Budapest : Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2004. 640 s. (*Hungaria typographica* I.). Rec.: SAKTOROVÁ, H. Príspevok k dejinám typografie v Uhorsku. In *Knižnica* 2005, roč. 6, č. 8, s. 19.

² V. ECSEDY, J. *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei – XVII. század. 1. Kötet*. Budapest : Balassi Kiadó, 2010. 928 s.

činnosti. Druhú časť *Typografia a knižná ilustrácia v tlačiarňach 17. storočia* predstavujú štúdie autorov o fungovaní jednotlivých tlačiarň a umelecko-grafickej úrovni ich vydaní v nasledujúcich 13 lokalitách na území dnešného Slovenska, Maďarska a Rumunska: Levoča, Košice, Sárospatak, Debrecen, Oradea (Várad), Alba Iulia (Gyulafehérvár), Presaca Ampoiului (Preszáka), Cluj-Napoca (Kolozsvár), Cris (Keresd), Sibiu (Szeben), Brasov (Brassó), Sumuleu (Csíksomlyó) a Sebes (Szászsebes). Hoci miest je 13, skúmaných tlačiarň je 19, a to z toho dôvodu, že v mestách Sibiu, Kluž a Košice fungovali počas skúmaného obdobia dva až tri tlačiarenské podniky.

Po štúdiách nasleduje samotný katalóg s popismi knižnej výzdoby a metodickým úvodom, ako katalóg používať a ako s ním pracovať. Katalóg je zoradený podľa jednotlivých tlačiarň v tom istom poradí ako v predchádzajúci štúdiách. V rámci nich sa uplatňuje jednotný systém klasifikácie typov písma a ozdobných prvkov v nasledovných skupinách: I. ilustrácie, II. titulná strana, orámovanie titulnej strany, III. tlačiarenský signet, IV. vinety, V. nákresy, mapy, VI. iniciály, VII. notový materiál, VIII. vlysy, IX. sadzba. Zároveň je ku každému z ozdobných prvkov v jednotlivých skupinách priradené vlastné číslo v chronologickom poradí. Záznam o ozdobnom prvku obsahuje jeho popis, rozmer v mm, odkaz na príslušnú bibliografiu (s číslom strany, na ktorej sa tento prvok v konkrétnej tlači vyskytuje) a všetky známe roky výskytu, kedy bol použitý. Na záver katalógu každej tlačiarne je pripojený chronologický radený zoznam tlačí, v ktorých sa konkrétny prvok vyskytoval. Druhý zväzok diela predstavujú samotné reprodukcie knižných ozdôb a sadzby. Tieto sú zoradené v rámci jednotlivých tlačiarň s označením korešpondujúcim s katalógom.

Súčasťou dvojzväzkového diela je i anglická verzia úvodu a metodického návodu ku katalógu a 4 registre (menný – miestny, prehľad skratiek čerpaných prameňov a inštitúcií, zoznam sadzby s uvedením veľkosti v mm a abecedný zoznam známych i neznámych majstrov – rytcov). Tento informačne i obrazovo bohatý materiál poskytuje poznatky celkovo o 718 ilustráciách (z toho 665 drevorezoch, 53 medirytinách), 362 vinetách a drobných ozdobách, 84 nákresoch a mapách, 1039 iniciálach, 28 výskytoch notového materiálu, 294 vlysoch a o 553 druhoch písma.

Prvý i druhý diel tohto projektu spolu predstavujú cenný materiál k dejinám knižnej kultúry v Uhorsku a Sedmohradsku v 17. storočí. Dokumentujú úroveň a rozmanitosť umeleckej výzdoby tlačenej produkcie a približujú ho bádateľom a záujemcom v oboch formách – v textovej i obrazovej.

Zoznam autorov

Mgr. Eva AUGUSTÍNOVÁ, PhD.
*Katedra mediamatiky a kultúrneho
 dedičstva, Filozofická fakulta
 Žilinská univerzita v Žiline*

Mgr. Petronela BULKOVÁ, PhD.
Univerzitná knižnica v Bratislave

Dr. Marcus CONRAD
*Interdisziplinäres Zentrum für
 die Erforschung der Europäischen
 Aufklärung Halle (Nemecko)*

Dr. Eszter DEÁK
*Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
 (Maďarsko)*

Mgr. Tomáš JANURA, PhD.
Historický ústav, Slovenská akadémia vied

Mgr. Erika JURÍKOVÁ, PhD.
*Katedra klasických jazykov, Filozofická
 fakulta
 Trnavská univerzita v Trnave*

Doc. Ivona KOLLÁROVÁ, PhD.
Historický ústav, Slovenská akadémia vied

PhDr. Dušan LECHNER
Univerzitná knižnica v Bratislave

Mgr. Lucia LICHNEROVÁ, PhD.
*Katedra knižničnej a informačnej vedy,
 Filozofická fakulta
 Univerzita Komenského v Bratislave*

Mgr. Zita PERLECZKÁ
Univerzitná knižnica v Bratislave

Mgr. Jan PIŠNA
*Ústav pro českou literaturu Akademie věd
 ČR, v.v.i., Praha (Česká republika)*

Mgr. Miriam PORIEZOVÁ, PhD.
Univerzitná knižnica v Bratislave

Mgr. Zlatica PYTLOVÁ
Univerzitná knižnica v Bratislave

Mgr. Angela ŠKOVIEROVÁ, PhD.
*Ústav cudzích jazykov, Lekárska fakulta
 Univerzita Komenského v Bratislave*

Doc. Gabriela ŽIBRITOVÁ, PhD.

STUDIA
BIBLIOGRAPHICA
POSONIENSIA
2014

Vydala Univerzitná knižnica v Bratislave
Prvé vydanie. Počet strán 184.

Sadzba: Roman Piffel – Global.sk, s.r.o.
Tlač: EXPRESPRINT, s.r.o.

ISBN 978-80-89303-44-1
ISSN 1337-0723